

Sjuttonhundratal

2005

- DAVID DUNÉR: *Polbems huvudvärk* | 5
MARIA BERGGREN: *Det vetenskapliga latinet i Emanuel Swedenborgs medicinska verk* | 13
KRISTER ÖSTLUND: *Johan Ibres kritik mot den franska encyklopedin: reaktion mot en påstådd kulturell urartning* | 30
KENNETH NYBERG: *Linné, apostlarna och de utrikes forskningsresorna* | 38
HJALMAR FORS: *Patrioter och kosmopoliter i vetenskapen: Om Sven Rinnmans och Torbern Bergmans självbild* | 59
SABRINA NORLANDER ELIASSON: *En ny mytologi för varje behov: porträttkonst och antikanvändning i 1700-talets Europa* | 76
MARGARETA BJÖRKMAN: *Ett svenskt fruntimmers resa till Italien: Beata Charlotta Ekermans brev till Carl Sparre 1784-1785* | 93

RECENSIONER | AVHANDLINGAR: DAVID DUNÉR, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*. I30; STEFAN EKMAN, »I skuggan af Din Graf, jag på min Lyra slår». *Carl Michael Bellmans dikter över döda i relation till dikttypens svenska tradition och funktion i nyhetspressen under senare delen av 1700-talet*. I32; MATTIAS LEGNÉR, *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. I34; ANNE-CHRISTINE LINDVALL, *Bruket av personvers i Norrköpings Tidningar 1760 till 1869*. I35; SOFIA LING, *Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770-1870*. I36; CAROLA NORDBÄCK, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*. I37; CHARLOTTA WOLFF, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. I39
ÖVRIGA RECENSIONER: HANS HELANDER, *Neo-Latin literature in Sweden in the Period 1620-1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*. I42; SVAVAR SIGMUNDSSON (RED.), *Norden och Europa 1700-1830. Synvinklar på ömsesidigt kulturellt inflytande. Rapport från en konferens i Reykjavik 14-15 juni 2002*. I43; MARIE-CHRISTINE SKUNCKE (RED.), *Media and Political Culture in the Eighteenth Century*. I44; LARS-JOHAN STIERNSTEDT, *Vår man i Rom. Överintendenten Carl Fredric Fredenbeims italienska resa 1787-1790*. I45; SAINT-SIMON, *Minnen från Ludvig XIV:s hov 1691-1723*. I46; KRISTINA SÖDERPALM (UTG.), *Christopher Tärnströms journal. En resa mellan Europa och Sydostasien år 1746*. I51

SÄLLSKAPETS EGNA ANGELÄGENHETER | I53

MEDLEMSMARIKEL | I54

ANVISNINGAR FÖR ARTIKELFÖRFATTARE | I56

Sjuttonhundratal

Utgiven av *Sällskapet för 1700-talsstudier*

Redaktör t.o.m. 2005: Jakob Christensson

Tillträdande redaktör: Jonas Nordin

Redaktionskommitté: Jakob Christensson, Hans Helander,
Margareta Björkman och Bo Lindberg

Granskningsråd: Inge Jonsson (Sverige),
Rainer Knapas (Finland) och Anne-Marie Mai (Danmark)

Copyright: Sjuttonhundratal och författarna

Grafisk form: Dick Claésson, www.ordfabriken.com

Tryck: Grahns Tryckeri AB, Lund 2005

ISSN 1652-4772

Inledning

Jakob
Christensson

1700-talet beskrivs inte sällan som ett sällsynt internationellt orienterat århundrade. Från Europas alla hörn begav sig unga adelsmän till företrädesvis förfiningens Paris och konstens Italien på ofta fleråriga bildningsresor, gärna ledsagade av äldre akademiker som i egenskap av preceptorer eller guvernörer handhade reskassan och såg till att deras adepter jämte rätt sorts bokliga kunskaper även tillägnade sig färdigheter i franska och världsvana gentlemannamanér. Inte bara adelskulturen var internationell, detsamma gällde i hög grad den lärda världen. Akademier och lärda sammanslutningar stod i tät kontakt med varandra över riksgrensarna, så också de enskilda vetenskapsmännen efter vilka finns bevarade ofta vidlyftiga korrespondenser på latin. Med hjälp av handskrivna nyhetsbrev och allt fler periodiska skrifter spreds dessutom politiska nyheter, viktiga upptäckter och löst skvaller från ett land till ett annat i en takt som aldrig förr.

Ord som kosmopolit och världsborgare var i svang bland tidens intellektuella. Filosofer och skriftställare som Voltaire, Montesquieu, Franklin och Lessing var alla beresta män och såg sig som sanna kosmopoliter. Den höga skattningen av kosmopolitiska värderingar i tidens tongivande kretsar framgår av Diderots och d'Alemberts stortartade encyklopedi, där uppslagsordet »Cosmopolite» hänvisar till artikeln »Philosophe». I förlängningen innebar idealbildningen kring kosmopolitens gestalt att den enskilde medborgarens fädernesland ansågs vara det han befann sig i för stunden, ett betraktelsesätt som David Hume gjorde sig till tolk för då han från Paris skrev: »I am a citizen of the world; but if I were to adopt any country, it would be that in which I live at present». Fram emot 1700-talets slut skulle emellertid en sådan kosmopolitiskt färgad patriotism bli allt mindre gångbar och kom i stället att ersättas av mer renodlat nationella strömningar, en utveckling som fullbordades under 1800-talet.

Århundradet kännetecknades också av långväga handel, både inom och utom Europa. Snart sagt varje europeiskt land med sjöfart höll sig med ett ostindiskt kompani, att leva *à la chinoise* bidrog till att ge tillvaron en extra krydda för tidens högre stånds-personer, vilka smuttade på dyrbart te och med förkärlek omgav sig med materiella ting som lackvaror, ristapeter och porslin. Européernas horisont vidgades även mentalt

genom de världsomseglingar och upptäcktsfärder i inte minst Stilla havet som genomfördes av bland andra Bougainville och Cook. Representanter för »naturfolk», som den från Polynesien av Cook medförde Omai, begäpades av en åtminstone till att börja med oändligt fascinerad europeisk publik. Denna exotism frodades sida vid sida med långtgående civilisationskritiska resonemang bland tidens filosofer om alla folkslags likhet. Ädla vildar i Söderhavet eller Amerika besjålades enligt dessa tankeexperiment rimligen av samma förnuft som det pudrade hovfolket hemmavid, och Kina med sina flitiga risodlare och flinka hantverkare framhölls under en stor del av århundradet som mönsterland där allt skedde efter naturens ordning. Konfucius lärar vann beröm och den kinesiske kejsarens rituella åkerbruk blev föremål för efterbildning av reforminriktade regenter som hertig Leopold av Toscana och kejsar Josef II i Österrike. En mer negativ syn på Mittens rike, detta drömland, hör väsentligen 1800-talet till.

Denna årgång av *Sjuttonhundratålet* inleds med det senaste årsmötets föredrag om den i mångt och mycket hemmatänkande Polhem, men annars har den just det internationella 1700-talet som sitt ämne. Ett av bidragen utgår från ett brittiskt och italienskt material för att skildra viktiga sidor av tidens porträttkonst, på en gång internationell gångbar och lokalt betingad. Annars bygger de flesta artiklarna på svenska källor. Sverige var väl efter förlusten av de baltiska provinserna och de flesta tyska besittningarna under 1700-talet en mindre heterogen och mångkulturell statsbildning än förr men de internationella kontakterna var och förblev likväl livaktiga. Samarbetet mellan Linné, Vetenskapsakademien och Ostindiska kompaniet vid linneanernas resor är väl det främsta exemplet på detta, och synen på just Linné och hans lärjungar och deras inbördes relation är ämnet för en av artiklarna. Ett annat bidrag, som behandlar latinets som lärt språk och Swedenborgs användning av det i sina medicinska verk, erinrar om hur en stor del av den vetenskapliga kommunikationen århundradet igenom fortsatte att föras på romarnas språk, delvis med hjälp av en rad nya ordbildningar. Åter ett annat belyser en av tidens främsta svenska humanister, Johan Ihre, och hur han kritiserade den stora Encyklopedin som ytlig och ovederhäftig, ja ett hot mot all ordnad kunskap. Till blocket av vetenskaps- eller lärdomshistoriska artiklar hör även en artikel som belyser hur vetenskapsmännen valde att presentera sig själva för omvärlden, detta närmast med den gudfruktigt patriotiske bergsmannen Sven Rinman och den mer kosmopolitiska kemisten Torbern Bergman som exempel. Slutligen för oss ett bidrag om aktrisen Beata Charlotta Ekerman ut i Europa på något så ovanligt som en kvinnlig *Grand Tour*.

Jakob Christensson

Polhems huvudverk

David Dunér

CHRISTOPHER POLHEM HAR BLIVIT MEST KÄND som tekniker och industripionjär, omtalad som ett tekniskt geni, en uppfinnarjocke, den svenska mekanikens fader, Nordens Arkimedes, den hyperboreiske Daidalos. Utmaningen är här att försöka visa att hans verkliga originalitet inte ligger främst i hans tekniska uppfinnarförmåga. En stor del av sin tid använde han nämligen till studier och spekulationer kring geologi, materiatori, nationalekonomi, näringslära, språkvetenskap, filosofi och pedagogik. Hans uppfinningar visar sig i många fall inte vara hans egna. Det är i ännu högre grad som tänkare man finner särlingen. Man skulle kunna kalla honom för en hemmatänkare som kokade ihop sina egna tankar oberoende av vad andra tyckte och tänkte. Det finns en smittande fräckhet och humor som går utanför alla konventioner. Att tänka, sade han, kunde dock vara lika ansträngande som kroppsrörelser: »när man för mycket tenker, blir hiernan öhm och wärkande, så och när man mycket tenker på sådhana ting som man aldrig hafft före tillförende, blir hela kroppen matt och machtlös».¹ Om denna essä inte kan ge övertygande argument för Polhems originalitet, så kan den i vart fall göra läsaren en aning matt och maktlös av alla nya tankar om Polhem som denne inte tidigare har haft.

Ett skäl till Polhems okonventionella tänkande kan vara hans oroliga bildningsgång. Han var i stort sett autodidakt, saknade en grundlig bildning och kunde aldrig lära sig latin ordentligt. Kanske hade han till och med en släng av ordblindhet. Men på sätt och vis kan man se hans liv som lite av en klassisk framgångshistoria.² Förutsättningarna var nämligen inte de bästa för en framgångsrik teknisk karriär. Han föddes under relativt enkla förhållanden på Gotland 1661. Vid unga år blev han faderlös. Modern gifte om sig med en girig byggmästare som inte ville bekosta sin styvsons skolgång. I stället tog en farbror i Stockholm sig an honom och satte honom i Tyska skolan. Men efter två år dog även farbrodern.

Utkastad och ensam i världen tvingades han att på egen hand hanka sig fram som lilldräng, senare som inspektör, på olika gårdar i Uppland och Södermanland. Han snickrade, svarvade, tillverkade och reparerade redskap, gjorde klockor och stekvändare.

Samtidigt drömde han om att få studera. Lusten till mekaniska studier var så stor att han knappt kunde sova om nätterna, uppgav han senare i sitt liv. Latinlektioner lyckades han kunna byta sig till av en präst mot att tillverka ett väggur. Men för att kunna utveckla sitt tekniska kunnande insåg han att han behövde teoretiska universitetsstudier. En kyrkoherde såg Polhems begåvning och lyckades få honom inskriven vid Uppsala universitet 1687. Där studerade han flitigt och sällan sov han mer än tre timmar per natt, eller som han själv uttryckte det »att hjärnan af ingenting blir mera skämd och till sin tjänst odugelig än för mycket sofva».³ Framför allt fick han ett antal tekniska uppgifter, som att reparera Uppsala domkyrkas astronomiska ur som stått stilla en längre tid. Polhem lyckades med det som andra inte klarat. Klockan gick igång och Polhem inledde på allvar sin tekniska karriär och berömmelse. Han fick i uppdrag att konstruera en ny gruvmaskin, som han visade upp för Karl XI. Därtill tilldelades han ett stipendium för en utlandsresa. Han skrev endast en kortfattad reseberättelse och några teckningar gjorde han inte heller under resan, utan han påstod att om han väl en gång hade fått se en maskin i rörelse kunde han när som helst ur minnet konstruera en exakt kopia.

Att mjölka kon när två träter om den samma

Många av Polhems mest kända och viktigaste maskinkonstruktioner kom till i samband med hans verksamhet vid Stora Kopparbergs gruva i Falun. Där var han under en tid ansvarig för gruvmekaniken. Bland annat fick han i uppdrag att konstruera ett uppfordringsverk, alltså en maskin som hissade upp malm ur gruvorna. Vanligtvis använde man sig av en hästdriven hissanordning som drog upp malmen i korgar eller lädersäckar. Polhem konstruerade en ny sorts maskin som i stället drevs av vattenkraft och undvek den gamla maskinens svaga länk – hisslinorna. De tillverkades för övrigt av oxhudar och för detta ändamål gick det åt ett enormt antal oxar. Enligt folktraditionen blev det falukorv av allt oxköttet som blev över. I stället för hisslinor lät han malmtunnorna »klättra» upp ur gruvschaktet med hjälp av ett »hakspel» där två hakförsedda stänger med upp- och nedåtgående rörelse lyfte tunnan från ett par hakar till nästa. Uppe på landbacken transporterades malmen vidare till smältugnen där tunnorna tömdes för att sedan återvända ner i gruvan. Det blev i stort sett en automatisk maskin där endast ilastningen av malmen gjordes manuellt. 1693 hade man uppfört detta uppfordringsverk vid schaktet Blankstöten. (*Fig. 1.*) Men vid samma tid fanns där också en konkurrerande maskin av traditionell typ. För att pröva vilken maskin som var effektivast utlyste man en »uppfordringstävling» och efter ett par sommarveckor utsågs Polhems maskin till vinnare.

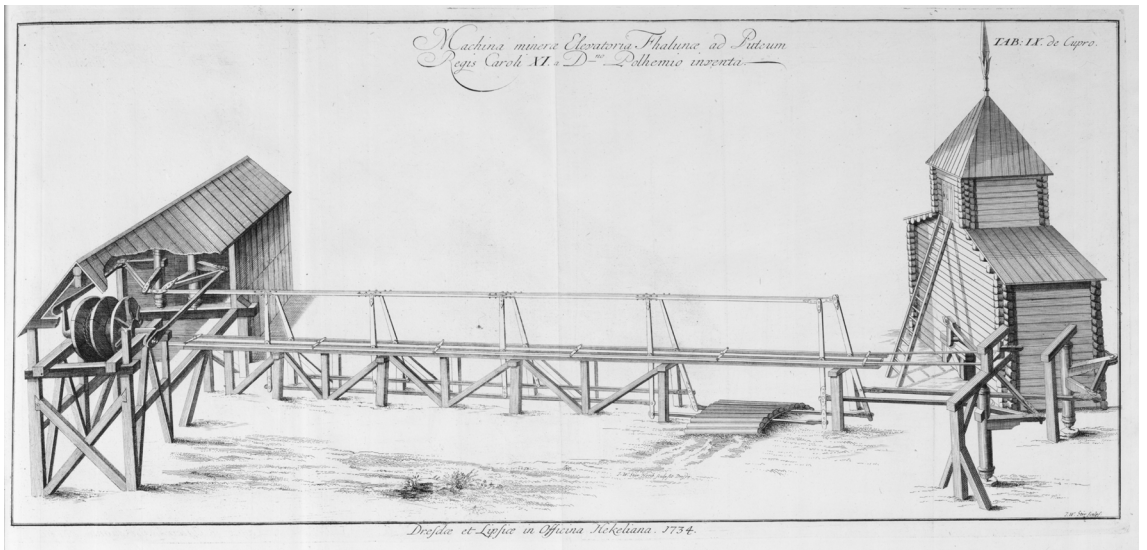

Fig. 1. Polhems uppfordringsverk vid Blankstöten, Stora Kopparbergs gruva, Falun. Kopparstick av J. van Vianen efter teckning av Samuel Buschenfelt, i den av Emanuel Swedenborg redigerade *Dædalus Hyperboreus* II (1716).

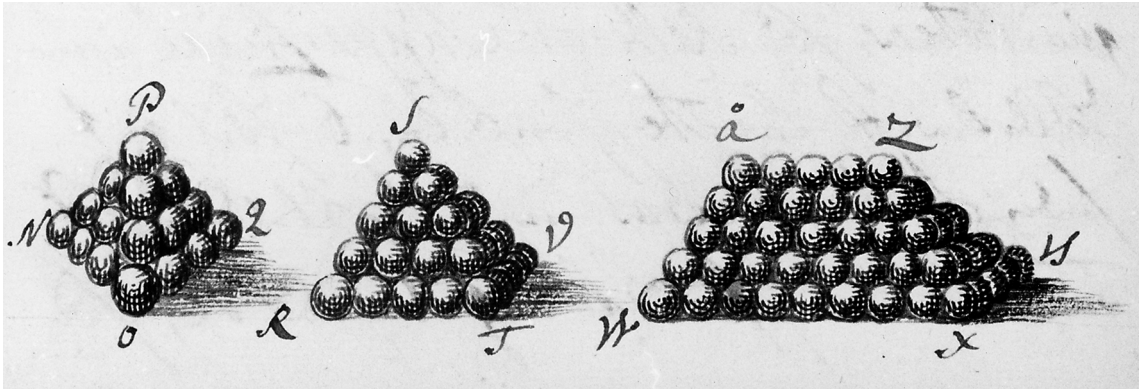

Fig. 2. Kanonkulor lagda i pyramider, varav den första i tetraedrisk struktur och den andra i oktaedrisk. Generalmajoren Niklas Rappe fördrev tiden under den moskovitiska fångenskapen med att skriva *Åtta böcker om artilleriet* (1714), Krigsarkivet, Stockholm.

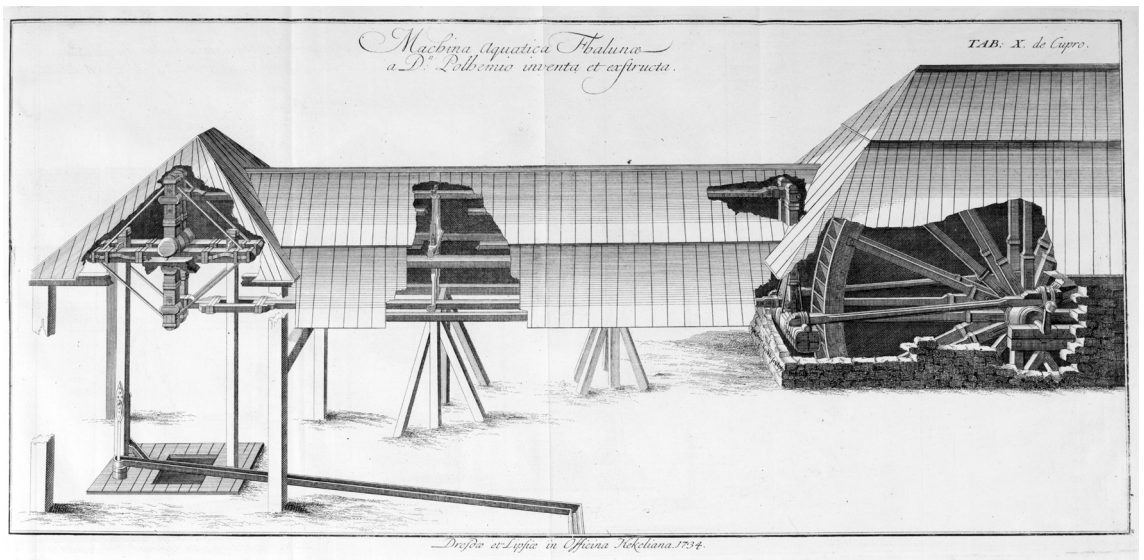

Fig. 3. I Polhems cubicala form (C) rör sig alla urhjuln om ett rör sig (A), men i tetrahedral form (D) låser sig urhjuln fast i varandra (B). Christopher Polhem, *De gravitate et compres[s]ione aeris* (odat.), Kungliga Biblioteket, Stockholm.

Emellertid drog han på sig klagomål. Man menade att han försummade sitt arbete vid Falu gruva. Han visade större intresse för sitt manufakturverk i Stjärnsund och sitt mekaniska laboratorium. Dessutom ställde sig gruvdrängar och gruvpigor avoga mot hans maskiner som gjorde dem arbetslösa. Till slut blev han i stort sett avskedad därifrån 1716. Men i gengäld utsågs han samma år till kommerseråd i Kommerskollegiet och adlades. Han bytte då namn från Polhammar till Polhem.

Det var en orolig tid av krig, pest och svält. Men här såg Polhem sin chans. Polhem påpekar i en avskrift av hans assistent Emanuel Swedenborg, att när konungarna kommer till regementet och strax blir invecklade i krig, då gäller det att bevaka våra intressen »på dät flitigaste och miölka kon, mädan två träta om den samme.»⁴ Han fick flera uppdrag av Karl XII. Under stormaktstidens sista år arbetade han med ett kanalprojekt vid Trollhättan och en skeppsdocka i Karlskrona. Även saltsjuderi vid Gullmarsfjorden försökte han sig på.

Stjärnsunds aquafaktur

Polhem hade för sin tid ganska radikala ekonomiska idéer. Bland annat ville han upphäva monopol, inte minst hantverkarskrånas, och ivrade för frihandel. Men som många andra kritiserade han de så kallade nödmynten, vilkas metallvärde var betydligt lägre än det nominella värdet. De fungerade ungefär som sedlar i form av metall som kunde växlas in av staten. Polhem hade inget till övers för denna idé. Att förbättra statens finanser genom myntförsämringar, att låta ett tusen daler bli femton hundra daler, vore som »Om man med Gullborderat Sadel och Skarbrak kunde göra en åsna til häst, och med hög titul en bonde til Doctor Philosophiæ».⁵

Polhem var inte bara mån om de nationella finanserna utan också sina personliga penningaffärer. Här har vi ett mindre originellt drag. Ofta vid uppgörelser kring betalningen för hans arbeten blev det »missförstånd» och han kunde flera år efteråt kräva extra betalt. I samband med en penningbegäran klagade han förtvivlat över hur han under sömnlösa nätter kommit att tänka på sin stackars fattiga familj och hur det skulle gå för den om han själv skulle dö. Det fyllde honom med en kvaljande ängslighet, som hindrade att sammanhålla hans tankar och spekulationer.

År 1700 startade Polhem tillsammans med juristen Gabriel Stierncrona en mekanisk verkstad i vad som kom att få namnet Stjärnsund i södra Dalarna. En upprinnelse till detta manufakturverk var Polhems kritiska inställning till hur den svenska ekonomin sköttes. Sverige var en råvaruproducent som för låga priser exporterade järn, stål och koppar. I England och i andra länder tillverkades färdiga produkter av dessa råvaror som sedan importerades för dyra pengar tillbaka till Sverige. Inte underligt, grämde sig

Polhem, att »utlänningen ansåg oss svenskar för dumhufvuden af värsta slaget, som dugde till intet annat än stöpa maten i munnen på deras handverkare». ⁶ En större vinst skulle kunna inbringas om Sverige själv förädlade sina produkter. I Stjärnsund satte han därför igång en storskalig produktion av olika köksredskap, som muggar, skålar och tallrikar av förtent järnplåt. Där tillverkades klockor, lås, riktskruvar till kanoner, jordbruksredskap och verktyg för snickare, plåtslagare, smeder och andra.

Stjärnsunds bruk var ett manufakturverk, det vill säga i det närmaste en mekanisk verkstadsindustri. Idén var att så långt det var möjligt driva verkstadens maskiner automatiskt. I stället för med mänsklig arbetskraft skulle maskinerna drivas med hjälp av vattenkraft. En gästande fransk resenär imponerades av verkstaden och menade att detta inte alls var en manufaktur, utan en »aquafaktur». ⁷ Fördelen med vattendrivna maskiner påpekade Polhem var att de varken behövde lön eller hö.

Ärtor och kanonkulor

Som naturvetare betraktade Polhem världen som en enda stor maskin – allt är mekaniskt. Människokroppen, växterna, djuren, de fysiska förloppen, de geologiska processerna och stjärnhimlen följde alla mekaniska principer. Till och med själen och tankarna var av ren mekanik. Egentligen fanns det ingen skillnad mellan ingenjörrens artificiella mekanik och naturens mekanik, menade han. De naturliga maskinerna, liksom de av människan uppfunna, löd under samma mekaniska lagar.

Polhem hade en mekanistisk, cartesiansk grundåskådning. Visserligen hade han försökt sig på att läsa Newton, men han kunde inte riktigt gå med på dennes matematiska förklaring av gravitationen. Polhem menade att han kunde förklara alltsammans på ett enklare och tydligare sätt. Hans omdöme om Newton blev att han visserligen var en stor matematiker, men att han var något barnslig då han för sin äras skull krånglade till allt. En släng av samma sjuka hade även den engelske matematikern John Wallis. »Men för den som med flit will wassa hiernan så ähro dhe godha slipstenar bådha 2. nembli- gen Walis att slipa före med och Neuton effter.» ⁸

Karakteristiskt för Polhem är hans analogitänkande. Ett exempel är hans uträkning av solens totala ålder. Han anade att universums ålder måste vara betydligt högre än de sex tusen år som hade stöd i Bibeln. »När man iemförer Sohlens storleek emot en feet tor-veds rot som best briner, sampt tijden på huilken en sådan root kan brina ut, då får man en suma af åhr för Sohlen, som består af 28 Ziphror, en längd som föga giyr sielfva ewigheten effter.» ⁹ Ett sådant hisnande kosmiskt tidsperspektiv har knappast överträffats varken förr eller senare. Detta är nog vetenskapshistoriens högsta uppskattning av solens totala levnadsålder: minst en miljard miljarder miljarder år. Georges Louis

Leclerc de Buffon, den som tilldelats äran av att ha upptäckt den svindlande geologiska tiden, lyckades några årtionden senare i ett liknande experiment bara komma upp i den i jämförelse högst blygsamma åldern av 74 832 år.

Ofta kom Polhem in på liknelser och jämförelser mellan den mänskliga mekaniken och den naturliga. Materiepartiklarna var runda eftersom sfären är den perfekta figuren, den form som är allra »bekvämast» för rörelse.¹⁰ Att rörelsens form är den runda visar och betygar alla praktiska ting i mekaniken, liksom »alla himelens kroppar aff Sohl, Jordh, måna, stiernor och planeter».¹¹ Sfären är den kropp som beskriver den största möjliga volymen med minsta möjliga yta, på samma sätt »som de utblåsta glasen på glasbruken hålst söka få en rund och globos form, af orsak att den håller största inranrymme och minsta omslutning».¹²

På ett karakteristiskt sätt jämför Polhem partiklarna med ärtor, linfrön, säd av råg, korn och vete. I den konkreta verkligheten finns förebilderna, ur det konkreta, synliga och kända, kan man dra slutsatser om det abstrakta, osynliga och okända. De mekaniska lagarna är desamma i så väl det minsta som i det största. Ärtornas mekanik skiljer sig från partiklarnas endast ifråga om storlek. Rundheten och den släta ytan hos vatten- och luftpartiklarna förklarar den flytande egenskapen, på samma mekaniska vis som ärtor och linfrön i en tunna. Polhem hämtade sina konkreta exempel i den näraliggande vardagen. Sverige var på 1710-talet ett jordbrukarland som härjats av pest, missväxt och krig. Då blev mängden ärtor i en tunna ett inte försumbart problem.

I Polhems materie-teori arrangeras de runda partiklarna likt kanonkulor i ammunitionshuset. (Fig. 2-3) Vätskor och gaser bildar en hexaedrisk eller »cubical» struktur, en form som innebär en större rörlighet. De bildar en liten kub bestående av fyra kulor underst och fyra ovanpå. De fasta kropparna består i sin tur av en tetraedrisk struktur, det vill säga en liten pyramid med tre kulor underst och en ovanpå. Han liknade också naturens minsta partiklar vid kugghjul. Satte man fyra kugghjul i en fyrkant kommer alla kuggarna att snurra fritt. Men var de i en trekant skulle de genast fastna i varandra. Därav förklarade han de flytande ämnenas rörlighet respektive de fastas orörlighet. De hexaedriska och tetraediska strukturerna, separation och komposition, rörelse och vila leder även till en lösning av problemet med de motstridiga fenomenen, värme och kyla, liv och död. Likaså ger de geometriska constellationerna upphov till smak och känsel. Ju spetsigare vinklarna är, desto skarpare och bittrare känns saltet mot tungan, och ju trubbigare, desto sötare och behagligare smak.

En av hans mest spekulativa idéer var tanken på en sorts tankemateria eller »livs-andar» som liksom ljudet kunde förflyttas genom rummet. Den fasta materien rör vår känsel, vattnet med sitt salt ger smaken, luften med sitt flyktiga salt lukten, luftens tremulationer hörseln, eterns undulationer synen, »huarföre», tänker Polhem i analogi därmed i sina *Tankar om andarnas varelse*, kan »icke då någon subtilare materia än æther röra

våra tankar eller dess organer i cerebro?» Det vore annars svårt att förklara sympatier och antipatier och andra ting i naturen, om man inte fick anta att även tankar har sin materia. Två »goda vänner kuna kiena af huarandra på monga mihl, i synerhet barn och föräldrar, hustru och man, så att när den ena vederfars någon Sorg, dödångest, ia och stor glädie», kan den andra känna av det utan veta varifrån det kommer.¹³ De dödas hamnar och spöken kan på så sätt förklaras som den finaste tankemateriens rörelse och verkan. Om möjligt kunde dessa livsandar till och med förklara existensen av skogsrån, bergstroll och tomtenissar.

Det mekaniska alfabetet

Kanske beroende på sin egen irrande bildningsgång hyste Polhem stor omtanke om ungdomens undervisning. Att lära sig latin eller andra ämnen genom att rabbla texterna utantill var inte mycket värt. Det var som om man gav en bok åt någon som inte kan läsa, eller glasögon åt en blind. I stället förespråkade Polhem undervisning på svenska med svenska läroböcker och med praktiska moment. För Polhem fanns det också ett starkt samband mellan teori och praktik. Teori utan praktiskt kunnande och hantverkskicklighet utan teoretisk insikt kunde inte leda till någon större nytta. Matematik och hantverk skulle i stället samverka. I sin dialog mellan fröken Theoria och byggmästare Practicus förklarar Practicus sin kärlek till Theoria.¹⁴ Den unga fröken förklarar för byggmästaren hur matematiska kunskaper kan appliceras på byggandet av vattenkvarnar. Det skulle bli enastående vackra barn om de ingick äktenskap.

I det »Laboratorium mechanicum» som Polhem grundade 1697 ville han utveckla mekaniken, både teoretiskt och praktiskt. Hans kanske mest kända experimentmaskin, som utvecklades inom ramen för laboratoriet, var en hydrodynamisk maskin från 1702 som prövade olika vattenhjulstyper och lutningar på fallrännorna. En viktig beståndsdel i undervisningen var vidare hans »mekaniska alfabet» som utgjordes av en mängd enkla, pedagogiska trämodeller som visade de grundläggande mekaniska lagarna. Modellerna representerade mekanikens enkla och odelbara element, helt enkelt byggstenarna i all ingenjörskonst. Det kunde handla om stålfjädern, kugghjulet, spärrhjulsmekanismen, vindspelet och andra mekaniska element som var och en motsvarade en »bokstav» i det mekaniska alfabetet.

Med kunskap om dessa mekaniska bokstäver kunde en mekaniker bygga upp vilken maskin han än önskade. Liksom en skald kan skriva den skönaste poesi med hjälp av det vanliga alfabetet skulle en tekniker kunna lära sig det mekaniska alfabetet och bilda »meningar» av de mekaniska bokstäverna, det vill säga konstruera komplicerade maskiner som kunde utföra nyttigt arbete. Polhem hävdade att det var lika viktigt för

en mekaniker att känna till alla kuggarna, hävstångerna och hakarna i en maskin som det är för en boklärare att kunna alfabetets bokstäver och ordens betydelse.¹⁵

Uppfinnaren i helvetet

Efter att Polhems hustru Maria hade gått bort 1735 lämnade han sitt manufakturverk i Stjärnsund och slog sig ned utanför Stockholm. Han led av gikt i fötterna och ägnade en extra tanke åt sin hälsa. Man skulle i det närmaste kunna kalla honom för vegetarian, i vart fall föredrog han mat av örter och frukter, förespråkade måttfullt köttätande samt varnade för frosseri, tobak och fylleri. På lediga stunder, sägs det, sysselsatte han sig med att tämja och dressera möss. Men han var också ständigt aktiv med att skriva vetenskapliga uppsatser och leda tekniska projekt. Han invaldes som en av de allra första medlemmarna i Kungliga Vetenskapsakademien 1739. De sista åren bodde han på Götgatspuckeln på Södermalm, bara några stenkast från Slussen där hans sista större byggnation höll på att färdigställas. Han hann vara med när det första fartyget slussades från Mälaren ut i Saltsjön innan han dog, vid nära nittio års ålder, den 30 augusti 1751.

Många av Polhems konstruktioner var egentligen inte hans egna uppfinningar. Man skulle snarare kunna säga att hans betydelse främst ligger i hans experimentlusta och mer vetenskapliga sätt att tackla mekaniska problem. Därtill utvecklade han tekniskundervisningens pedagogik. Förutom arkitekten Carl Johan Cronstedt och den blivande andeskådaren Emanuel Swedenborg kan man räkna Sveaborgs skapare, Augustin Ehrensvärd, till hans lärjungar. De och många andra förde vidare Polhems tekniska landvinningar. Men han hade också fiender och var känd för sin vresighet och åtrå efter pengar.

Polhem blev i Swedenborgs andevärld ett exempel på den gudsförnekande mekanismens villfarelser. När Polhem begravdes 1751 gick Swedenborg med i begravningsföljet. Han berättade att Polhem själv hade gått bredvid honom och frågat vad som stod på. Det är din egen begravning, svarade Swedenborg. Felet med Polhem var helt enkelt att han bara kunde tänka på det materiella, intresserade sig endast för mekanik och fysik, och var oförstående inför det andliga, det som är oberoende tid, rum och människor. Swedenborg såg honom sitta i andevärlden och konstruera mekaniska fåglar, möss, katter och spädbarn, och när han uppfann ett sätt att kommunicera med de onda andarna, kastades han ner till helvetets mörkaste regioner och berövades sin uppfinnarförmåga.¹⁶ Polhem själv var i högsta grad medveten om sin genialitet. Det skulle dröja flera århundraden innan min like åter stod att finna, hävdade han.

(Föreliggande artikel återgår på ett föredrag vid sällskapets årsmöte 2005.)

- 1 Christopher Polhem, »Om Naturens värkan i gemen», i *Christopher Polhems brev*, utg. Axel Liljencrantz, Uppsala 1941-46, s. 36, jfr 22, 100, 236.
- 2 Se biografien av David Dunér, »Maskinmannen», *Populär historia* 2001:3, s. 36-40.
- 3 Cit. i Samuel E. Bring, »Bidrag till Christopher Polhems lefnadsteckning», *Christopher Polhem*, red. Samuel E. Bring, Stockholm 1911, s. 14.
- 4 Christopher Polhem, »Instruction för alle våre consuler, comissshafvare och factorer på dhe orther, hvarest dhe vistas» (1716), i *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* II, utg. Gösta Lindeberg, Uppsala 1951, s. 66; Swedenborgs avskr., i Eric Benzelius d.y., *Collectanea physica-mathematica, såsom och åtskilligt rörande Sveriges natural historia, hvaraf gjordes bruk vid Societatis literariae inrättande i Upsala*, Linköpings Stiftsbibliotek, N 14a, nr 17, fol. 31-36; Emanuel Swedenborg, *Em. Swedenborgii autographa ed:photolith* I, utg. R. L. Tafel, Stockholm 1869, s. 17; Om Swedenborg och Polhem, se David Dunér, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*, Nora 2004.
- 5 Christopher Polhem, »En discours emellan Oeconomien och Commerchien uti Sverige af assessoren H. Chr. Pollheimer författat uti 7bris och octobris månader åhr 1716», i *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* II, s. 36f; jfr Christopher Polhems brev, s. 139f.
- 6 Cit. i Bring 1911, s. 102.
- 7 Aubry de La Motraye, *A. de Motraye's Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa; ...*, London 1723; övers. H. Hultenberg, *Seigneur A de La Motrayes resor 1711-1725*, Stockholm 1988, s. 176.
- 8 Christopher Polhem till Pehr Elvius d.ä., Stjärnsund 31/5 1712. *Christopher Polhems brev*, s. 88.
- 9 Christopher Polhem, »Om Elementernas jemvicht [1.]» (1722), i *Christopher Polhems brev*, s. 154.
- 10 Angående Polhems materiateori och dess jämförelse med Swedenborgs, se David Dunér, »Bubblor, kanonkulor och en tunna ärtor. Polhem och Swedenborg om materiens struktur», *Polhem. Tidskrift för teknikhistoria* 2000/2001 [2002], s. 3-27.
- 11 Christopher Polhem, »Discurs om dhe 4 elementerna eld väder vatt[en] och jordh» (senast 1711), i *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* III, utg. Axel Liljencrantz, Uppsala 1952-53, s. 74; jfr »Tankar om andarnas varelse» (odat.), s. 313.
- 12 Christopher Polhem, »Mechanica naturalis eller naturens konstiga sammanhang framstelt under små frågor och svar af C.R. C.P.» (tidigast 1716), *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* III, s. 251; jfr »Discurs om forma och figura, spatium och materia in genere», s. 68.
- 13 *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* III, s. 313f; Se även David Dunér, »Sinnen som darrar», Vidgade sinnen, red. Lars Gustaf Andersson & Elisabeth Mansén, Nora 2003, s. 189-197.
- 14 Christopher Polhem, »Samtahl emällan fröken Theoria och byggmästar Practicus om sitt förehafvande» (odat.), i *Christopher Polhems efterlämnade skrifter* I, utg. Henrik Sandblad, Uppsala 1947, s. 277ff.
- 15 Carl Cronstedt, *Machiner, som till största dehlen äro uti wärket stelte [av Polhem] och af Ehrensverd och mig afritade åhr 1729: tillika med andra tilökningar som iag sielf gjort tid effter annan*, Tekniska museet, Stockholm, ms 7405.
- 16 Emanuel Swedenborg, *Diarium spirituale* I-VII (1745-65), utg. Immanuel Tafel, Tübingen & London 1843-46; övers. G. Bush, J. H. Smithson & J. F. Buss, *The Spiritual Diary of Emanuel Swedenborg* I-V, London 1883-1902, n. 4722, 6049, 6071.

Det vetenskapliga latinet i Emanuel Swedenborgs medicinska verk

Maria
Berggren

Latinet har under en stor del av sin historia haft den fördelen att det varit ett internationellt språk, ingens modersmål och därmed befriat från nationell prestige. Det har fungerat som vetenskapernas och i synnerhet naturvetenskapernas språk, och det har inneslutit alla dem som befunnit sig på en viss bildningsnivå i en större gränsöverskridande gemenskap – dessa har alla tillhört en samfällig *res publica litterarum*, en internationell de lärdes republik, inom vilken man nyttjat ett övernationellt språk, latinet.¹

Det är ju uppenbart att det är på latinska stammar som själva ordet *internationell* är bildat; det är sammansatt av *inter*, mellan, och *nationalis*, nationell, som i sin tur är härlett ur *natio*, nation. Men sammanställningen *internationalis* är en sen konstruktion. Den finns inte belagd i det klassiska latinet och förekommer inte heller i medeltidslatinet eller nylatinet, åtminstone inte så långt dessa perioders latin kan studeras med hjälp av ordböcker och liknande verktyg.² Första belägget på denna ordbildning påträffas i engelskan år 1780, i ett rättsteoretiskt sammanhang, hos den engelske filosofen, ekonomen och juristen Jeremy Bentham, där det har betydelsen mellanfolklig, inte övernationell.³ I svenskan finns det belagt sedan 1857.⁴ Ordet utgör ett exempel på hur latinet ständigt har producerat nybildningar inom de moderna språken: det gör det alltjämt, inte minst inom naturvetenskaperna. Ofta sker det i sällskap med grekiska ordstammar. I 600- och 1700-talens vetenskapliga latin har varit av utomordentligt stor betydelse för denna utveckling.

Latinet som lärdomsspråk under 1700-talet

I början av 1700-talet var latinet fortfarande det dominerande språket inom högre utbildning och vetenskapsutövning i stora delar av Europa, närmare bestämt i Centraleuropa, Nederländerna och i Östersjöområdet. Nationalspråken var inte så långt utvecklade i vetenskapliga sammanhang, och det var dessutom i de flesta fall omöjligt för de lärde att kommunicera med kolleger i andra länder på modersmålet.⁵ För en skri-

bent från ett mindre språkområde föll det sig därför naturligt att publicera sig på latin. Så skrevs lärda arbeten i hög grad på latin i Holland, Ryssland, Sverige.⁶ I andra delar av Europa var latinets ställning som lärdomsspråk mindre stark. Det gäller Frankrike, England och även Italien, där nationalspråken var väl etablerade med en omfattande litteratur. Det mesta av den vetenskapliga litteraturen skrevs där på nationalspråket, om man undantar universitetsmiljön.⁷ I statistiken över bokutgivning befinner sig latinet på tillbakagång under första hälften av 1700-talet, men av de titlar som recenserades i tidskriften *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* var till exempel ännu drygt trettio procent på latin under perioden 1728-1740.⁸ Det var dessutom många verkligt betydelsefulla verk som presenterades i latinsk språkdräkt.⁹

Viktiga vetenskapliga verk spreds också ofta i latinska översättningar under 1600- och 1700-talen.¹⁰ Ett välbekant exempel är Galileis *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* (1632) – det var den latinska översättningen från 1635 som skaffade Galilei världsrykte. Ibland reviderades den latinska översättningen av författaren; det gäller till exempel Descartes *Discours de la méthode*, som utkom i latinsk översättning 1643. Tvåspråkiga versioner framställdes också, så av Swammerdams *Biblia naturae, sive historia insectorum*, Leiden 1737 (latin respektive holländska).¹¹ Översättningen framställdes i vissa fall av författaren själv; så förhöll det sig med Christian von Wolffs latinöversättningar. Wolff författade till en början ett antal skrifter på latin, inte minst gällde det ett antal avhandlingar och matematiska arbeten under åren 1702-1716; hans berömda *Vernünfftige Gedanken* (1720–1723) över olika ämnen skrevs dock på tyska. Under senare delen av sitt liv sammanfattade och fördjupade Wolff sina läror i ett antal skrifter på latin;¹² det var här inte fråga om någon vidareutveckling av läran, utan ett framläggande av tidigare rön i latinsk språkdräkt och för en internationell läsekrets.

Ett område där latinet hävdade sig väl under 1700-talet var de lärda tidskrifterna. En mängd vetenskapliga tidskrifter utgavs på latin under 1700-talet: *Acta eruditorum* som började utges i Leipzig 1682, *Nova literaria Maris Balthici et Septentrionis*, i Lübeck från 1698, *Acta litteraria Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, Warszawa och Leipzig från 1755, *Acta litteraria Bohemiae et Moraviae*, Prag från 1774, men man kan också lägga märke till att ett par av de mer inflytelserika lärda tidskrifterna på nationalspråk, *Philosophical Transactions* och *Journal des savants*, bara några år efter att de började utges på engelska respektive franska (år 1665) också publicerades i latinskspråkig version.¹³

Latinet i Sverige

På svensk botten var årtiondena 1680–1720 den verkliga höjdpunkten för den svenska latinpoesin, då Johannes Columbus, Andreas Stobaeus, Petrus Lagerlöf, Olof Hermelin med flera var verksamma.¹⁴ Den latinska vältaligheten blomstrade likaledes med namn som Petrus Lagerlöf och Johan Upmark Rosenadler. Den svenska stormakten hade alltså jämt behov av tjänstemän som behärskade retoriken och latinets alla uttrycksmedel, latinkunskaper fungerade under denna tid som språngbräda för den som sökte avancemang inom politik och statsapparat. Detta är dock en latinkultur som mer eller mindre kom att dö med de svenska stormaktsanspråken. Från 1718 ändrades förhållandena ganska snabbt, den latinska vältaligheten och poesin ägde inte längre samma praktiska nytta och kom snart att betraktas som gammalmodiga. Stormaktstidens litterära produktion på latin blev under 1700-talets lopp i stället föremål för bibliografiska sammanställningar och nyeditioner.¹⁵

Inom den högre undervisningen och vetenskapen, i synnerhet naturvetenskaperna var latinets ställning däremot stark och i stort sett ohotad genom hela 1700-talet. Undervisningen bedrevs på latin, och latinets skulle länge förbli universitetens språk.¹⁶ 1700-talet kom också att bli en enastående blomstringstid för svensk naturvetenskap, både nationellt och internationellt. Samtidigt pågick arbetet med en standardisering av terminologin inom flera vetenskaper. Botaniken och kemin är två exempel, och två personer som här skulle få helt avgörande betydelse för fastställandet av en internationell vedertagen terminologi var Carl von Linné och Thorbern Bergman. Det är av en viss betydelse att de var svenskar; de hörde därmed hemma inom ett mindre språkområde i Europas utkant och latinets var det självklara språket då de vände sig till en internationell publik av specialister.¹⁷ Men de hade också en lång latinskspråkig tradition att förvalta och göra bruk av. »Latinet var inte bara det vetenskapliga umgängesspråket som förmedlar teorier och fakta och som vid behov kan bytas mot något annat språk, utan intimt förknippat med den vetenskapliga begreppsapparaten och därmed mycket svårare att byta ut.»¹⁸

Swedenborg och latinets

Latinet är det språk som dominerar genom hela Swedenborgs väldiga produktion.¹⁹ De litterära mer högsyftande ungdomsverken skrevs på latin, en panegyrik till Karl XII (*Festivus applausus*, 1714), en politisk allegori (*Camena Borea*, 1715) och en samling latinska dikter (*Ludus Heliconius*, 1715).²⁰ 1734 lät Swedenborg trycka ett omfattande mineralogiskt och naturfilosofiskt arbete, *Opera philosophica et mineralia* i Leipzig; det fördelade

sig på tre väldiga tomer – *Principia rerum naturalium*, *De ferro* och *De cupro* – och hade ett påkostat utförande med talrika illustrationer. Den tänkta läsekretsen var internationell och verket var naturligtvis avfattat på latin. Det gäller också de i Swedenborgs livstid tryckta delarna av ett par anatomisk-fysiologiska arbeten från det tidiga 1740-talet, *Oeconomia regni animalis* (Om själsrikets organisation) och *Regnum animale* (Själens rike) Dessa skall vi se närmare på i det följande.

Under det att tryckningen pågick av *Opera philosophica et mineralia*, närmade sig Swedenborg ett nytt fält, anatomin. Samma år, 1734, publicerade han ett mindre arbete med titeln *Prodromus philosophiae ratiocinantis de infinito deque mechanismo operationis animae et corporis* (Utkast till filosofiskt argument om det oändliga och om själens och kroppens växelverkan) i två delar, ofta benämnd bara *De infinito*. Den andra delen behandlar det klassiska växelverkansproblemet. Swedenborgs utgångspunkt var strängt mekanistisk i detta första utkast till en själslära: de mekanistiska lagarna bör kunna tillämpas även på psykiska processer, menade han. Sinnesförnimmelserna utgörs av mekaniska »tremulationer», darrningar, som fortplantas genom kroppens organ och de »hinnor» som omger dem.²¹

På de avslutande sidorna lovade Swedenborg återkomma med en uttömmande beskrivning av vad som skiljer människans själ från djurens samt en närmare förklaring av vad människosjälen egentligen är och bevis för dess odödlighet. All sin forskarmöda skulle Swedenborg hädanefter ägna åt att fastställa vad själen är, tillkännagav han i det avslutande kapitlet av *Prodromus*. Redan nu var han dock övertygad om att den måste vara något *perfectissime geometricum*, »fulländat geometriskt», och *pure & perfectissime mechanicum*, »rent och fulländat mekaniskt». Slutmålet var att bevisa själens odödlighet för själva sinnena (*praecipuus finis est, ut ipsis sensibus demonstretur animae immortalitas*) och det måste ske med pålitlig vetenskaplig metod.²²

Sex år senare, år 1740, publicerades den första delen i serien *Oeconomia regni animalis*, »Själsrikets organisation», i Amsterdam (i det följande förkortas titeln som *Oeconomia*).²³ Ett programmatiskt hållet företal inleder volymen. I detta företal och genom hela verket för Swedenborg en diskussion kring lämpliga metoder för att angripa själsproblematiken. Redan i företalet introducerar han teorin om serier och grader, som han menar vara den enda vägen till en lösning på frågan om själens natur. Den skall få en utförligare presentation i slutkapitlet av denna första del av *Oeconomia*. Hela universum förstår Swedenborg som ett invecklat system av serier och grader, en allomfattande komplex varandehierarki, där varje företeelse kan beskrivas i termer av över- och underordning. En serie omfattar minst tre nivåer (grader). Graderna i högre serier består i sin tur av serier och så vidare ner till universums minsta beståndsdelar.

Teorin har både ontologiska och kunskapsteoretiska implikationer: Analogiförhållanden antas råda mellan olika nivåer inom systemet, och det är därför tillåtet att

föra vidare till en icke iakttagbar nivå förhållanden som man kan observera med ögat på lägre nivåer. Ett noggrant iakttagande av kroppens för ögat synliga strukturer och processer, och en korrekt tolkning av dem skall således kunna leda till hållbar kunskap om själen och ett svar på frågan om dess odödlighet.

Ämnet för *Oeconomia I* är sedan blodet och blodcirkulationen, och detta avhandlas i sju kapitel, i enlighet med innehållsförteckningen (*jfr ill. 1*).

Vart och ett av de sju första kapitlen inleds med ett antal långa textparagrafer innehållande citat från framstående anatomers och mikroskopisters arbeten; Marcello Malpighi, Antonie van Leeuwenhoek, Herman Boerhaave och Giovanni Maria Lancisi är några av de namn som anförs. De citerade texterna består till största delen av mycket konkreta redogörelser för iakttagelser gjorda vid anatomiska dissektioner eller studier med mikroskop.²⁴ Swedenborgs egen text som sedan följer (under rubriken *Inductio* i respektive kapitel) utgörs av analyser av de iakttagelser och resultat som auktoriteterna presenterat.²⁵

Det avslutande åttonde kapitlet av *Oeconomia I* har en annan disposition än de föregående sju: det består av stycken som i koncentrerad form presenterar Swedenborgs teorier och avlöses av längre utläggningar kring dessa teser. Långa citat finns även här men de är infogade i den resonerande texten. Christian Wolff och John Locke är de oftast anförda källorna. Kapitlet innehåller således Swedenborgs första försök att presentera en mer utförlig »själslära» och infria de löften som utställts i *De infinito*. Kapitelrubriken *psychologia rationalis* signalerar i sig att det är fråga om ett program för utforskandet av människosjälen med hjälp av de metoder som den rationella filosofin erbjuder. I detta kapitel ges också en relativt utförlig presentation av teorin om serier och grader. Hela Swedenborgs beskrivning av kroppen som system har ju varit uppbyggd enligt dessa principer: hjärnan bildar till exempel enligt Swedenborgs sätt att beskriva saken en av kroppens högsta serier: stora och lilla hjärnan, förlängda märgen och ryggmärgen. Andra organ bildar lägre serier, så lungorna, magsäcken, levern, bukspottkörteln, mjälten, livmodern, njurarna etcetera.

Del två i *Oeconomia*-serien avhandlar hjärnan och hjärnbarken; slutkapitlet ägnas åt människosjälen.²⁶ Dispositionen av de två första kapitlen ser ut som den som beskrivits för huvuddelen av *Oeconomia I* med långa citat ur anatomiska arbeten av de ovan nämnda auktoriteterna – även om de tenderar att vara mer inarbetade i huvudtexten i det första kapitlet, som behandlar hjärnan och hjärnbarken. Slutkapitlets disposition avviker. Detta, med rubriken *De anima humana* (Om människosjälen), utgörs av en längre utläggning kring människosjälen och sinnesförmimmelserna. *Spiritus animalis*, själsflödet, kallades efter antikt mönster den fina vätska, som enligt somliga av tidens anatomer transporterades fram i kroppens fibrer, det vill säga nervbanorna. Swedenborg för omfattande resonemang kring denna tänkta själssubstans. *Spiritus animalis* »determinerar»

hela kroppen i övrigt, heter det med Swedenborgs språkbruk. Den är kroppens överordnade princip, men den har inte självständigt liv, ingen separat existens. Livet strömmar från det högsta, första varat (Gud) in i denna vätska och från den vidare till kroppen (§ 240–41). I kraft av detta inflöde kan *spiritus animalis* sägas vara kroppens ande och själ.

Manuskript finns bevarade som tolkats som underlag för fler delar i *Oeconomias*-serien, så *De fibra* (Om fibern).²⁷ Även andra manuskript och handskriftsfragment har utgivits, och man har med varierande framgång försökt datera dem och förstå deras plats i Swedenborgs skiftande planer för det större verket.²⁸

Swedenborg var inte nöjd med den behandling han givit själen i sista kapitlet i *Oeconomias* andra del. Resonemangen behövde underbyggas bättre med fysiologiska studier och de filosofiska doktrinerna utformas mera i detalj.²⁹ Därför började Swedenborg nu planera ett nytt stort anatomiskt-fysiologiskt arbete, *Regnum animale* (Själenes rike). Han avsåg här att ge en uttömmande behandling av hela människokroppens anatomi, men också en utförligare redogörelse för sina egna teorier och metoder, allt i strävan att nå fram till säkrare slutsatser om själen.³⁰

Ett *index rerum* inleder *Regnum animale* och förtecknar de ämnen som Swedenborg avsåg att behandla i de 17 planerade volymerna (*jfr ill. 2*). Det var dock bara de första tre delarna som kom så långt som till tryckning.³¹ Swedenborg avbröt det pågående projektet i samband med den religiösa krisen, våren 1744.

Regnum animale I avhandlar, som anges i index, buken (men också matsmältnings-systemet i övrigt, lymfsystemet m.m.). I *Regnum animale* II utreds thorax och dess organ; i *Regnum animale* III huden och sinnesförmåelserna. Uppställningen av enskilda kapitel i de tryckta delarna av *Regnum animale* motsvarar den i *Oeconomia*: citat från auktoriteterna inleder och de egna utläggningarna (här under rubriken *Analysis*) följer därefter. Här tillkommer dock ett moment, nämligen utredande noter till den löpande texten i Swedenborgs analyser.

Genom sin karaktär av antologi över valda delar av 1600- och 1700-talens viktigaste arbeten på anatominns område utgör dessa verk ett intressant och relevant underlag för ett studium av medicinsk-anatomisk terminologi och vetenskapligt språk i allmänhet. Swedenborgs egen fysiologisk-filosofiska analys bjuder på många fascinerande språkliga problem; det gäller bl.a. svårigheterna att bestämma innehållet i nyckelbegreppen, och att avgöra var gränsen går mellan det konkreta och det abstrakta i resonemang som programmatiskt förutsätter analogi mellan olika nivåer men ändå erkänner en fundamental skillnad mellan det iakttagbara och det för de yttre sinnen icke tillgängliga.³² I det följande skall vi dock koncentrera oss på nybildningar i nylatinet.

INDEX CAPITUM

- I. De Sanguinis Compositione & genuina
Essentia. Pag. 10.
- II. De Arteriis & Venis; earumque Tun-
icis: & de Sanguinis Circulatione. 47.
- III. De formatione Pulli in ovo: deque
Arteriarum, Venarum & Cordis in-
choamentis. 118.
- IV. De Circulatione Sanguinis in Foetu
nondum nato: & de Foramine Ovali,
& Canali Arterioso Cordis Embryonum
& Infantum. 172.
- V. De Corde Testudinis Marinae. 210.
- VI. De Arteriis & Venis Propriis & Vasis
Coronariis Cordis. 217.
- VII. De Motu Cordis Adulti. 260.
- VIII. Introductio ad Psychologiam Ratio-
nalem. 354.

Ill. I. Emanuel Swedenborg, Oeconomia regni animalis in transactiones divisa: quarum haec prima de sanguine, ejus arteriis, venis et corde agit. Anatomice, physice & philosophice perlustrata. Cui accedit introductio ad psychologiam rationalem, Amstelodami/Amsterdam 1740

Ill. 2. Emanuel Swedenborg, *Regnum animale, anatomice, physice, et philosophice perlustratum. Cujus pars prima, de visceribus abdominis seu de organis regionis inferioris agit*, Hagae Comitum/Haag I744

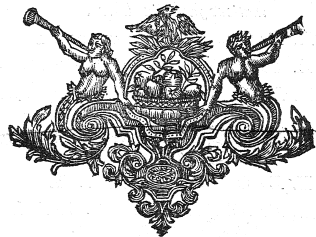
I N D E X RERUM TOTIUS OPERIS.

- PARS I. *De Visceribus Abdominis.*
 — II. *De Visceribus Thoracis.*
 — III. *De Corde, Arteriis, Venis & Sanguine.*
 — IV. *De Membris Genitalibus Virorum.*
 — V. *De Membris genitalibus Mulierum: & de formatione fetus in Utero.*
 — VI. *De Organis Sensuum externorum.*
 — VII. *De Cerebro, & Sensoriis internis.*
 — VIII. *De Cerebello, Medullâ Oblongatâ, & Spinali.*
 — IX. *De Substantia Corticali, & de Medullari Cerebri: deque Fibra Nervea; & Motrice Corporis. Tum de Spiritu Animali.*
 — X. *De Organismo Motus animalis.*
 — XI. *De Affectionibus Corporis, seu de Morbis, cum primis Capitis aut Cerebri.*
 — XII. *Introductio ad Psychologiam rationalem: seu Doctrina Formarum, Ordinis & Graduum; ut & Serierum & Societatis, Influxuum, Correspondentiarum, atque Representationum. Tum Modificationum.*
 — XIII. *De Actione, Sensu Externo; & Interno. Imaginatione. Memoria.*

PARS

I N D E X.

- PARS XIV. *De Affectionibus, & Aegritudinibus Animi.*
 — XV. *De Intellectu, seu de Cogitatione, & Voluntate. De Instinctu. De Affectionibus Mentis rationalis.*
 — XVI. *De Anima, ejusque Statu in Corpore, Commercio, Affectione, Immortalitate. Deque ejus Statu post Vitam Corporis.*
 — XVII. *Concordantia Systematum de Anima, ejusque Naturâ, & Commercio.*

REGNI

Tekniskt latin

Det lärda latinet hade påverkats på ett genomgripande sätt genom renässanshumanisternas krav på en återgång till det antika latinets ideal. Inom anatomin språk hade man sökt rensa ut ord som ansågs barbariska – medeltida översättningar och transkriptioner av grekiska och arabiska ord och liknande. Allmänt hade också de nya iakttagelser man kunnat göra under dissektioner sedan 1400-talet och den ökande förståelsen av funktionen hos kroppens olika organ gjort det angeläget att i någon mån anpassa anatomin terminologi.

Med renässansen kom också de grekiska inslagen i det naturvetenskapliga latinet över huvud att öka. För medicinens språk var det av utomordentligt stor betydelse att flera antika grekiska författares verk nu blev tillgängliga i latinska översättningar.³³ Galenos började nyöversättas på 1490-talet och 1542 utgavs i Basel en fullständig latinsk Galenostext. Theophrastos och Dioscorides presenterades också i latinsk språkdräkt.³⁴

På 1700-talet var puristiska krafter fortfarande verksamma. 1600- och 1700-talens ordböcker, deras *antibarbari* och *thesauri* innehöll inte bara allmänna rekommendationer om att i första hand ord som fanns belagda hos klassiska författare (t.o.m. början av 100-talet e. Kr. i första hand, samt av valda författare av senare datum) borde användas. De berörde också i någon mån tekniskt språk.³⁵ Även i tidens terminologiska ordböcker fördes resonemang kring vilka termer som borde betraktas som korrekta och hur de skulle användas. Ordboksförfattarna bemödade sig också om att ge instruktioner om korrekt uttal.³⁶

I praktiken rådde stor frihet för nybildningar: Det antika latinet gav grundstrukturen, men denna kunde byggas ut efter behov. Nya ord kunde bildas med hjälp av gamla stammar enligt välkända principer, så kallade formneologismer. Ord som använts redan i det antika latinet kunde laddas med ny betydelse genom att de konsekvent brukades i en viss kontext eller genom att de omdefinierades i fackmässiga sammanhang; de kunde ge upphov till betydelseneologismer.³⁷ Det var här ingalunda bara fråga om att i en befintlig språkstruktur fylla ut luckor som uppstått genom upptäckter av nya företeelser (även om man naturligtvis kan se exempel på detta, i synnerhet när det gäller den rena namngivningen). Snarare var 1700-talets vetenskapliga latin ett levande medium som ofta nyttjades av skickliga stilister som bemödade sig om ett livfullt och elegant uttryckssätt. De förvaltade och utvecklade språket inom sina respektive discipliner.

Formneologismer

Formneologismerna är många i *Oeconomia* och *Regnum animale*. Det går att visa på mönster i det antika latinet för samtliga huvudtyper. Vissa av dem får särskilt starkt genomslag. Ett sådant exempel är diminutiverna, där ett avledningssuffix indikerar litenhet. I många fall då anatomer i allmänhet – och mikroskopister i synnerhet – lägger fram sina iakttagelser i de textavsnitt som Swedenborg citerar är det fråga om att beskriva mycket små strukturer, och här kommer diminutivformerna ofta till användning. Då man ser närmare på dessa fall, visar det sig att åtminstone en god tredjedel kan beläggas i antikt latin: man tyckte sannolikt att man befann sig på ganska säker mark i fråga om nybildningarna inom denna kategori. Det är för övrigt en gammal iakttagelse att diminutivbildningar är frekventa i tekniskt latin redan under antiken. Det gäller i hög grad medicinens språk.³⁸

Diminutivbildningarna uppträder ofta gruppvis, se till exempel *Oeconomia* II 2, § 130, s. 61 f., som innehåller en lång beskrivning av nervernas struktur. Paragrafen inleds på följande sätt: *Quomodo autem nervi sunt constructi? id in sequenti Paragrapho enodabitur; nimirum quod eorum fibrae sint tenuissimi teretes canaliculi, per productiones subtiles membranaceas conserti, & fasciculatim intra tunicam communem compacti . . .* (Men hur är då dessa nerver utformade? Detta kommer att utredas i följande avsnitt; nämligen att deras fibrer är ytterst tunna och glatta små kanaler, sammanflätade av fina membranliknande utlöpare och knippevis sammanförda inom ett gemensamt hölje ...) I det följande stycket möter vi en ansamling av diminutivformer: *tunicula* (litet/tunt hölje), *sphaerula* (litet klot), *loculus* (liten behållare), *fasciculus* (litet knippe), *corpusculum* (liten kropp), *globulus* (litet klot), *canaliculus* (liten kanal/litet kärl) och *insterstitium* (litet mellanrum). Bara det sistnämnda ordet saknar antika belägg, merparten finns hos goda klassiska författare. Det är inte konstigt att det uppträder många nybildningar efter detta mönster: *fibrilla*, *fibrula* (båda liten (nerv)fiber), *intestinula* (litet inre organ), *meatus* (liten kanal), *molecula* (liten klump), *parietula* (liten vägg), *porulus* (liten por), *voluminulum* (liten enhet) är bara några exempel ur *Oeconomia* och *Regnum animale*. De flesta av dem finns både i de citerade eller parafraserade styckena och i Swedenborgs egen resonerande text. Dessa bildningar tar också i första hand fasta på likheter i utseende mellan mindre och större strukturer.

I vissa fall är det dock snarare så att diminutivbildningen utgår från tänkt likhet i funktion mellan mindre och större organ. En sådan bildning som förefaller unik för Swedenborg är *cerebellulum* (småhjärna). Det rör sig rent av om en dubbel diminutivbildning: *cerebrum* (hjärna) ger *cerebellum* (lilla hjärnan), som i sin tur alltså ger *cerebellulum* – jämför *Oeconomia* II 2, § 195, s. 87: *Ergo substantiae Corticales totidem sunt Cerebellula, quae in minima effigie repraesentant maximum, quod est ipsum Cerebrum; singula enim sensorium est in particulari, quale est Cerebrum in communi* (barksubstansen utgör alltså lika många småhjärnor,

vilka i liten skala motsvarar den stora hjärnan; ty de är var och en ett enskilt sensoriskt centrum, liksom den stora hjärnan är det gemensamma sensoriska centrum). *Cerebellula* (småhjärnorna) är således mindre motsvarigheter till *cerebrum* (den större hjärnan). *Cerebellula* syftar här på små formationer i hjärnsubstansen som hade iakttagits i mikroskop av Malpighi, och av denne tolkats som körtlar.³⁹ Swedenborg uppfattar dem som beredningscentraler för *spiritus animalis*, själslödet, som han åtminstone delvis identifierar med själen.

Substantiv och adjektiv med det feminina agentsuffixet *-trix* är vanligt förekommande:⁴⁰ *adjutrix* (hjälperska), *animatrix* (livgivarska), *confirmatrix* (bekräfterska, hon som bekräftar), *ductrix* (ledarinna) och *formatrix* (hon som skänker form) hör till det antika ordförrådet; andra gör det inte, såsom *conceptrix* (alstrerska, hon som alstrar), *directrix* (ledarinna, hon som styr), *productrix* (hon som för fram) och *motrix* (rörerska, hon som rör), vilket, som vi skall se även ingår i sammansättningar.

Adjektiv bildade med prefixet *sub-* utgör en annan grupp: i synnerhet färgadjektiv *subalbus* (vitaktig), *subflavus* (gulaktig), *subviridis* (grönaktig) och *subfuscus* (brunaktig) är antikt belagda; *subbrunus* (brunaktig), är också bildat efter detta mönster. I det botaniska latinet är dylika bildningar mycket vanliga.⁴¹

Över huvud taget bildar färgorden en intressant kategori. Till denna hör också en rad verb bildade med inkoativsuffixet *-sco*, som anger att ett tillstånd inträder: verben i denna grupp betecknar att något antar en viss färg. För en del av dem kan man ange antika belägg, så *nigresco* (svartna) *candescio* (vitna), *purpurascio* (purpras, bli mörkröd) och *flavesco* (gulna). Andra är dock senare bildningar: *caerulesco* (blåna), *subflavesco* (bli gulaktig) och *subalbesco* (bli vitaktig).

Suffixet *-sco* är överhuvudtaget frekvent: *crassescio* 'tjockna', *flaccescio* 'slappna', *lactescio* 'bli mjölkaktig', *lentesco* 'mattas' och *mollesco* 'mjukna' har antika belägg, men *incrassescio* 'tjockna' och *tendinesco* 'bli senaktig/-lik' är nybildningar. Ej sällan förekommer *-sco*-verben i större anhopningar i textavsnitt som innehåller beskrivningar av olika processer, jfr *Oeconomia* II 2, § 108, s. 50: *Partium harum vere organicarum status secundum contingentia in externis & in sanguine, tum etiam in internis existentia, se varie mutari patitur, scilicet tepescere, incallescere, expandi, indurescere, turbari, frigescere, constringi, flaccescere, adumbrari, mitescere, atque aliter* (Tillståndet hos dessa organiska delar förändras på olika sätt beroende på vad som sker i det yttre och också i blodet, så att de svalnar och blir heta, utvidgas, hårdnar, uppröres, kallnar, dras samman, slappnar, mörknar, mjuknar och så vidare.) Samtliga *-sco*-verben i exemplet finns representerade i det antika ordförrådet, men exemplet visar på frekvensen av denna typ av processord.

Nybildade adjektiv, i synnerhet med suffixen *-fluus* (som flyter av), *-formis* (-formig, med formen av), och *-fer* (-förande) utgör en mycket stor grupp. Just *formis* är särskilt produktivt: *falciformis* (formad som en skära), *gangliiformis* (knutformig), *oviformis* (äggför-

mig), *plexiformis* (flät- eller knutformig), *retiformis* (nätformad) och *styliformis* (spetsformig) är några exempel. Inget av dem kan beläggas i antikt latin. Sammansättningar med *-formis* är mycket vanliga i botaniskt latin.⁴² *Aerifer* (luftförande) är liksom *sanguifer* och *sanguifluus* (blodförande) några exempel på ord där de övriga här anförda sammansättningsleden ingår.

Andra sammansatta adjektiv är *demi-orbicularis* (halvcirkelformad) med *super-demi-orbicularis* (halvcirkelformad uptill), *oblongo-globosus* (äggformad), *plano-convexus* (flackt konvex), *plano-ovalis* (med flat, oval form). *Cubico-spiralis* ([oändligt] sfärlig) gör intryck av att vara en för Swedenborg mer unik bildning.⁴³ Flera kemitermer hör hit: *aereo- & terreo-salinus*, *salino-fixus* (saltaktig och fast), liksom ett antal anatomiord: *musculo-motrix* (muskelförande, som sätter musklerna i rörelse) och *nerveo-motrix* (som sätter nerverna i rörelse). Genomgående rör det sig alltså här om strängt tekniska termer. (Det kan noteras att dessa ord är särskilt markerade som sammansättningar i originaltrycket genom att de är satta med bindestreck.⁴⁴)

Andra kategorier som är intressanta att notera är dubbelprefigerade adjektiv och verb. Det är ett fenomen som inte är obekant under antiken: *ineffabilis* (obeskrivlig), *inexpugnabilis* (oövervinnerlig), *imperscrutabilis* (outgrundlig) och *superincumbo* (ligga ovanför) är ord som Swedenborg använder och som hör till det antika ordförrådet om än bara med enstaka belägg; *circumaffluo* (strömma till runt om), *circumaffundo* (hålla in omkring), *coincido* (sammanfalla), *inapplicabilis* (icke tillämpbar, oförenlig [med något]), *inassignabilis* (omöjlig att bestämma/beskriva) och *praesuppono* (förutsätta) är dock senare nybildningar.⁴⁵

Adverbbildningar som inte är klassiskt belagda förekommer i betydande omfattning, och man noterar särskilt fall med *-im*, som är ett produktivt suffix: *aggregatim* (samlat, i grupp), *conglomatim* (hopgyttrat), *distinctim* (tydligt) eller (särskilt), *individuatim* (enskilt) saknar klassiska belägg. De kan jämföras med *collectim* (samlat, i sin helhet), *confertim* (samlat, gruppvis), *discriminatim* (med åtskillnad, särskilt), *fasciculatim* (knippevis), *transversim* (på tvären, korsvis) som kan beläggas enstaka gånger hos klassiska författare, ofta bara under den senantika perioden.

Betydelseneologismer

Inom anatomin fanns visserligen ett basordförråd som etablerats redan under antiken, men på Swedenborgs tid var naturligtvis förståelsen för funktionen hos kroppens organ en helt annan, och när det gäller den inre anatomin kan man hävda att vi nästan genomgående har att göra med betydelseneologismer i förhållande till antiken.

Så är fallet exempelvis med kärlsystemen. *Arteria* (gr. ἀρτηρία) lånades relativt tidigt in i latinet från grekiskan och förekom under antiken dels i betydelsen luftrör, dels för att beteckna blodkärl – kärnen tänktes då vara kanaler för luft.⁴⁶ Under antiken förstod man i latinet *arteria* som syftande på det vi kallar artärer, men hade givetvis en annan uppfattning om deras funktion och om kärlsystemet i stort än man hade på Swedenborgs tid, hundra år efter Harveys och Malpighis epokgörande upptäckter om hjärtat och blodomloppet.⁴⁷ Artär i betydelsen blodkärl som leder syremättat blod från hjärtat ut i kroppens olika delar får betecknas som betydelseologism i förhållande till antiken.⁴⁸

Swedenborg pekar själv på vikten av förståelse för ursprung och funktion i benämningen av kroppens organ, så till exempel kärnen. I manuskriptet till den planerade tredje delen av *Oeconomia* uttrycker han det så: »Var och en förstår benämningen i den utsträckning som han förstår själva saken, och omvänt: på det sätt som han förstår benämningen förklarar han det som betecknas, därav uppstår alla dessa strider om tingen på grund av orden och tvärtom. Men att föra fram lämpliga och enkla ord, och framlocka ordens innersta betydelse, det förmår bara den som på djupet känner essensen och naturen hos det som skall betecknas.»⁴⁹ Så menar han att man bör använda beteckningen *fibra* (fiber), för det som har sitt ursprung i hjärnbarken, *vas* (kärl) för det som har sitt ursprung i hjärtat, och *ductus* (kanal) det som har sitt ursprung i en körtel. Swedenborg ansåg för övrigt att fibern var ihålig och en transportkanal för *spiritus animalis*, själslödet; därför planerade han att ägna en hel volym av *Oeconomia*-serien åt att undersöka och förklara den.⁵⁰

I den anatomiska diskursen återkommer vissa ord och uttryck i fast användning, så *parens* (far/mor), och *proles* (avkomma), i anslutning till en metaforik som växer fram kring föreställningen om att vissa organ genererar andra; den tanken stämmer väl med de allmänna hierarkiska resonemangen. De små kärnen är »avkomlingar» till de större,⁵¹ och en större artär kan benämnas »moderartär».⁵² Det är här inte fråga om fasta termer utan snarare om en grupp återkommande metaforer.

På liknande vis växer en metaforisk specialanvändning fram av verb som betecknar hantverksmässig verksamhet, vilka analogt används om de kroppsliga organen och deras bildning: *educere* (dra ut/framspinna), om hur trådlika strukturer uppstår: det används till exempel för att beskriva hur fibrerna spinns fram ur hjärnan (*fibra* betyder ju i sig tråd);⁵³ *compaginare* (sammanfoga) om hur kroppsliga organ växer fram;⁵⁴ *complicatio* (en sammansatt struktur), och *connexus* (en hopflätad struktur) ansluter sig till samma tema.⁵⁵ Det gör även *textus* i betydelsen kroppslig vävnad, som dyker upp först i nylatinet.⁵⁶

En annan huvudkategori bland betydelseologismerna utgörs av ord som hör till den allmänna vetenskapliga diskursen. *Transactio* i betydelsen skriftlig framställning,

avhandling är till exempel en nylatinsk neologism (klassiskt betecknar ordet en affärsöverenskommelse). Swedenborg använder detta uttryck ofta då han refererar till sina egna arbeten. På liknande sätt förhåller det sig med *cursus*, där betydelsen serie eller följd av skrifter är nylatinsk.

Uttryck som *constare potest, quod...* (det kan fastställas, att...), *apparet* (det är uppenbart), *declaro* (förklara, utreda), *suadeo* (göra trolig) är hos Swedenborg och de författare han citerar i fast användning, ibland med konstruktioner som inte följer den klassiska normen.⁵⁷ *Absolvo* (slutgiltigt förklara) är ett annat tydligt diskursord; det uppträder inte i denna betydelse i antikt eller medeltida latin.⁵⁸ Ett annat återkommande uttryck med specialbetydelse är *perlustro* (genomforsa, undersöka), som förekommer redan i titeln till *Oeconomia*-serien: titeln talar ju om *Oeconomia regni animalis [...] anatomice, physice & philosophice perlustrata* (Själsrikets organisation [...] undersökt med anatomins, fysikens och filosofins medel).⁵⁹

Jag har med exemplen ovan velat ge en bild av hur 1700-talets naturvetenskapliga latin som det speglas i Emanuel Swedenborgs medicinska verk är ett levande och vitalt språk, öppet för nybildningar och semantiska innovationer. Den filologiska forskningen har ännu bara börjat upptäcka denna rika språk- och tankevärld. Ännu är det alltför tidigt att formulera någon tes om vad i Swedenborgs naturvetenskapliga latin som är allmängods och vad som är personligt uttryck. Tveklöst är Swedenborg en medveten stilist: han använder sig ofta av eleganta referenser till det klassiska latinet, men han är inte bunden av det utan brukar och utvecklar det för att uttrycka sin tids och sina egna tankar. Språket är ett viktigt redskap i Swedenborgs grundliga utforskande av människokroppen och rationalistiska analys av dess funktioner i syfte att uppnå hållbar kunskap om själen.

I Artikeln är skriven i anslutning till ett pågående forskningsprojekt vid Institutionen för lingvistik och filologi, Uppsala universitet, »Latinet i Emanuel Swedenborgs medicinska verk». Projektet finansieras av Vetenskapsrådet.

2 Med antikt latin avses i det följande latinet fram till omkr. 600 e.Kr.; med medeltidslatin latinet i texter från perioden 600 och fram till renässansen; den nylatinska perioden sträcker sig från renässansen fram till idag. (Jfr Ijsewijn, J., *Companion to Neo-Latin Studies*, Part I. History and Diffusion of Neo-Latin Literature. Second entirely rewritten edition, Leuven 1990, s. 27.) Gränsen mellan medeltidslatin och nylatin får dras vid olika tidpunkter i olika länder: i Sverige brukar man grovt ange sekelskiftet 1500 som bortre gräns för medeltidslatinet. Det dröjer dock innan humanistlatinet får fullt genomslag i Sverige: nylatinets guldålder inträffar först under 1600-talet, vilket är mycket sent efter europeiska förhållanden.

3 Jfr *Oxford English Dictionary Online*, Oxford 2005, [050218]; i det följande förkortad OED.

4 Jfr *Nationalencyklopedins ordbok*, http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=O196132 [050329].

5 Lindberg, *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*, Göteborg 1984, s. 77.

6 Lindberg, 1984, s. 82: Det enda språk som möjligen kunde bjuda latinet någon konkurrens som internationellt språk var franskan.

7 Ett försök till utförligare jämförelser när det gäller situationen i olika länder finns hos Waquet, F., *Le latin ou l'empire d'un signe. XVIe-XXe siècle*, Paris 1998, s. 102 ff. Som Waquet noterar varierar dock kvaliteten på den tillgängliga statistiken; det är t.ex. svårt att bryta ned den i olika kategorier.

8 Waquet, s. 105, n. 16.

9 Waquet, s. 110.

10 För följande exempel och flera samt resonemang kring dem se Waquet, s. 108.

11 För övrigt också i lyxutgåva. För påkostade versioner i större format av redan välkända naturvetenskapliga verk kunde en latinsk översättning framställas – här var produkten alltför exklusiv för att det skulle löna sig för förläggaren att vända sig enbart till en nationell krets av köpare. (Waquet, s. 107).

12 *Philosophia rationalis*, 1728; *Psychologia empirica*, 1732; *Psychologia rationalis*, 1734; *Theologia naturalis*, 1736-37; *Cosmologia generalis*, 1737; *Philosophia practica universalis*, 1738-39.

13 Waquet, s. 108.

14 För en översikt av latinet i Sverige under perioden 1620-1720, se Helander, H., *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620-1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*, Uppsala 2004, s. 15-28.

15 Helander, 2004, s. 20, m. not 15.

16 Helander, 2004, s. 20 f. och 561. En undersökning av dissertationer framlagda vid Uppsala universitet visar att det är först fr.o.m. 1850-talet som latinet får ge vika för modersmålet som dissertationsspråk. Fram till detta decennium är majoriteten av avhandlingarna författade på latin. Jfr K. Östlund och U. Örneholm, »Avhandlingsspråk vid Uppsala universitet 1600-1855», *Lychnos* 2000, s. 180-82. Detta har givetvis att göra med att latinet från år 1852 inte längre var den högre utbildningens officiella språk i Sverige.

17 Nilsson, S., *Terminologi och nomenklatur*, Diss. Lund 1974, s. 96.

18 Lindberg, 1984, s. 84.

19 Det finns undantag, men de är inte många, främst rör det sig där om några naturvetenskapliga uppsat-

ser på svenska.

20 Samtliga utgivna med filologiska kommentarer av Hans Helander: *Emanuel Swedenborg, Festivus applausus in Caroli XII in Pomeraniam suam adventum*. Edited with introduction, translation and commentary, Uppsala 1985; *Emanuel Swedenborg, Camena Borea*. Edited with introduction, translation and commentary, Uppsala 1988; *Emanuel Swedenborg, Ludus Heliconius and other Latin poems*. Edited with introduction, translation and commentary, Uppsala 1995.

21 Liknande tankar hade Swedenborg behandlat i ett par uppsatser tjugo år tidigare; se genomgång hos Dunér, D., *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*, Nora, 2004, s. 203 ff.

22 Swedenborg, E., *Prodromus philosophiae ratiocinantis de infinito, et causa finali creationis: deque mechanismo operationis animae et corporis*, Dresden & Leipzig 1734, s. 268.

23 Swedenborg, E., *Oeconomia regni animalis in transactiones divisa: quarum haec prima de sanguine, ejus arteriis, venis et corde agit. Anatomice, physice & philosophice perlustrata. Cui accedit introductio ad psychologiam rationalem*, Amstelodami/Amsterdam 1740.

24 Swedenborg ägnade sig sannolikt aldrig själv åt något empiriskt anatomistudium. Under en period av 18 månader i slutet av 1730-talet vistades Swedenborg i Paris. Under denna tid hade han tillfälle att bevisa offentliga dissektioner av lik, men det finns inte några bevarade skriftliga källor som bevisar att han verkligen gjorde det. (Jfr Gordh, T. jun., & Sourander, P., »Swedenborg, Linné och hjärnforskningen», *Nordisk medicinhistorisk årsbok* 1990, s. 97-117, här s. 102). Snarare är det så att Swedenborg ideligen betonar att hans bidrag till utforskandet av människokroppen och själen använder sig av andras experimentella rön, utan att han själv egentligen har befattat sig med materien; jfr exempelvis *Oec.* II 3, § 214, s. 96: *ideo qui vult finem, velle debet media. Fateor, quod dignissimorum fide Virorum vigiliis & cura elaboratis documentis, nec nisi paucis ex propria penu depromptis, fruius sim; sed malui visu potius ea quam tactu addiscere*.

25 Swedenborg följer här den princip som han angett som ledstjärna redan under studierna i geologi, mineralogi, kemi, fysik och kosmologi: i ett ofta citerat brev till svågern biskop Benzelius redan 2/5 1720, säger han att hans strävan är »at arbeta med hufwudet öfwer thet andra arbetat med hendren». Jfr Swedenborg, E., *Opera quaedam aut inedita aut obsoleta de rebus naturalibus*. I. Geologica et epistolae (ed. A. Strohm), Holmiae/Stockholm, 1907, s. 304.

26 *Oeconomia regni animalis in transactiones divisa: quarum haec secunda de cerebri motu et cortice, et de anima humana agit: anatomice, physice, & philosophice perlustrata*, Amstelodami/Amsterdam 1742.

27 Vetenskapsakademins Swedenborgssamling, Cod. 74, utgiven av J. G. Wilkinson: Swedenborg, E., *Oeconomia regni animalis in transactiones divisa* III, London 1847.

28 Flera utkast till plan över verket finns bevarade i Cod. 36 i Swedenborgssamlingen i Vetenskapsakademien. De har utgivits i engelsk översättning av Alfred Acton: *Swedenborg, A philosopher's note book: Excerpts from philosophical writers and from the Sacred scriptures on a variety of philosophical subjects: together with some reflections and sundry notes and memoranda*. Transl. from the Latin and ed. by A. Acton, Philadelphia 1931.

29 Jfr Jonsson, I., *Swedenborgs korrespondenslära*. With a summary in English, Stockholm 1969, s. 79, med n. 61 och hänvisning till RA I, företalet, § 19 (s. 8), som lyder som följer: *Non ita pridem, Oeconomiam Regni*

Animalis in Transactiones dividendam, sed modo de Sanguine, ejus Arteriis & Corde, ut & de Cerebri Motu & Cortice, consignatam publicis Tabulis mandavi, ut & compendiaria, antequam decursa fuere singula spatia, viam ad Animam corripui, de qua Prodrumum etiam emis: sed re altius expensa, comperi, me justo festinantius & citatius eo contulisse gradum, scilicet ex indagatione solo Sanguine & ejus propriis Organis; quod factum, quia ardor sciendi impulit.

30 Jfr företalet, § 15, s. 7 (efter en redogörelse för verkets tänkta innehåll): *Ex summis his Capitibus seu Schematibus elucet, qui finis nostri Operis; scilicet, quod sit cognitio Animae, coronidem enim nostrarum Lucubrationum constituet; ergo hoc intendit, & huc collimat labor.*

31 *Regnum animale, anatomice, physice, et philosophice perlustratum. Cujus pars prima, de visceribus abdominis seu de organis regionis inferioris agit, Hagae Comitum/Haag 1744; Regnum animale . . . Cujus pars secunda, de visceribus thoracis seu de organis regionis superioris agit, Hagae Comitum/Haag 1744; Regnum animale . . . Cujus pars tertia, de cute, sensu tactus, et gustus; et de formis organicis in genere agit, Londini/London 1745.*

32 Jonsson, 1969, s. 103, talar om »Swedenborgs tendens att utsudda gränserna mellan tanke kategorier och ting».

33 Helander, 2004, s. 68 ff.

34 Under medeltiden hade man enbart haft att tillgå dels översättningar av arabiska medicinska texter, dels latinska översättningar via arabiskan av Hippokrates, Galenos och andra viktiga medicinska författare.

35 Johann Friedrich Nolte (1694-1754), *Lexicon linguae latinae antibarbarum*. Första editionen kom 1730, men den följdes av flera; en trycktes i Uppsala 1780.

36 Jfr Blankaart, S., *Lexicon medicum . . . Iohann. Henrici Schulzii opera insigniter auctum et emendatum nunc denuo recognitum variisque accessionibus locupletatum curante Mich. Gottl. Agnethlero . . . Praefatium praemisit Andreas Elias Büchner . . . , Halae Magdeburgicae/Halle a.d. Saale 1748; Castelli, B., *Lexicon Medicum Graeco-Latinum* ante a Iacobo Pancratio Brunone iterato editum, nunc denuo ab eodem et aliis plurimis novis accessionibus locupletatum et in multis correctum, Lipsiae/Leipzig 1713.*

37 Denna typologi uppställs i Benner, M., & Tengström, E., *On the Interpretation of Learned Neo-Latin*. An Explorative Study Based on Some Texts from Sweden (1611-1716), Göteborg 1977, s. 54 ff. och har visat sig fruktbar som redskap för studium av nylatinskt ordförråd.

38 Jfr Langslow, D. R., *Medical Latin in the Roman Empire*, Oxford 2000, s. 323 f., med hänvisningar till en rad äldre studier.

39 Malpighi ansåg att de var analoga med körtelformationer som han tidigare iakttagit i hud, lever och njure. Den förstoring som Malpighi använde, 60 gånger, var visserligen tillräcklig för att han skulle ha kunnat iaktta så kallade jättepymidceller eller Purkinjeceller, som består av anhopningar av nervcellkroppar. Medicinhistoriska experiment har dock visat att den preparationsteknik Malpighi använde sig av var så bristfällig att det inte var möjligt att göra sådana iakttagelser. Det han såg var i själva verket »optiska artefakter uppkomna genom inadekvat och deformerande förbehandling av hjärnvävnaden», inte hjärnceller (Gordh & Sourander, s. 103).

40 Detta agentsuffix, tillsammans med sin maskulina motsvarighet *-tor*, har ju givit många ord även i svenskan (ofta via franskan). Jfr exempelvis aktör/aktris och servitör/servitris.

41 Se Stearn, W., *Botanical Latin*, London 1966, s. 523. Langslow noterar bildningar m. *sub-* »slightly» som

en påfallande stor grupp hos Celsus. Flera av dem tycks vara nybildningar hos Celsus eller förekomma bara där. »He [Celsus] provides the first attestation of 14 of his 17 examples, and of these 14, 8 are attributed to Celsus alone by the OLD and Forcellini», Langslow, 2000, s. 337.

42 Jfr Stearn, ordlistan, s. 378 ff., som förtecknar samtliga de här uppräknade sammansättningarna utom *plexiformis*. Se också *OED*, *-form*: de exempel som där ges för *-form* »having the form of» är belagda i engelskan först under 1600- och 1700-talen.

43 Cf. *Oec.* I 1, § 101, s. 41: *Convenientissima naturae vi agendi figura est sphaerica, ut activitatis & motus genuina forma nuncupari mereatur; nam caret angulis & eminentiis, quae unica motus impedimenta sunt: Est etiam omnium reliquarum principium, basis & mensura; hujus autem est perpetuo sphaerica seu cubico-spiralis; in qua dum activissima entia sunt, describunt ovalem, suis polis & circulis majusculis & minoribus, secundum inexpugnabiles Geometriae leges, insignitam; in quam se natura, dum a suo posteriori in priorem mundum, recipit.*

44 Liknande sammansättningar är också mycket vanliga i botaniskt latin. Jfr Helander 2004, s. 69, med hänvisning till Stearn, kapitel XX.

45 *Praesuppono* kan beläggas i medeltidslatin, jfr *Lexicon Latinitatis Nederlandicae medii aevi*, red. J. W. Fuchs (et alii), Amsterdam 1970-col. P888 ff.

46 Jfr *Thesaurus linguae Latinae*, Lipsiae 1900-, s.v. *arteria*, col. 686, l. 14 ff.

47 För *arteria*, *vena* och andra beteckningar på de större blodkärlen, jfr Hyrtl, J., *Onomatologia anatomica*, Wien 1880, s. 51 f.

48 Jfr *OED*, *artery*: »Mediaeval writers supposed them [i.e. the arteries] to contain an ethereal fluid quite distinct from that in the veins, called 'spiritual blood' or 'vital spirits' ..., an error which, after Harvey's discovery of the circulation of the blood, only gradually died out».

49 *De fibra* (= *Oec.* III), § 118, s. 25 f.: *Prout quisque rem intelligit, vocem interpretatur, et vicissim prout quisque vocem intelligit, rem significatam explicat; inde tot lites ex terminis de rebus, et de terminis ex rebus, excitantur; sed apta et simplicia depromere verba, et verborum sensum ex intimo elicere, non est nisi illius, qui penitus essentiam et naturam rei significandae cognoscit.*

50 Swedenborg refererar till föregångarna i denna fråga: Boerhaave hade inte kunnat visa att fibern är ihålig, men menade att den ändå måste innehålla någon form av porer genom vilka *spiritus animalis* fördes fram. Nerverna innehöll dock inget blod, ansåg han. (*Oec.* III, § 12.) Enligt Ridley var frågan om huruvida fibern är ihålig »ett problem som ansätter tidens visaste män». (*Oec.* III, § 21, s. xlviii.) Ridley avfärdade inte tanken på att fibern var ihålig. Han föreställde sig att blodet fördes till hjärnbarken och där övergick i en annan vätska som sedan leddes ut i fibern (= *spiritus animalis*). Jfr Blankaarts lexikon där det bestämt påstås att fiberrerna inte är ihåliga; *non cavae, simplicissimae* (s. 320).

51 *Oec.* I 2, § 234, s. 113: *... e carcere illo primam emittit undam, quam reliquae excipiunt & expediunt ordine usque ad ultima Vasa, quae sunt metae & termini circulantis Sanguinis; nam omnes sunt proles unius aortae.*

52 *Oec.* I 2, § 221, s. 107: *sequitur, quod hoc staminulum quavis vice diastoles vel expansionis arteriolae, Sanguine percurrente, in parentem arteriam subtrahatur.*

53 *Oec.* I 2, § 239, s. 116: *In Homine multiplicata sunt ea, quae perfectiora, & in causa & principii sunt; Cerebrum etenim factum est spatiosius; hoc divisum ordinatius; & inde eductae fibrae copia & puritate Cerebro tali correspondentes.*

54 *Oec.* I I, § 5, s. 2: *Imo, si textus alicujus musculi vel glandulae, ex quibus viscera paene singula compaginata sunt, usque in minimas suas partes resolvitur, ille ex solis Vasculis, in quibus est Sanguis, & ex Fibris, in quibus est Spiritus seu Sanguis purior, constare apparet.*

55 *Oec.* II 2, § 204, s. 90: *quod quaelibet pars substantiae Corticalis a fibris simplicissimis, seu extremis vasculorum & primis fibrarum, mirabili connexu, mutuo instratu, & distincta complicatione, in perfectissimam naturae vim & formam sit concinnata.*

56 *Oec.* I I, § 5, s. 2: *textus osseus, cartilagineus & tendineus.*

57 Konstruktionerna *constare potest, quod ... resp. declaro, quod...* är t.ex. oklassiska. Jfr Eriksson, A., »Some observations on the style of Swedenborg» (i Dues, O. S.; Friis Johansen, H., & Dalsgaard Larsen, B., utg., *Classica et mediaevalia Francisco Blatt septuagenario dedicata*, Copenhagen 1973, s. 622-28), som kommenterat Swedenborgs tendens att föredra konstruktioner med *quod* före det mer klassiska akkusativ med infinitiv (s. 624).

58 *Oec.* I I, § 9, p. 3: *Doctrina haec quamvis primo traditur, non tamen nisi ultimo absolvitur.*

59 *Oeconomia* får tolkas som 'organisation, förvaltning', syftande på kroppens fysiologi. Det förekommer i titlarna på flera anatomisk-fysiologiska arbeten under 1600- och 1700-talen: holländarna Cornelis Bontekoe (1688) och Theodorus Craanen (1685) använder det, så även engelsmannen Walter Charleton (1659). Hermann Boerhaave publicerade år 1741 ett arbete med titeln *Physiologike, seu oeconomia animalis*. Blankaarts medicinska lexikon ger följande förklaring till *oeconomia*: *...est quidem rei familiaris dispensatio sed & administratio quaedam circa aegrorum dispensationem. Item, succorum in corpore nostro distributio oeconomia animalis appellatur, ex οὐ κοζ domus, & νέμω, distributio.* (»Det är detsamma som förvaltning av förmögenhet, eller en viss administration kring skötseln av sjuka. Vidare kallar man fördelningen av vätskor i vår kropp för *oeconomia animalis*. Ordet kommer av gr. oikos, 'hus', och nemō 'styra'.«)

Johan Ihres kritik mot den franska encyklopedin: reaktion mot en påstådd kulturell urartning

Krister
Östlund

Vid ett offentligt tal hållet på latin vid Uppsala universitet den 15 december 1774, i samband med det högtidliga bytet av rektor, kritiserade dåvarande professor Skytteanus, Johan Ihre, den franska encyklopedin av Diderot och d'Alembert i hårda ordalag.¹ De franska encyklopedisterna hade förvisso fått utstå mycken kritik sedan verket publicerades första gången 1751,² men den här gången var det lite annorlunda: Johan Ihres upprördhet gällde varken politiska eller religiösa frågor, utan den handlade om mer fundamentala ting, om man får uttrycka sig så. Han menade nämligen att allmänna encyklopedier av detta slag ur en vetenskaplig synvinkel överhuvudtaget inte kunde produceras med ett lyckat resultat, och den franska encyklopedin var, ansåg han, ett enastående exempel som bekräftade denna hans tes.

Johan Ihre var vid sidan av Linné en av Uppsala universitets mest lysande stjärnor under 1700-talet, och kanske en av Sveriges främsta humanistiska forskare någonsin. Verksam som skytteansk professor³ i fyrtyotvå år fram till sitt frånfälle 1780 inriktade han sig främst på nordisk och germansk språkforskning. Sin forskargärning ägnade han bland annat åt gotiskan (det utdöda germanska språk vars främsta källa är Silverbibeln), den omdiskuterade frågan om runornas ursprung och ålder, svenska dialekter (*Swenskt dialectlexicon* utkom 1766). I sitt kanske främsta arbete, den etymologiska ordboken *Glossarium suiogothicum*, 1769, introducerade han den moderna etymologiska forskningen i Sverige och använde den också på det svenska språket. Hans många arbeten innebar den moderna tidens slutgiltiga genombrott inom språkforskningen i Sverige, vilket också betydde att de tidigare okritiska och fantasifulla hypoteserna, inte minst på etymologins område, vilkas mest kände och främste företrädare var Olof Rudbeck, kom att hamna i skymundan.⁴

Hur kunde det komma sig att en så relativt upplyst och modern person som Johan Ihre var så kritisk mot den franska encyklopedin, ett av upplysningens kanske viktigaste monument? För att svara på den frågan måste vi först studera hur kritiken såg ut och hur den var beskaffad.

Kritiken mot encyklopedin

Om vi i korthet skall sammanfatta Johan Ihrs invändningar mot encyklopedin kan vi dela upp kritiken i två huvudpunkter.

För det första bör inte encyklopedier av detta slag produceras, och det av följande skäl: A) Försöken att i ett arbete sammanfatta allt vetande och alla vetenskaper kan med nödvändighet bara leda till att allt blir ytligt behandlat och utan den fördjupning som sant vetande måste innebära, vilket gör att man får »ett sådant blandgods av så skiftande ting» (*tanta tam diversarum rerum farrago*).⁵ Det leder till att man måste leta länge för att hitta det man verkligen är intresserad av. *Farrago* är utan tvekan ett nyckelord här, ett ord som hos de romerska satirikerna Juvenalis och Persius dels har betydelsen 'blandgods' dels det nedsättande 'struntsak', en dubbeltydighet som givetvis är avsiktlig. Dessa böcker passar nämligen bara dem som »vill filosofera, men bara lite» (*qui philosophari quidem volunt, sed paucis*).⁶ B) Systemet att behandla ämnena i alfabetisk ordning gör att man förlorar den naturliga samhörigheten mellan dem, det band som finns mellan olika discipliner gör att större enheter måste behandlas tillsammans för att skapa rätt förståelse för de stora sammanhangen. I en encyklopedi kastas man från geografi till historia och därifrån direkt in i matematikens värld för att därpå få läsa om juridik och kanske rentav gastronomi, medan saker som rimligen hör ihop i värsta fall behandlas i helt olika volymer. Om man, säger Johan Ihre, kliver in i en handelsbod och där finner frukt blandad med fisklake och dessutom tjära och rökelse till salu i samma lokal, gör då inte denna oordning att även de bästa varor förlorar såväl i attraktionskraft som i värde?⁷ Samma sak är det här »där allting lärs ut, där lär man sig ingenting» (*ubi omnia docentur, nihil discitur*). Resultatet blir bara att »ett ordnat kaos uppstår». ⁸ Vetenskaperna kan och bör således inte ordnas så att de »ges formen av register» (*in indicium formas redigi*).⁹ Även här är ordvalet viktigt. Genom att använda ordet 'register' *index* syns Johan Ihre mena att encyklopedisterna så att säga vände på perspektivet – de tog det som i ett »riktigt» vetenskapligt arbete kommer sist, och som där bara finns som ett hjälpmedel för att hitta i boken och få en kort sammanfattning av de viktigaste termerna – registret, *index* – och lyfte fram det och gjorde det till arbetets huvuddel, varvid givetvis de viktiga vetenskapliga resonemangen och fördjupningen förloras.

Ställd inför en encyklopedi som har producerats enligt denna metod har läsaren, menar Johan Ihre, bara två val: antingen läser han igenom alltihop, och kommer då att bryta ihop av den väldiga textmassan som väller över honom, eller så läser han igenom valda delar och hoppar över det mesta – men varför skall man då lägga ner tid och pengar på sådant som man uppenbarligen klarar sig utan. Nej, bättre vore då att behandla de enskilda vetenskaperna i enskilda arbeten.¹⁰

Den andra punkten i Johan Ihrs kritik är att encyklopedier av detta slag egentli-

gen inte *kan* produceras, och det av följande skäl: Om det skall vara någon mening med att ge ut ett sådant här arbete så måste de enskilda artiklarna komma med något nytt, man kan inte bara upprepa vad andra redan har sagt bättre i andra böcker, man måste belysa temat på ett nytt sätt och helst komma med en ny infallsvinkel eller nya fakta. »Ty om man bara serveras gammal skåpmat, uppvärmd flera gånger, då föredrar i alla fall jag», säger Johan Ihre, »att äta någon annanstans och det till lägre kostnad». ¹¹ Och hur skall man kunna hitta så många lärda personer i en och samma stad eller i en och samma landsdel så att de kan omfatta och utveckla all mänsklig lärdom? Och skulle man överhuvudtaget hitta sådana personer, skulle de då ha tillgång till alla de hjälpmedel som behövs för att skriva de olika artiklarna och skulle de ha tid att ge sig i kast med alla vetenskapliga sanningar? Nej, uppgiften är i grunden omöjlig. ¹²

Johan Ihres kritik gällde inte den franska encyklopedin specifikt, även om han i sitt tal från 1774 använder den som exempel på vad han menar. Hans kritik avsåg alla försök att i bokform samla så mycket mänskligt vetande som möjligt, försöken att vilja få ett dylikt verk att kunna fungera som ett jättelikt bibliotek, ¹³ det vill säga alla typer av allmänna encyklopedier eller reallexika (*lexica realia*) som är den term han själv använder för det mesta. Speciallexika hade han givetvis ingenting emot, det kan ju till exempel hända, säger han, att man behöver få uppgifter om Epaminondas ¹⁴ levnadsöde utan att man för den sakens skull har tid att läsa igenom Greklands och Roms hela historia, och då är det inte så dumt att kunna slå upp det i ett uppslagsverk.

I det här sammanhanget kan påpekas att företeelsen att ge ut arbeten där man försökte sammanfatta allt mänskligt vetande, ofta under benämningen 'encyklopedi', dyker upp i större skala under 1600-talet och får ett uppsving under första halvan av 1700-talet, då en stor mängd arbeten ser dagens ljus. ¹⁵ Johan Ihre hade uppenbarligen redan tidigt stört sig på denna, i hans mening, oroväckande utveckling, och i talet 1774 var det ingalunda den första gången han luftade sin kritik. Redan 1752, när Johan Ihre i egenskap av promotor höll sin promotionsföreläsning, ett tal som sedermera kom att tryckas och som brukar gå under titeln *Oratio de futuro rei publicae statu* (Tal om den lärda världens framtida ställning) passade han på att i en paragraf i detta tal (§25) helt kort sammanfatta den ovannämnda kritiken mot encyklopedier. ¹⁶ Vid en annan promotion 1761 löd den så kallade magisterfrågan *An Encyclopaediae et Lexica realia conducant ad amplificandam rempublicam literariam* (Huruvida encyklopedier och reallexika bidrar till att stärka den lärda republiken). ¹⁷ Jag menar att det inte kan råda någon som helst tvekan om att det var Johan Ihre som låg bakom denna formulering. Till en av sina avhandlingar som handlade om Silverbibeln och dess språk, den sjätte delen av *Analecta Ulphilana* från 1768, hade Johan Ihre fogat ett antal fristående teser av vilka nummer åtta löd: *Et sane, qui encyclopaediam loquitur, quid aliud quam errorum farraginem loquitur, multa mala mixta bonis?* (Ja verkligen, den som talar om en encyklopedi, vad annat menar han än ett blandgods av

felaktigheter, mycket dåligt som är blandat med det goda?).

Fram tonar bilden av en veritabel kampanj från Johan Ihres sida mot allt vad encyklopedier och reallexika heter, och man ställer sig givetvis frågan vad denna kampanj berodde på, vad orsaken var till hans oro? Sanningen är den att utgivningen av den här typen av böcker, enligt Johan Ihre, var ett symptom på något mycket värre och betydligt hemskare.

Orsaken till kritiken

Den bärande tanke som ytterst låg bakom hans kritik var en idé som metaforiskt brukar sammanfattas som *migratio musarum*, musernas vandringar.¹⁸ Där muserna valde att slå ner sina bopålar, där blomstrade kulturen och vetenskaperna, och där levde samhället upp och nådde oanade kulturella höjder. När sedan muserna valde att flytta någon annanstans, då föll det nu övergivna samhället ner i barbari och elände, ofta även i fattigdom. Muserna hade alltid varit stadda på vandring, och kommer alltid att så vara, och därför gällde det att få dem att trivas så länge som möjligt på en plats. Under historiens gång hade muserna bland annat befunnit sig i Egypten, Babylonien, Grekland och Rom och deras närvaro hade sammanfallit med dessa länders och rikens storhetstid, när de sedan flyttade därifrån hade barbariet vället in över dem. Se bara på Grekland, kulturens vagga, som nu på Johan Ihres tid låg under turkarnas ok, se bara på Rom, där de flesta konstarter hade blomstrat så till den grad att man kunde vara fullständigt nöjd om man bara kunde imitera deras framgångar till en bråkdel, nu var Rom en småstad där otaliga munkar fyllde luften med sin musik.¹⁹ Muserna hade vandrat vidare till norra Europa och även hedrat Sverige med sin närvaro, men det fanns oroande tecken på att de snart ånyo skulle ge sig ut på vandring, och då skulle våra länder åter sjunka ner i barbari och vi skulle få se på när andra regioner skulle komma att blomstra. Kanske skulle muserna bege sig ända till Japan eller rent av, tro det eller ej, till Amerika.²⁰ I själva verket hade muserna redan börjat packa sina väskor och förbereda sin flytt härifrån. Alla tecken tydde på det. Ett av dessa symptom på en långsamt döende kultur var just utgivandet av encyklopedier, men tecknen var fler ändå. I det ovan nämnda talet »Tal om den lärda världens framtida ställning» (*Oratio de futuro rei publicae literariae statu*) från promotionen 1752 har Johan Ihre mer i detalj utrett vilka tecken han såg på ett begynnande förfall av vetenskapens ställning i vår del av världen. Förutom utgivningen av encyklopedier, kunde han se följande tecken:

Boktryckarkonsten – en konst som utan tvekan har ökat tillgängligheten till böcker och gjort dem billigare: ett helt bibliotek kostar ju idag lika mycket som en enda noggrant handskriven bok förr, men härigenom har det också blivit så lätt att framställa

böcker att vem som helst kan ge ut vad som helst så att den lärda världen alltmer dränks av böcker och det blir allt svårare att hitta det som verkligen är läsvärt. Läsaren tvingas, som Ihre säger, »leta efter guldkornen i detta skräp, och därav framgår att ju mer dynga som samlas på hög desto svårare och tråkigare kommer letandet att bli till dess inte ens självaste Herkules har krafter eller tålmod att rengöra detta Augiasstall».²¹ De goda författarna försvinner i mängden och det dröjer väl inte länge innan författare som Leibniz och Newton kommer att vara helt bortglömda och inte längre efterfrågas. Man tvingas läsa allt mer för att kunna sätta sig in i ett visst ämne, och för att få en överblick av vad som har åstadkommit inom en speciell vetenskapsgren.

De lärda tidskrifterna – dessa utkommer årligen i tjocka volymer med information om vad som skett vid olika lärosäten och akademier. Det finns ingen möjlighet enligt Ihre att orka läsa igenom en enda av dessa otaliga tjocka skrifter som dessutom bara innehåller sammanfattningar av författarnas originalarbeten. Vad kommer att hända om detta håller på i fyra eller fem hundra år, utbrister han, tror ni att någon enda orkar gå igenom ens en enda av dessa tusentals tidskrifter?²²

Latinets tillbakagång. Tidigare var latin det enda språk man behövde lära sig för att öppna vetenskapens dörrar. Men nu på 1700-talet började de moderna språken tränga in mer och mer i den lärda världen, man måste sålunda lägga ner allt mer tid på att lära sig språk innan man på allvar kan sätta igång att forska: »kommer vi inte då att antingen tvingas att åldras under inlärandet av språk eller, om vi ryggar tillbaka för denna tunga och urtråkiga möda, att säga ett långt farväl till vetenskaperna?»²³ Latinets tillbakagång är lika illa som språkförbistringen efter Babels torn: »då kommer det med säkerhet att bli så att den tidigare så lugnt samverkande lärda republiken splittras på lika många delar som det finns, eller någonsin har funnits, språk, och vi får i verkligheten erfara det som någon har formulerat på ett elegant sätt, nämligen att detta nya påfund att framställa vetenskaperna på respektive modersmål har skadat världen mer än det stränga straff som Gud ådömde de första människorna genom språkförbistringen».²⁴

Slutligen det allt vanligare synsättet att värdera vetenskaperna i pengar (*scientiae ad calculos vocari*). Härigenom stöds enbart de ämnen som kan förväntas ge framtida vinster och inkomster. I ett välordnat samhälle beundras och högaktas inte bara de som sysslar med jordbruk och fyller våra lagerhus med mat, även de som utsmyckar våra hus och fyller våra trädgårdar med blommor har sina roller att spela.²⁵

Vad kan då göras för att förhindra katastrofen? Johan Ihre menar att processen redan har startat och inte kan stoppas. Men man kan fördröja det oundvikliga om man skriver mer sparsamt, och bara ger ut sådant som är viktigt och värdigt och »om bildningen värderades som förr» (*si tandem eruditioni, quod olim fuit, pretium poneretur*).²⁶

Slutord

Johan Ihrs hårda ord fick inte stå oemotsagda någon längre tid. Redan efter det första talet 1752 uppstod en debatt i Lars Salvius *Lärda Tidningar*. Talet refererades i nummer 80 för det året och därefter (sprint i numren 86-99) följde en tidvis ganska animerad debatt om huruvida Johan Ihre hade rätt i sin pessimism eller inte. 1754 utkom i Åbo en avhandling i två delar med titeln *De praesenti reipublicae literariae flore* (Om den lärda republikens nuvarande blomstringstillstånd), avhandlingens preses var professorn i väl-talighet Henrik Hassel och respondent var Andreas Abraham Hegelbeck. Det kan inte råda någon som helst tvekan om att arbetet är en replik till Johan Ihre, även om han inte nämns vid namn en enda gång i texten. Slutsatsen i avhandlingen är att läget inte alls är allvarligt, vetenskapernas situation är tvärtom bättre än på mycket länge och framtidsutsikterna ser utomordentligt ljusa ut.²⁷

Som modern läsare av de här två refererade talen av Johan Ihre måste man naturligtvis ställa sig frågan om han verkligen menade allvar med allt vad han sade. Jag tror att svaret på den frågan förmodligen är både ett ja och ett nej. Johan Ihre var i sin samtid känd som en skarp polemiker med en stor portion humor och ironi. Budskapet är givetvis tillspetsat och formuleringarna medvetet skarpa och ironiska. Vi kan nog ana att allt ingalunda var allvarligt menat, dock tror jag att han kände en djup och allvarligt menad oro för att kvaliteten på forskningen håll på att sjunka, för att många arbeten som kom från tryckpressarna var alltför ytliga och förenklade och för att ungdomens kunskaper höll på att tunnas ut. Det är, menar jag, att varna för detta som är talens huvudsakliga uppgift. Johan Ihre kan inte låta bli att avsluta talet 1774 med en ytterst tillspetsad och provocerande formulering som får bli slutord även för denna lilla uppsats: »Åhörare! Hur ljuvt vore det inte att leva i en lärd republik [...] där blott de talade som har något att säga och där skribenter inte tog sig före att lära ut sådant som de inte själva lärt sig ordentligt» (*Auditores, quam dulce foret, in Republica Literaria vivere, [...] si illi soli loquentur, qui aliquid dicendum habent, nec docere Scriptores sustinerent, quae ipsi non satis didicerint*).²⁸

1 Det var inte praxis att rektorstal av det här slaget trycktes, men detta tal gavs ut, enligt Ihre själv på studenternas begäran, under titeln *Oratio de usu lexicorum realium* (Tal om nyttan med reallexika) i samlingsvolymen *Tal vid åtskilliga tillfällen* (Uppsala, 1775).

2 »Le premier volume qui parut fit déjà à l'Encyclopédie je ne sais combien d'ennemis», citat ur *Le Mercure Danois*, 1757 från François Moureau *Le Roman vrai de l'Encyclopédie*, Paris 1990. Se även Robert Darnton, *The business of enlightenment. A publishing History of the »Encyclopédie» 1775-1800*, Cambridge, Mass. 1979.

3 Den professur i »vältalighet och politik» som hade instiftats av Johan Skytte (1577-1645) 1622, se Barbro Lewin, *Johan Skytte och de skytteanska professorerna*, Uppsala 1985.

4 För utförligare information om Johan Ihres liv och verk se till exempel Anders Grape, *Ibreska handskriftssamlingen i Uppsala universitets bibliotek*, I-II, Uppsala 1949.

5 *Oratio de usu lexicorum realium*, §8 (paragrafnumreringen av detta tal har gjorts av undertecknad inför en kommande utgåva).

6 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §25. Med orden *philosophari sed paucis* citerar Johan Ihre Cicero *Samtal i Tusculum* 2,1,1.

7 *Oratio de usu lexicorum realium*, §8: *si in mercatoris tabernam ingressi inveneritis salsamentis immista tragemata et, eodem loculo inserta picem et tura, diceretis utique, tumultuario hoc et confuso ordine etiam optimas merces non speciem modo sed et pretium amittere.*

8 Ibid.: *ita fieri, ut indigestum chaos suboriatur.*

9 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §25.

10 *Oratio de usu lexicorum realium*, §8.

11 *Oratio de usu lexicorum realium*, §12, med en ordspråksmässig vändning lyder latinet här: *si enim non nisi cramben antea saepius coctam apponant, minori sumptu alibi coenare malim.*

12 Ibid.

13 *Oratio de usu lexicorum realium*, § 6: *credere licet [...] hunc unum librum pro ingenti bibliotheca esse posse.*

14 *Oratio de usu lexicorum realium*, § 5. Epaminondas var Tebes störste statsman och fältherre i klassisk tid. Han föddes cirka 418 och dog 362 före Kristus.

15 Se till exempel Helander, Hans, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620-1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*. Studia Latina Upsaliensia, 29. Uppsala, 2004, 165f.

16 Det finns inte mindre än fyra tryckta utgåvor av talet; den första gavs ut av Johan Ihre själv i det att han gav ut samtliga handlingar rörande promotionen i den filosofiska fakulteten, *Acta promotionis philosophicae*; (1752) den andra utgåvan trycktes i *Bibliotheca Bremensis nova historico-philologico- theologica*, (classis 5: fasc. 1) (1769), I-2I, och den tredje utgåvan står att finna i *Tal vid åtskilliga tillfällen* (Uppsala 1775). År 2000 kom en nyutgåva: »Johan Ihre, Tal om den lärda världens framtida ställning. Översättning, text och bearbetning: Krister Östlund» i *Doktorspromotionen fredag 31 maj 2002*. Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet. B. Inbjudningar, 135. Uppsala 2002, sid. 12-53. Paragrafnumreringen följer den senaste utgåvan.

17 Magisterfrågan var en retorisk övning som var en del av promotionen. Det var den främste av de nya filosofie magistrarna, han som kallades primus och gick först i promotionsprocessionen, som mot ceremo-

nins slut hade till uppgift att utveckla och besvara en för varje promotion specifik fråga.

18 Eller *migratio litterarum*, se Helander 2004, 411ff.

19 *Oratio de futuro rei publicae literariae statu*, §12-14. Det var ytterst vanligt bland många författare vid den här tiden att framhäva just Greklands öde som ett exempel på hur illa det kunde gå när muserna övergav ett område (se Helander 2004, 365). Det här nämnda exemplet om Rom fyllt av munkar är inte ett direktcitat från Johan Ihre, men det används av flera samtida författare, som till exempel Edward Gibbon, eller av en av Johan Ibres efterträdare som skytteansk professor, Jacob Fredrik Neikter (se avhandlingen *De efficacia climatum ad variam gentium indolem praecipue ingenia et mores*, I (1777), §2).

20 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §15.

21 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §18: *Lectori interea miculae auri inter has sordes sunt quaerendae, unde porro liquet, quo plura aggerantur fimeta, eo difficilius taedique plenius fore scrutinium, donec tandem ne Hercules quidem ipse Augiae huic stabulo expurgando vel vires vel patientiam habuerit.* Augias var son till Helios och ägde väldiga boskapshjorder vilkas stall inte rengjorts på 30 år. Herkules rensade stallen på en enda dag; härav uttrycket 'att rensa ett Augiasstall'.

22 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §24: *Quid vero futurum erit, si per quatuor aut quinque secula hic labor continuatus fuerit? creditis, quenquam facile adeo otio abundaturum, ut vel unos hos eosque laude dignissimos annales literarios evolvat?*

23 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §27: *nonne tum aut in linguis addiscendis consensendum erit, aut etiam abhorrentes laborem praegravem et taedii plenissimum, longum vale scientiis.* Intressant nog använder Johan Ihre sig här av exakt samma resonemang som d'Alembert i inledningen till den franska encyklopedin, *Discours préliminaire des editeurs*, (även om man kan undra om denna volym nått Johan Ihre redan så tidigt som på våren 1752) cf. s. xxx i 1751 års utgåva: »Ainsi, avant la fin du dix-huitième siècle, un Philosophe qui voudra s'instruire à fond des découverts de ses prédécesseurs sera contraint de charger sa mémoire de sept à huit Langues différentes; et après avoir continué à les apprendre le tems le plus précieux de sa vie, il mourra avant de commencer à s'instruire».

24 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §27: *Et ita certe fiet, ut illa placidissime conspirans antea Resp. Literaria in totidem partes distrabatur, quot sint vel olim exstiterint loquelae genera, et ita actu ipso experiamur, quod dixit non insulse quispiam, majus orbi detrimentum dedisse recens hoc institutum scientias patrio sermone tradendi, quam severam illam Numinis poenam in Linguarum confusione primis mortalium inflictam.*

25 *Oratio de usu lexicorum realium*, §3.

26 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §32.

27 Se till exempel sid. 55, §25: *Quemadmodum Respublica Literaria recentiori hac aetate insignem sibi florem jure gratulari potest, sic laeta enascitur spes, fore, ut idem in posteritate perennet, et exoptatissima capiat incrementa* (På samma sätt som den lärda republiken på senare tid med rätta kan lyckönska sig till ett enastående blomstringstillstånd, så uppstår också en härlig förhoppning om att det tillståndet skall förevigas och dessutom, vilket är ytterst välkommet, ytterligare växa till sig).

28 *Oratio de usu lexicorum realium*, §14.

Linné, apostlarna och de utrikes forskningsresorna

Kenneth
Nyberg

Ett av de märkligare kapitlen i det internationella 1700-talets historia är berättelsen om Carl von Linnés »apostlar», den grupp studenter som under några decennier bereste stora delar av världen på jakt efter växter och andra naturalier. När vi talar om resor bortom Europa och originalskildringar på svenska av sådana resor under seklet intar dessa apostlar en särställning; praktiskt taget alla svenskar som vid denna tid färdades till andra världsdelar och sedan berättade om det i tryck var elever till Linné. Det vore inte heller alltför djärvt att hävda, att apostlarna och deras långväga expeditioner har spelat en betydande roll för det intresse som deras lärares namn har väckt genom åren. När 300-årsjubileet av Linnés födelse firas 2007 kommer de resande lärjungarna utan tvivel att ägnas mycket uppmärksamhet i olika sammanhang.¹

Litteraturen om Linné och kretsen kring honom är vid det här laget omfattande och många värdefulla bidrag har gjorts till förståelsen av apostlarnas resor. Det tycks dock inte finnas något försök till samlad diskussion om dessa resor och motiven till dem ur ett allmänhistoriskt perspektiv. Det är en sådan ansats som görs i det följande, och det bör betonas att det är just en ansats; inte bara litteraturen är vidsträckt utan även källmaterialet är rikligt. Vad jag försöker göra är dels att summera och analysera några centrala och återkommande drag i historieskrivningen kring apostlarna, dels att relatera en kritisk diskussion om dessa drag till några valda källor som kan komplettera vår förståelse av resorna. Dessa nedslag är i första hand koncentrerade till Linné själv och tre av lärjungarna i den tidiga kärntruppen av apostlar under åren kring 1750: Pehr Kalm, Pehr Osbeck och Pehr Löfling. Även när det gäller litteraturen kan det givetvis inte bli fråga om någon heltäckande behandling, utan jag nöjer mig med att ta upp några av de mer inflytelserika och intressanta arbeten som på olika sätt har berört apostlarnas resor och motiven till dem.

Vilka var apostlarna?

Uttrycket »Linnés apostlar» är vedertaget men inte oproblematiskt. Dels innebär termen i sig i viss mån en given tolkning av hur de resor skall förstås som sammanfattas under denna etikett, dels är ordets betydelse allt annat än exakt eftersom det har använts på olika sätt i olika sammanhang. Ändå är det svårt att helt undvika apostlabegreppet, då det är etablerat och diskussionerna om dess innebörd kan bidra till förståelsen av det linneanska resandet. Med apostlar menas alltså i det följande de studenter till Linné som under hans livstid gjorde utrikes forskningsresor, huvudsakligen bortom Europas gränser. Med denna lite lösliga definition ringar vi in en grupp om uppåt tjugo unga män som mellan 1746 och 1779 gjorde naturalhistoriska resor av varierande längd och tidsrymd, alltifrån ett par månader upp till ett helt årtionde.

Det var Linné själv som introducerade ordet »apostlar» för att beteckna sina resande lärjungar. Såvitt bekant skedde det första gången runt 1750, då Linné ställde samman en lista över dessa studenter och hur de hade täckt in världen under de resor som deras lärare hade sänt ut dem på. I tryckta versioner av denna lista, så i företalet till den världsomspännande floran *Species plantarum* (1753) kallades resenärerna »disciplar», bokstavligen lärjungar. Detta var det ord som oftast användes om en professors studenter vid denna tid och som Linné själv också flitigt nyttjade om alla sina elever, såväl de framstående som de mindre bemärkta. I de otryckta självbiografiska anteckningar som han dikterade för lärjungen Pehr Löfling i början av 1750-talet kallades dock de studenter som då var ute på resa för apostlar.²

För Linné hade denna term en mycket specifik innebörd. Han uppfattade sig som en »reformatör» av botaniken, någon som med modernt språkbruk inte bara hade reformerat utan revolutionerat hela den botaniska vetenskapen på egen hand. Ja, det var än större än så framhåller Sten Lindroth, för »vad Linné hade att bjuda världen var inte en samling vetenskapliga upptäckter utan snarare en frälsningslära, som alla måste underkasta sig. Dess innehåll var sexualsystemet och dogmerna i *Philosophia botanica*. Linné framträder i dessa sammanhang som religionsstiftare, grundaren av en kämpande kyrka med bekännare, martyrer och apostlar. Det fanns, som vi sett, en 'rätt' lära i botaniken och en kättersk.»³ Mot denna bakgrund var de resande lärjungarna »apostlar i bokstavigaste mening, och Linné väntade att de skulle sprida ljuset från Uppsala över världen.»⁴ För Linné var alltså apostlarna ett verktyg i hans eget arbete och deras uppdrag var dubbelt: dels att sprida hans nya botanik bland de lärda i Europa, dels att bidra till det empiriska stödet för denna botanik genom insamling av växtmaterial i andra världsdelar.

I någon mån är det oundvikligt att hela detta synsätt på resorna, deras bakgrund och drivkrafter, ligger i själva begreppet »apostlar», vilket man bör vara medveten om

när man använder det. Ändå har det en praktisk användning, nämligen som beteckning på just den grupp av Linné-lärjungar som gjorde utrikes forskningsresor. Den distinktionen är i vissa lägen viktig eftersom det också förekom andra former av resande i den linneanska kretsen: europeiska studieresor, inrikes forskningsresor, botaniska exkursioner och så vidare. Detta större sammanhang av resande i olika former kan vi inte gå in närmare på här, men det är viktigt att vara medveten om det när man diskuterar apostlarnas resor.⁵

I europeiskt perspektiv var 1700-talet något av en genombrottstid för det långväga resandet och för en ny typ av reseskildringar vilka syftade till att både informera och underhålla. Självfallet var resande över långa avstånd, även till främmande världsdelar, inget nytt men det blev nu på modet som aldrig förr. Det gällde inte minst resor i forskningssyfte; som Jakob Christensson har skrivit var 1700-talet »den vetenskapliga resans århundrade *par préférence*». Redan tidigare hade resande betraktats som en viktig väg till kunskap, men då handlade det om den apodemiska tradition som hade till mål att för individen möjliggöra maximalt tillägnande av kunskap om det redan välbekanta under bildnings- och studieresor i Europa. Nu kom istället resan att användas för att skaffa kunskap om det dittills okända, som en central metod för forskning i egentlig mening. Med Sverker Sörlins ord »scientiserades» eller vetenskapliggjordes resandet och fick en viktig roll inom det snabbt expanderande området naturalhistoria, det fält inom vilket Linné och apostlarna verkade.⁶

En intressant diskussion som tyvärr inte kan behandlas närmare här är i vilken utsträckning linneanerna inspirerade andra länders forskningsresande genom sina expeditioner eller »bara» deltog i en mer allmän utveckling. Helt klart är dock att den typ av resor som apostlarna genomförde i sig inte var unika för Sverige – tvärtom var det en verksamhet som i skiftande grad förekom i en lång rad europeiska länder vid denna tid.

Apostlarnas resor i historieskrivningen

Den naturliga utgångspunkten för varje diskussion om det linneanska resandet är den så kallade Linnéforskningen, en tradition som rör sig i gränslandet mellan botanik, idéhistoria och biografisk forskning. Det är också en tradition som befinner sig på gränsen mellan akademisk forskning och populärvetenskap. Många verk av traditionell historievetenskaplig karaktär på området innehåller hänvisningar inte bara till andra akademiska arbeten utan också till mer populärt hållna framställningar, och vice versa.

Linnéforskningen har sin bas i *Svenska Linnésällskapets årsskrift (SLÅ)*. Dess fokus har under lång tid legat på Linné som person och som vetenskapsman, samt de människor

och miljöer vilka på olika sätt spelat en roll för honom eller hans gärning. Själva utgångspunkten för forskningsfältet har varit och är Linnés historiska betydelse, och det är denna betydelse som motiverat intresset för de sakförhållanden, personer och platser som i sin tur kunnat knytas till honom. Följden har ofta (men inte alltid) blivit en inriktning på att utreda olika detaljfrågor vilka inte direkt kopplas till mer teoretiskt orienterade frågeställningar eller större historiska sammanhang, utom möjligen de renodlat vetenskapshistoriska. Den moderna Linnéforskningen i denna mening växte fram under decennierna kring sekelskiftet 1900, med Linnéjubileet 1907 som en första kulmen; fyra år tidigare hade Thore Magnus Fries publicerat sin stora biografi *Linné. En lefnadsteckning*, vilken fortfarande anses vara ett standardverk.

Som Sten Lindroth har framhållit präglades Linnéforskningen länge av ett andaktsfullt och idealiserande förhållande till sitt huvudföremål, ett förhållande som inte medgav kritisk granskning eller negativa inslag. Olle Franzén har visat hur en romantiserad bild av Linné som den blide Blomsterfursten och ungdomens vän började byggas upp redan i slutet av 1700-talet och under 1800-talets första hälft, och hur denna bild mobiliserades på bred front till 200-årsjubileet av Linnés födelse 1907. Ett sekel tidigare hade hundraårsdagen knappt högtidlighållits alls, men tvåhundraårsminnet firades under enorm uppmärksamhet och med en mängd publikationer. Något senare, 1917, bildades Svenska Linnésällskapet och därmed fick Linnéforskningen stadga och form.⁷

Franzén menar att yran kring jubileet 1907 kan ha varit ett av uttrycken för en reaktion i nationalistisk riktning efter unionsupplösningen ett par år tidigare. Ända sedan dess har ett grundtema i forskningen kring Linné och hans lärjungar, inte minst den som handlat om deras resor, varit ett tydligt nationellt svenskt perspektiv. Över huvud taget är det befogat att se just känslan av en nationell stolthet över Linnés betydelse, alltså den prestige och »ära» han genom sin storhet har förlänat sitt hemland, som en huvudsaklig drivkraft bakom den svenska Linnéforskningen ganska långt fram i tiden. Ett tidigt men tydligt exempel på det är när Fries i sin stora biografi avslutar det åttio sidor långa avsnittet om Linné som lärare genom att citera sin far, Elias Fries:

Hvad Gustaf II Adolf och hans hjelteskara i politiskt afseende var för Sverige, blef Linné och hans lärjungar för naturvetenskapen. Hvarje folk, som uppträdt i verldshistorien, har haft sin hjelteålder; hvarje vetenskap, som vunnit högre utveckling, sin riddartid. För botaniken är denna det Linnéanska tidehvarvet [...].⁸

Liknelsen mellan linneanerna och Gustav II Adolf var inte en slump. Det har genom åren varit vanligt att peka på Linnés betydelse för Sverige i den övergångsperiod då han levde, tiden efter det att landet förlorat sin stormaktsställning och sökte efter nya vägar att säkra sin position som en framstående nation. I ett efterhandsperspektiv där just

fredlighet ofta hävdats vara ett kännetecknande »svenskt» drag, betonas att Linnés och hans lärjungars arbete var lika mycket värt som – eller moraliskt sett kanske till och med mer värdefullt än – krigisk ära och militär styrka.

Men inte bara i ett efterhandsperspektiv, för redan Linné själv hade argumenterat på ett liknande sätt; gång på gång framhöll han hur hans nya och revolutionerande vetenskap skulle skänka prestige åt Sverige i konkurrensen med andra länder. »Detta», skriver Sverker Sörlin, »är en förbisedd aspekt på Linnélärjungarnas resor. Förmodligen kan vi här – redan för 250 år sedan – se de första rötterna till ett drag i sverigebilden som vi känner igen: småstaten med ambitioner som vetenskaplig stormakt.»⁹ Det är ett drag som har fått ett starkt genomslag även i den senare Linnéforskningen, där det är ett centralt och återkommande motiv. När Sten Lindroth i mitten av 1960-talet skulle sammanfatta betydelsen av apostlarnas resor uttryckte han sig lite försiktigare än en gång Elias Fries, men grundtanken är likartad: »Kring 1700-talets mitt intog vårt land några år en rangplats som forskningsresande nation. Linnés lärjungar genomkorsade världen.»¹⁰

Det finns också i svensk tradition en tendens att förstå det svenska naturalhistoriska utforskandet av världen som ett direkt svar på den samtida europeiska expansionen. Författaren och botanikern Sten Selander gav uttryck åt denna tankegång när han om de naturalhistoriska upptäcktsresorna under 1700-talet skrev att »det var svenskar som kallats att göra denna erövring. Att en botanist och zoolog skulle vara svensk tycktes vid denna tid lika självklart som senare att en sjukgymnast måste vara det.»¹¹ Inte sällan antyds eller hävdas det också att denna typ av erövring var på något sätt noblare, mer human eller helt enkelt »bättre» än den råa kolonialism som andra europeiska länder ägnade sig åt (men som ju även Sverige njöt frukterna av). Sålunda framhålls det att Linnés lärjungar var kritiska mot slaveri, rasism och omänsklig behandling av lokalbefolkningen i de områden de bereste ute i världen.¹²

I Linnéforskningen är apostlarnas resor ett viktigt tema vilket ses som centralt för Linnés liv och verksamhet – inte minst kanske just för att det gav bådadera den internationella dimension och den nationella prestige som vi nyss har berört. Thore Magnus Fries, som redan han i vissa avseenden strävade efter att nyansera en alltför romantiserad bild av Linné, gav en ganska entydigt positiv inramning åt såväl resandet som förhållandet mellan Linné och hans apostlar. Överlag framställs Linné som en idealisk lärare, något som de flesta senare författare också tycks vara överens om. Skildringen av relationen till lärjungarna präglas genomgående av idyll och ömsesidig tillgivenhet, och det talas om »känslor af vördnad, kärlek och tacksamhet».¹³ I synnerhet gällde detta den lilla kretsen av mer närstående studenter, en »elitkår» som Fries kallar dem, »på hvars medlemmar [Linné] slösade faderliga omsorger, så i ett som annat afseende.» Han fortsätter:

I främsta rummet drages härvid blicken nästan oemotståndligt till den flock af unga män, som, sporrade af Linnés skildringar af naturförhållandena i främmande länder samt hans förutsägelser om det myckna nya och märkvärdiga, som där vore att upptäcka, med gladt mod och brinnande ifver begåfvo sig på färder till fjärrbelägna länder. Besinnar man de stora faror och besvärligheter, som den tiden voro förenade med sådana företag, och de ringa ekonomiska hjälpmedel, som därtill kunde hopskrapas, kan man ej annat än häpna öfver den mängd forskningsfärder, som den tiden utgingo från vårt lilla, från sin stormaktsställning nyligen störta land.¹⁴

Citatet är intressant för att vi där ser hur apostlarna direkt kopplas till tanken om hur Sverige genom vetenskapliga bragder återupprättar den prestige som förlorats med stormaktsställningen. Men vi får också en tydlig bild av vilka som utför dessa bragder: unga män som villigt – ja »med glatt mod och brinnande iver» – gav sig ut på farliga resor under knappa ekonomiska omständigheter. Deras drivkraft var inspirationen från Linné och lusten att finna »nya och märkvärdiga» ting, en grundvetenskaplig nyfikenhet som var så stor att den övervann farhågor och tveksamhet.

Det var inte hos Fries som den idealiserade och nationellt färgade bilden av apostlarna grundlades, men det var här den först sammanfattades och, om man så vill, kodifierades. I många år framöver skulle Linnéforskningen följa dessa linjer, klarlägga oklarheter i de faktiska detaljerna kring apostlarnas resor eller göra mindre korrigeringar i enskilda fall utan att ändra något i grundtolkningen: Linné var den tillgivne läraren som skickade ut offervilliga unga män i vetenskapens tjänst, och trots att flera »ledo under sina färder martyrdöden» (Fries) fanns det ständigt fler som stod beredda att ge sig iväg. På så sätt fortsatte apostlarnas resor ytterligare några decennier.¹⁵

Den bild som Fries dragit upp finns även i stor utsträckning hos Sten Selander, som i slutet av 1930-talet skrev en serie tidningsartiklar (senare utgivna i bokform) om några av apostlarna: Peter Forsskål, Carl Peter Thunberg och Anders Sparrman. Efter att ha kommenterat det tragiska faktum att så många av Linnés resande lärjungar dog, talar Selander om »det stora epos av skapar- och upptäckarglädje, av äventyrlust och naiv, poetisk hänförelse över naturens under, som är berättelsen om Linnés apostlar. De var inga nedsuttna kammarlärde, de var pojkar ute på ett stort och farligt äventyr.» I en mening finns alltså den romantiska bilden kvar, men den har också förändrats, förskjutits, på ett intressant sätt. Det är inte längre offret, martyrskapet som står i centrum utan äventyret – det exotiska, det främmande och farliga i meningen »spännande». Men svenskar, det var apostlarna fortfarande, och som sådana »sannerligen landsmän som vi kan vara stolta över».¹⁶

Styrkan i den mer allmänna tendensen att romantisera förhållandet mellan Linné och lärjungarna framgår om vi återvänder till Sten Lindroth, som ju bidrog så verksamt till att nyansera bilden av Linné och att granska honom kritiskt. Även han betonar de starka banden mellan Linné och hans lärjungar: »De unga adepterna solade sig i hans

glans, han älskade dem och de honom.» Han öste beröm över dem och han »snilleförklarar dem på löpande band.» Visserligen understryker också Lindroth att läraren krävde något i gengäld av sina studenter: lojalitet och vetenskaplig rättroghet.¹⁷ Trots undantag och reservationer i individuella fall är det påfallande att Lindroth, liksom Fries och Selander före honom, ofta frammanar en homogen bild av lärjungarna som grupp; med något enstaka undantag kan man uttala sig generellt om deras förhållande till Linné. Och detta förhållande var, i någon mening, helt och hållet byggt på ömsesidig lojalitet och tillgivenhet. När dessa band bröts, exempelvis genom att lärjungarna uppträdde alltför självständigt gentemot sin lärare, skildras det närmast som ett familjedrama, en avvikelse från den förväntade trofastheten. Denna syn på relationen mellan Linné och lärjungarna genomsyrade länge mycket av Linnéforskningen.

Från de sista decennierna av 1900-talet finns dock tendenser till en mer nyanserad bild, där man försöker visa på skillnaderna mellan olika apostlar och skiftningarna inom den till synes så homogena lärjungegruppen. Ett sådant exempel är Hansen och Fox Maules uppsats om Pehr Osbeck från 1973. Författarna diskuterar där utifrån bevarade brev det personliga förhållandet mellan Linné och Osbeck och hävdar att det var betydligt mer familjärt än mellan exempelvis Linné och Pehr Kalm. På ett mer principiellt plan har Bengt Jonsell senare betonat vikten av att inte betrakta apostlarna som en homogen grupp. Visserligen är det riktigt att »de resande apostlarna [...] kan sägas inkarnera, eller definitionsmässigt tillhöra, den linneanska traditionen. Dessa resenärer var dock självständiga personligheter och, fast i högst varierande grad, originella, i några få fall banbrytande, vetenskapsmän».¹⁸ Sådana påpekanden till trots, har benägenheten att skildra apostlarna som en mer eller mindre enhetlig grupp visat sig livskraftig.

Parallellt med de sista årtiondenas ansatser till nyansering har det också vuxit fram en annan och mörkare bild av apostlarnas resor än den som skisserats hittills. Denna har i stor utsträckning utgått från frågan om vem som egentligen bar skulden till alla de offer resorna krävde. Flera av lärjungarna dog unga på sina forskningsfärder, andra (hävdas det) blev sinnessjuka eller återvände med bruten hälsa. Mer eller mindre uttalat har denna lite märkliga diskussion om skuld och ansvar kunnat förmärkas i litteraturen under en stor del av 1900-talet och på senare år definitivt kommit upp till ytan. På ett sätt är frågan vetenskapligt ointressant, men då den handlar om vem som egentligen var den drivande kraften bakom resorna kan den ändå vara värd att beakta.

Utgångspunkten för den kritik mot Linné som diskussionen handlar om, är att många av lärjungarna dog under sina forskningsresor. Inom Linnéforskningens huvudfåra tycks detta länge ha förbigåtts med tystnad, det noteras och beklagas i de enskilda fallen men diskuteras inte om dödsfallen, sjukdomarna och umbärandena var ett alltför högt pris att betala; hos tidiga författare som Fries tolkas dödsfallen i termer av martyrskap för vetenskapen och Linné. Inte desto mindre är det uppenbart att det finns en

medvetenhet om problemet, och kritiken mot Linné syns först indirekt, när de som är verksamma inom traditionen formulerar ett försvar.

Redan den annars positive Selander påpekade den höga dödligheten bland resenärerna i sin bok. Linnéforskaren Birger Strandell gjorde i början av 1980-talet en studie där han kom fram till att dödstalen inte var så mycket högre för apostlarna än för andra Linnélärjungar; han påpekade också att resenärerna var vuxna män som kunde fatta egna beslut utifrån sitt eget goda omdöme. Strandell konstaterade att det egentligen bara var två lärjungar, Forsskål och Löfling, som »säkert gick en för tidig död till mötes genom den resa de kom med på. Med organisationen av de resorna hade Linné intet att skaffa.» Slutligen framhöll han att de flesta av apostlarna trots allt klarade sig bra.¹⁹

Senare har dock Sverker Sörlin skrivit en artikel i *SLÅ* om just »Apostlarnas gärning: vetenskap och offervilja i Linnétidevarvet», där han konsekvent hävdar Linnés ansvar för alla dem som dog. Linné framställs som direkt manipulativ, en drivande kraft bakom resorna som kunde tillgodogöra sig resultaten medan lärjungarna fick betala priset. För att hålla lärjungarna igång också i de svåraste lägen »gjorde [Linné] smickret och lockelsen till sin egen genre, han tonade ner farorna, han utlovade ära och berömmelse till den ståndaktige. [— —] Lärjungarna reste, de reste och dog. Europa var det för det mesta Linné själv som underhöll med resultaten.»²⁰ Här sägs det alltså att lärjungarna inte offrade sig för vetenskapen, utan att de offrades av en lärare som drev ut dem på resa under mer eller mindre falska förespeglingar.

Detta perspektiv har nyligen utvecklats mer utförligt i Sverker Sörlins och Otto Fagerstedts bok *Linné och hans apostlar* (2004) och i något nedtonad form i TV-serien med samma namn. Boken är den första monografin som helt ägnas apostlarna och deras resor, och därför givetvis av stort intresse här. På flera sätt är det en märkvärdig volym, bland annat genom att den mellan sina pärmar förenar centrala teman ur den populärvetenskapliga Linnéforskningen med influenser från postkolonial teoribildning, vilket torde vara ganska unikt. I frågan om initiativet till resorna är perspektivet i både bok och TV-serie mycket konsekvent genomfört; fokus ligger i hög grad på Linnés ansvar för det pris lärjungarna fick betala, och apostlarnas resor skildras som ett sammanhållet och centraliserat projekt under lärarens personliga kontroll. I ännu högre utsträckning än i Linnéforskningens idealiserande tradition framhålls alltså här Linnés direkt drivande roll till apostlarnas resor, men nu betraktat i ett avgjort kritiskt ljus. Resorna ingick enligt denna tolkning i en planerad kartläggning av världens alla växter dirigerad av Linné, som för detta syfte utnyttjade sina unga lärjungar. En stor del av framställningen kretsar därför kring frågan om Linnés skuld och ansvar.²¹

En på sitt sätt än starkare kontrast till den gamla idylliseringen av Linnélärjungarnas resor står Lisbet Koerner för med sin biografi *Linnaeus: Nature and Nation* (1999). Koerner menar att Linné var engagerad i sina studenter men aldrig blev

deras vän, delvis för att han alltid såg deras arbete som en del av sitt eget, något bara han själv skulle få äran av. De å sin sida övergav honom så snart de fick chansen, så gjorde Pehr Kalm och, särskilt smärtsamt, Daniel Solander.²² Koerner fortsätter:

Yet Linnaeus loved his students. He acted toward them like a father, which is to say, dysfunctionally. His paternal love was shot through with a demand for recognition of his authority and an open ambivalence [...]. His students, in turn, avoided, rejected, and sometimes hated him. They all sought to escape him.²³

På flera sätt är detta den absoluta motpolen till den harmoniska bild som Fries målade upp ett knappt sekel tidigare. Koerners framställning är värdefull genom att hon lyfter fram att det var ur Linnés perspektiv som apostlarnas resor var en del av hans eget vetenskapliga arbete; resenärerna själva hade inte nödvändigtvis hade samma uppfattning. Ändå är det påfallande hur Koerner på sitt sätt, liksom så många andra av de texter som här har diskuterats, är utpräglad normativ och personcentrerad. Ännu idag handlar mycket i Linnéforskningen om att försöka bestämma vem som var skyldig eller oskyldig, vem som var offer eller förövre i den linneanska kretsen. På ett plan är personcentreringen begriplig, vi rör oss här med en ganska begränsad krets av individer och det är då lätt att hamna i diskussioner om personkemi och andra svårbestämda faktorer. Samtidigt är det givetvis problematiskt att reducera hela gruppen av lärjungar till ett homogent block som »älskade» eller »hatade» Linné.

Linnés perspektiv på resorna

Som vi sett har uppfattningen om apostlarnas resor skiftat genom åren. Ett återkommande drag i såväl den lite äldre, romantiska bilden av förhållandet mellan Linné och lärjungarna som den nyare och mer kritiska hållningen, är betoningen av Linnés roll som den drivande bakom resorna. I någon mening är det också så att oavsett värdering är perspektivet alltid Linnés eget, det vill säga apostlarna skildras utifrån sin relation till Linné snarare än situationen i sig eller »sina egna villkor». Antingen är de sin lärares lojala elever som villigt utför de uppdrag han tilldelar dem, eller också är de hjälplösa offer för samme lärares manipulationer. I båda fallen är det Linné som är den agerande, hans vilja de utför, hans instruktioner de fullföljer. Föreställningen om resorna som ett sammanhållet och av Linne dirigerat projekt är också starkt närvarande i snart sagt all forskning på området.

Självfallet kan det vara så att denna uppfattning är riktig, men det är slående att den så väl överensstämmer med Linnés egen syn på sin roll i apostlarnas resor. Det är troligen ingen tillfällighet, eftersom det material som de flesta forskare använder är skrif-

ter av Linnés hand eller de brev lärjungarna skrev till honom. I båda fallen finns en tendens att framhäva Linnés roll i relation till apostlarna, vilka stod i beroendeställning till honom. I den mån de själva hade en aktiv roll i upptakten till sina resor eller drevs av egna motiv och syften framkommer dessa bara fragmentariskt i de källor som forskningen återkommer till: Linnés arbeten och hans brevväxling. Det är alltså nödvändigt att dels vara uppmärksam i läsningen av dessa källor, dels försöka ta tillvara det övriga material som finns.

Över huvud taget tycks det bara i förbigående ha noterats i vilken grad Linné själv var den som lade grunden till den senare historieskrivningen om lärjungarnas resor. Det är väl känt att mycket av källmaterialet till hans egen livshistoria kommer från självbiografiska anteckningar och andra skrifter där han givit en dramatiserad och friserad bild av sitt liv. På senare år har man därför behandlat detta material med försiktighet och varit medveten om att mycket av den traditionella idealiserade Linnébilden faktiskt ytterst härstammar från honom själv. Mindre uppmärksammat är att också mycket av det vi idag antar om apostlarna och deras resor ytterst kommer ur hans penna. Det gäller inte minst den långlivade romantiska bilden av lärjungarna som en hängiven skara trogna elever samlade runt den välvillige, faderlige läraren.

Mot denna bakgrund kan det vara befogat att mer renodlat sammanfatta det vi kan kalla »Linnés perspektiv» på apostlarnas resor. Han förmedlade mycket konsekvent en bild av dessa resor som planerade och organiserade av honom själv, och som redan antytts uppfattade han dem som ett led i sin egen verksamhet. En lämplig utgångspunkt kan vara ett memorial till ständerna från 1761 där Linné försöker sammanfatta sin livsgärning. Här utvecklar han med full kraft de olika sidorna av sin vetenskapliga storhet och konstaterar i en närmast klagande ton att han »måst hafwa mine elever till de aflägsnaste orter på jordklotet, fast jag haft för dem intet understöd af publico, om jag ej kunnat utbedia mig ett litet stipendium academicum.» I denna summering av sin insats väljer Linné också att inkludera Hasselquists och Löflings postumt utgivna reseskildringar, som han redigerat men vars grundmaterial skrivits av lärjungarna, i listan över sina egna böcker. Det är belysande för hans uppfattning av apostlarnas arbete.²⁴

Samtidigt kastade apostlarnas resor på ett mer allmänt plan ett fördelaktigt ljus på honom som lärare. Det kan inte råda något tvivel om att detta var en viktig sida av de resande lärjungarnas betydelse för Linné. Över huvud taget måste det understrykas i hur hög grad han utnyttjade dem för att konstruera bilden av den store Linné, den banbrytande reformatorn av hela den botaniska vetenskapen. Att vara omgiven av en hängiven skara unga män, skolade och drillade av honom själv i hans »nya» botanik och sedan utskickade till jordens alla hörn för att skörda nya resultat för denna botanik – denna bild visade på Linnés storhet och ökade strålglansen kring hans namn. Det var också en bild som han systematiskt frammanade i sina verk, inte minst i *Species plantarum* (1753)

där han i företalet placerar sitt eget namn överst som den främste i botaniken, sedan sina resande lärjungar (Kalm, Osbeck, Hasselquist och Löfving) och först därefter de andra ledande botanikerna i Europa.²⁵

I detta sammanhang blir apostlabegreppet åter aktuellt. Som tidigare nämnts var det Linné själv som började använda uttrycket om sina resande lärjungar, även om det i skrift faktiskt bara förekommer ett fåtal gånger och då under det tidiga 1750-talet, just när den första vägen av resor nådde sin höjdpunkt. Det kan vara på sin plats att citera ur de (då ännu otryckta) självbiografiska anteckningar där uttrycket först användes:

1750 blifwer Linnæus anmodad af Spanska Ministren på sin Konungs wägnar at skaffa en Botanicus at resa öfwer Spanien, hwar till Linnæus nämner sin bästa då warande Discipel Löfving, som bortreste om wären; således hade Linnæus sine apostlar öfwer hela wärlden.

America	Kalm. rediit 1751
Asia	Osbeck (före honom Ternström) rediit 1752.
Africa	Hasselquist. moritur Smyrnæ 1752.
Europa aust.	Löfving abiit 1751.
— boreal.	Montin, Hagström 1749.
— Gotland	Bergius 1752 impensis Tessin.
— Wgothia	Tidstroem 1752 cum Gref Tessin. ²⁶

Här ser vi för övrigt hur Linné ställer upp Tidström som rest till Västergötland och Bergius som utforskat Gotland sida vid sida med de apostlar som gjort expeditioner till Kina och Sydamerika. Det visar att någon fast gränsdragning mellan »inrikes» och »utrikes» resor inte fanns hos Linné, utan att det var resans forskningssyfte som var det viktiga.

Dessa passager ur Linnés självbiografier är de enda där han veterligen använt begreppet »apostlar» i skrift, därtill i texter som aldrig utgavs i samtiden utan var avsedda att bilda underlag för minnesrunor efter hans död.²⁷ Troligen nyttjade dock Linné termen muntligt i olika sammanhang, för åtminstone två av hans lärjungar använde det i brev till Linné och varandra just under 1750-talets första år. Kalm talade vid flera tillfällen om sina egna studenter som sina »apostlar» (en användning av ordet som Linné måste ha varit tveksam till), och Löfving inledde ett brev till Fredric Hasselquist i december 1750 med att hälsa honom som »Botaniska Aposteln». Längre fram i samma brev berättade Löfving om en annan students förhoppningar att uppnå samma värdighet och han hade också egna planer på att »få mig en Apostels Syssla med ock besöka en fremmande werld.»²⁸

Linnés vision om apostlarna och deras uppgift handlade emellertid inte bara om begreppet utan också om vad som lades in i det. En tendens i Linnés skrifter, offentliga som privata, var att skapa en idealiserad bild av hur forskningsresorna gestaltade sig

och vad de erbjöd resenären.²⁹ Det gällde inte minst framställningen av förhållandet mellan läraren och hans apostlar, och även här är Löfling ett gott exempel. I företalet till dennes postumt utgivna *Iter Hispanicum* (1758) skildrar Linné sin lärjunges liv och berättar hur Löfling som informator åt hans son »lefde med mig i största förtroende; ty han ägde en själ, ren som Gull». Sedan kommer en ofta citerad passage där Linné återger hur han sjuk i reumatism dikterat sin *Philosophia botanica* för Löfling: »Ty som jag i denna bok sökt innefatta kärnan af hela botaniken och Herr Lœfling aldrig efterlät at fråga mig efter det han ej förstod, blef han till slut så fast i grundsatserna, at jag kunde trotsa alla villo-andar i Floras rike, at ingen skulle göra honom til kättare.»³⁰

Här liksom i andra sammanhang ser vi hur Linné betraktar allt i ljuset av den stora »reformation» av botaniken som han själv gick i spetsen för. I kampen för denna nya fränsningslära fanns det kättare och rätttrogna, motståndare och allierade – och Löfling var en både lojal och rättrogen allierad. Helt obefogad är inte denna tolkning, för just Löfling är en av de lärjungar som i olika sammanhang, inte bara då han vänder sig till Linné eller skriver för offentligheten, aktivt missionerar för Linnés system och på ett självklart sätt agerar som utövare av och företrädare för det.³¹ Han anammade också fullt ut retoriken kring apostlarna (även om själva begreppet bara användes enstaka gånger) och bilden av dem som en hängiven, sammansvetsad grupp. I ett brev till Linné bedyrade han, helt enligt denna retorik: »Jag önskar intet högre än den tid, då jag får visa Hr Archiatern min vördnad derigenom, att hafva conserverat en titel, som är min största heder, nemligen den odödeliga att hafva varit en värdig, beständig och trogen Linnaei Discipel.»³²

I de brev från Löfling till Linné som publicerades i *Iter Hispanicum* (och alltså granskats och redigerats av Linné) framhåller Löfling genomgående sin tacksamhet och lycka över att ha uppfostrats och utbildats av Linné.³³ Även i Kalms brev till Linné är tonfallet ofta underdånigt och insmickrande, och även med hänsyn tagen till tidens skick i umgänget mellan personer med olika rang är det uppenbart att dessa lärjungar med skiftande framgång ansträngde sig att framhålla sin nära personliga relation till Linne. Sålunda talar Kalm om hur han som faderlös stackare haft turen att få både Sten Carl Bielke och Linné i faderns ställe, och hur lyckosam han är över att kunna kalla sig en Linnés lärjunge. Även hos andra apostlar, exempelvis Osbeck som tidigt förlorat sin far, var det vanligt att understryka hur Linné nu istället blivit som en far för dem. Till viss del var detta givetvis en form av artighetsuttryck, men ofta var det just till Linné och inte till andra inflytelserika gynnare som lärjungarna riktade dem.³⁴

Ett exempel på denna känslomässigt färgade skrivart kan vi se i ett brev från Kalm till Linné i december 1747. Där framhåller Kalm hur han önskar göra väl ifrån sig på resan

så at den kunde swara mot all den kärlek och ömhet, som I, min hulde Præceptor, mig bewist, och at Hr. Archiatern måtte kunna hafwa heder, om des discipel något nyttigt åstadkomme i den lärda werlden, men än mera för fäderneslandet [...]. Men om andre af Hr. Archiaterns disciplar öfwerträffa mig i skickelighet och annan insickt i naturkunnigheten, så skal dock iag twert emot öfwergå dem i kärlek, wördnad och högaktning mot min hulda Præceptor [...].³⁵

Om vi försöker sammanfatta de texter som citerats här framstår lärjungarnas resor som drivna av framför allt en lust till vetenskapen, en längtan att få tjäna fosterlandet och en djup hängivenhet mot Linné, deras store lärare. Utan tvivel var det också så, att många av lärjungarna verkligen såg på sina resor på detta sätt. Men det finns också exempel som tydligt bryter mot detta »offentliga» mönster och antyder tvekan, ovilja att ta de risker som resorna innebar och en känsla av tvång att ändå resa ut eftersom man inte hade något val. Än mer intressant är det att flera av lärjungarna i privata brev till varandra även diskuterar de meriter de trodde sig skaffa genom att göra en expedition och de karriärmöjligheter detta kunde öppna.

Resenärernas motiv

Om vi börjar med hur apostlarna generellt förhöll sig till resandet, kan vi först konstatera att det på den punkten fanns stora skillnader mellan dem. I exempelvis Pehr Kalms fall är det uppenbart att forskningsresor helt enkelt var hans största intresse, det han helst ägnade sig åt om han alls fick möjlighet. Innan han blev Linnés elev hade han också gjort flera resor inom och utom Sverige tillsammans med sin arbetsgivare Sten Carl Bielke.

När Kalm i brev till Linné från Philadelphia i december 1750 förklarar sig vara mycket ledsen över att snart behöva åka hem eftersom det finns så mycket kvar att upptäcka, beskriva och samla, säger det kanske inte så mycket; sådana beklaganden är vad konventionen kan tänkas kräva i detta läge, särskilt som Linné varit mycket aktiv i organiserandet av Kalms resa.³⁶ Men även sedan han blivit professor med en relativt trygg tillvaro, framkastar Kalm idéer om att återvända till Amerika för att fortsätta sin forskning. Han var till och med beredd att för den sakens skull låta prästviga sig, något han annars var mycket motvillig till. I brev till Linné från Åbo i februari 1753 talar han längtansfullt om Amerika och »den otaliga myckenhet af species, som ännu äro der quar, af mig ej sedda», och ber Linné om hjälp att fundera ut ett sätt att kunna återvända dit. Kalm försöker få med Linné på sin plan genom att locka med oändliga mängder nya frön och växter och försäkrar: »En och hvar kan se, at jag ej begär detta af girighet eller för commoditet: ty jag har här hemma alt bättre, och den profession jag har, är just mit Element; men kärlek til Natural-Historiens förbättring och opodlan är, som drifver

mig».37 I nästa brev erkänner han dock att det finns ännu ett motiv: »min lust för örter och naturalier har drifvit mig, och längtan efter namn hos efterverlden.»38 Viljan att skapa sig ett namn fanns alltså också hos lärjungarna som en drivkraft att utforska världen.

Även hos Löfling finns tanken på »ett namn hos eftervärlden», men också en intressant kluvenhet i hur han såg på och kände inför forskningsresandet. I breven till Linné och andra överordnade hemma i Sverige medan han vistades i Spanien förklarade han ofta hur angelägen han var att få resa vidare till Amerika, och visar då och då en viss otålighet inför att få komma iväg. Strax efter ankomsten till Madrid på hösten 1751 skrev han till Linné och berättade att premiärministern Carvajal gett honom »säkert hopp, at innan kårt äfven blifva sänd til America, at där också bese naturen, som otroligen fågnar mig.» Den följande tiden nämner Löfling då och då att han ännu inte fått säkert besked om den planerade amerikanska resan, men att han beslutat sig för att ge sig iväg om han får chansen.39 I ett brev till Abraham Bäck, Linnés nära vän och preses för Collegium medicum, från juli 1753 meddelar han så att resan med största sannolikhet kommer att bli av, och något högtidligt (men också med en antydning till tveksamhet) deklarerar han:

Nog ser jag ganska godt resans farlighet, men den nödvändighet jag står uti att lyda har öfvervunnit alla skäl, som kunna göras emot hennes värkställighet. Den hedern att gå på en jord, där ingen Naturalist förr trampat ett fjät, har gjort mig hopp, att få se en mängd vakra saker både till Natural historiens som *Materias medicas* förökning.40

I dessa brev är det alltså intresse och iver att få komma till Amerika som står i förgrunden, liksom viljan att få göra en insats för vetenskapen. När Löfling före resan till Spanien skrev till vännen Pehr Bierchén var tonfallet dock annorlunda; skillnaden i uttryckssätt är rentav anmärkningsvärd. Löfling skriver då apropå sin lön under Spanienresan: »Jag bör vara nögd, med det jag får, så länge man skal slepa sig fram, skulle jag sittja i ett stånd, att jag kunde påcka, nog är säkert, att jag antoge då ej någon resa. Men hvad kan jag göra då det redan slutit så mycket, att jag skal görat.» Visserligen är det här Spanien som diskuteras och inte Amerika, men en fortsättning till Sydamerika ingick redan på ett tidigt stadium i planerna från både spansk och svensk sida. Resan till Spanien bör alltså ha betraktats som ett steg på vägen till Amerika, som Löfling i breven till sina huvudmän säger sig längta så mycket efter. Det intryck som ges i citatet är emellertid att Spanienresan beslutats för honom av andra – främst då Linné, kan man anta – och att han inte hade något val.41

En annan resenär med kluvna känslor var Osbeck, tydligen mest på grund av de förhållanden han arbetat under på sin färd till Ostindien. När han återvände hem klagade han både muntligen och skriftligen över hur små möjligheter han som skeppspräst haft att bedriva forskning och hur befäl och andra ombord hånat honom för hans idoga samlade. Osbeck var inte särskilt angelägen om att ge sig iväg till Kina en andra gång, såvitt han inte fick bättre villkor för forskningsarbetet. I brev till Linné förklarade han rent ut att han egentligen inte ville resa, men eftersom han hade svårt att få någon tjänst i land skulle han kanske bli tvungen. Tanken var alltså att Osbeck skulle mönstra på som skeppspräst igen, men i sista stund ändrade han sig och avstod med hänvisning till sin dåliga hälsa. Ett år efter hemkomsten från Kina anställdes han som präst och botaniker hos greveparet Tessin, och någon mer expedition utanför Sveriges gränser blev det aldrig.⁴²

Som dessa exempel visar fanns det alltså ibland tveksamhet inför resandets risker och umbäranden hos apostlarna. Långtifrån alla gav sig iväg av lust och nyfikenhet enbart, utan bristen på alternativ spelade också in. Detta berodde på att många av resenärerna kom från förhållanden som gjorde att de måste meritiera sig för en framtida tjänst av något slag. Deras bakgrund var visserligen blandad och långtifrån alla kom från verkligt fattiga hem, men det var i princip ingen av dem som hade möjlighet att avstå från att arbeta för den egna försörjningen.⁴³ När vi betraktar Linnés apostlar och deras resor kan vi därför inte helt bortse från mer pragmatiska motiv för att göra en forskningsexpedition. Dels kunde det helt enkelt handla om att en sådan resa erbjöd en tids försörjning som annars inte hade varit möjlig – detta antyds av både Löflings och Osbecks exempel. Dels, och kanske än mer, handlade det om de möjligheter till framtida karriär som en resa kunde leda till.⁴⁴ Denna aspekt har redan nämnts i samband med Kalm, som skrev rakt ut att den som har tryggt sin försörjning är mindre motiverad att göra en forskningsresa än den som ännu inte gjort det.

Även Löfling tycks, trots vissa tveksamheter, ha varit väl medveten om de framtida möjligheter hans resa skulle kunna leda till. I ett av hans första resebrev till Linné, skrivet i Porto i Portugal, uttrycker han sig på ett sätt som antyder att han redan tidigt såg framför sig en publicering av sina brev och rapporter från Spanien (och senare Sydamerika).⁴⁵ Samma intryck ger ett brev till Linné från december 1751 där Löfling ber sin lärare att inte offentliggöra hans brev i Sverige eftersom det kan riskera hans Amerikaplaner. Han påpekar sedan att om dessa förverkligas och han kommer lyckligt hem blir han ändå känd i Sverige och har sedan »frihet, att tänka och tala om sanningen utan rädsla». Löfling ser alltså framför sig hur han vid en väl genomförd resa har skapat sig ett namn i Sverige – och kanske resten av Europa också.⁴⁶

Att Löfling hade fullt klart för sig vad en lyckad expedition till en lämplig del av världen kunde betyda i form av ära och berömmelse framgår av hans kommentar till den

resa som planerades för vännen Mårten Kähler. Han understryker vilken chans Kähler genom resan till Kap skulle få att skapa sig ett odödligt namn – men också ansvaret som nu vilade på honom och de risker det förde med sig om han skulle misslyckas:

Jag kan ej nog samt skatta mina fordna Camrater lyckliga, som igenom Mæcenaternas gunst få sådana tillfällen, at bli öfvade på resor, til deras egit största gagn, då de skola anträda längre resor.

Men Kählers lycka kan aldrig nog éstimeras. Den tjenst han fått, är ibland alla Floræ betjeningar af de hederligaste, och därhos den aldraidrägtigaste för Vetenskapen. Han har nu i sin magt, at af alla nu levande Botanici tilvälla sig et af de främsta rummen; men af alla H. A. Disciplar har han tilfälle at ärhålla det första. Capska namnet är en för stor hederstitel, at den kan bli bärtglömd. Men aldrig kan han pardonneras, om han ej fullföljer sin skyldighet, och således står han i större fara för en neslig åminnelse, än annat folk på mindre lyckliga orter.⁴⁷

Av olika skäl blev det aldrig någon resa till södra Afrika för Kähler, som istället fick inrikta sig på Italien. När detta stod klart kommenterade Löfving återigen kamratens resplaner, och det med en sval artighet som utgör en mycket intressant kontrast till de tidigare utgjutelserna: »Vil han arbeta, nog får han skönt tilfälle at distinguera sig.» Helt uppenbart ansåg Löfving att Kählers chanser att utmärka sig kraftigt hade reducerats genom det nya målet för den tilltänkta resan.⁴⁸

Hos en del apostlar är det tydligt hur de inte bara hyste allmänna förhoppningar utan också planerade för en framtida akademisk karriär. Så var fallet med Pehr Kalm, som visserligen tycks ha uppskattat forskningsresan i sig mycket högt oavsett dess eventuella meritvärde. Men som Skottsberg har påpekat är det i Kalms brevväxling med Sten Carl Bielke i mitten av 1740-talet tre ämnen som ständigt återkommer: »förvärvandet av akademisk grad, någon längre utländsk resa och, när den väl var fullbordad, en lärostol i ekonomi».⁴⁹ Belysande är det också när Kalm i brev till Linné 1744 diskuterar en eventuell resa till Sydafrika; om denna resa blev av och han fick en professur i fysik (!) som då var ledig »hade iag då dubbel merite, hwarigenom framdeles än lättare kunde åstadkommas, det Hr. Professoren nämde om.» Vad han ville meritiera sig inför efter att redan ha fått en professur är oklart, men kanske siktade han på en lärostol i Uppsala.⁵⁰

Ett sätt att avläsa apostlarnas förväntningar på vad resorna skulle leda till, är att lite kort se på hur det gick med förväntningarna efter hemkomsten. Om vi håller oss kvar vid Kalm ett ögonblick står det klart att Amerikaresan kanske inte gav så mycket »merite» som han hade hoppats. Det framgår av ett brev till Linné i juli 1758, där Kalm meddelar att han i strid med egen böjelse låtit prästviga sig. Skälet till detta var möjligheterna att dryga ut inkomsten, vilket visat sig nödvändigt då »jag märkte, at jag aldrig fick det ringaste præmium eller upmuntran för mit besvär på mina utländska resor, på hvilcka jag likväl använde all min lön».⁵¹

En lärjunge som efter hemkomsten inte kunde fortsätta på den bana han förmod-

ligen hade tänkt sig var Pehr Osbeck. Han fick aldrig någon akademisk tjänst utan blev präst i Halland där han kom att framleva de resterande fyrtiofem åren av sitt liv. Osbeck upprätthöll genom åren en viss brevväxling med de lärda kretsarna i bland annat Uppsala och Stockholm, och i breven framgår ofta hans känslor av isolering och intellektuell ensamhet. När han skrev till Abraham Bäck 1761 konstaterade han en aning uppgivet eller kanske bittert: »Hvad curiosa skall en Halländning kunna skriva om, som bor uti Africanska sandmarkerna?»⁵² Långt senare klagade han i ett brev till Thunberg, som då blivit professor i Uppsala: »Jag sitter här i mörkret, wille gärna weta något nytt uti Historia literaria Hist. Nat. men våra tidningar innehålla ej sådana saker.»⁵³

Ytterligare en aspekt som här bara kan beröras i korthet men som är påfallande i både Linnés, lärjungarnas och andra intressenters efterlämnade skrifter, är betydelsen av de insamlade växtexemplaren och övriga naturalier. Att samla in detta material var ju ett huvudsyfte med resorna ur Linnés perspektiv, men det var också av stor vikt för lärjungarna själva. Inom det naturalhistoriska fält där de verkade spelade växtexemplar, särskilt då av ovanliga eller nyupptäckta arter, en central roll och det rådde hård konkurrens mellan de hemmavarande om de insamlingar som resenärerna gjort i avlägsna länder. Av Löflings brev hem framgår det att Eric Gustaf Lidbeck i Lund bad honom om en del av hans växter, på vilket Löfpling svarade att Uppsala måste komma i första hand.⁵⁴ I ett annat brev förklarar Löfpling för vännen Pehr Bierchén varför han gett växter till Peter Jonas Bergius och Mårten Kähler men inte till Bierchén; den senare hade ännu inte bestämt sig definitivt för att helhjärtat ägna sig åt botaniken och därför var Löfpling ovillig att ge honom sina dyrbara växter.⁵⁵

Samma bild av en »marknad» för insamlade växter och annat material bland naturalhistoriker, en marknad präglad av hård konkurrens, får vi hos Kalm. I ett brev till Linné från 1748 finns en ovanligt frank passage där han förklarar att om Linné inte såsom utlovat ger honom ett stort antal frön och växter, kommer han själv i sin tur inte att uppfylla sitt löfte att i framtiden skänka sin naturaliesamling till Åbo akademi: »Samma Petitum och hot afgår i dag til Hr. Vice Præsid. Bielke, at hålla sina löften». Kalm tillägger, liksom för att försvara sig: »girug är iag intet, beware mig St. Plukenet och Rajus derfore; men stor natural sambling wil iag skrapa ihop.»⁵⁶ Bland Linnés lärjungar var han knappast ensam om den ambitionen.

Sammanfattning

I den omfattande forskning som finns om Carl von Linné och hans långresande lärjungar, de så kallade apostlarna, är det ofta Linnés perspektiv och utgångspunkter som står

i centrum. Hans betydelse för apostlarnas forskningsresor betonas och när resenärerna själva kommer till tals sker det alltid i relation till deras lärare, eftersom det är deras koppling till honom som motiverar intresset för dem. En konsekvens av detta är att vi egentligen inte vet så mycket om hur resenärerna själva, apostlarna, såg på sina forskningsresor. Det jag har försökt göra är att med hjälp av några exempel problematisera och nyansera den uppfattning av drivkrafterna till resorna som finns sedan tidigare.

I stor utsträckning var det Linné själv som lade grunden till vår bild av apostlarna och deras forskningsresor. I sina verk lyfte han fram lärjungarnas stora insatser och uppoffringar för naturalhistorien, och i flera fall var det han som påbörjade historiedokumentationen om dem genom att redigera och ge ut deras efterlämnade manuskript och publicera minnesrunor över dem. I många avseenden har forskning och litterära framställningar om apostlarna ända sedan dess följt de linjer som Linné dragit upp, om också på lite olika sätt. Under lång tid utvecklades och fördjupades den romantiserade och idealiserade bild av historien som Linné själv förmedlade, medan försök på senare tid har gjorts att skapa direkta motbilder till denna version, motbilder som i varierande grad har präglats av ett uttalat maktperspektiv. Ett gemensamt drag för alla tolkningar är emellertid att Linnés roll som initiativtagare och organisatör av forskningsresorna konsekvent framhävs och att apostlarnas roll tonas ned.

Under 1700-talet var naturalhistorien ett fält under framväxt och då fick dess metoder, befordringssystem och värderingssystem allt fastare form. Apostlarnas resor, liksom i viss mån Linnés egna, var en viktig del av den utvecklingen. Genom resorna, som framför allt syftade till vetenskaplig utforskning av växtlighet och djurliv i avlägsna länder, strävade Linnés lärjungar inte bara efter att berika vetenskapen eller tjäna fosterlandet utan också efter att bygga upp meriter inför en framtida karriär inom naturalhistorien eller medicinen. I några fall är det också tydligt att man reste för att man helt enkelt inte hade några alternativa sätt att försörja sig.

På alla dessa punkter fanns det betydande skillnader mellan olika apostlar, och det är viktigt att påminna om att deras resor ägde rum under en period om mer än trettio år. Detta är i sig något som gör att förutsättningarna varierade. Inte desto mindre fanns det gemensamma nämnare, och Linné var utan tvivel en sådan – men kanske inte alltid i egenskap av organisatör utan lika ofta som förebild, inspirationskälla och, mer krasst, en inflytelserik personlig kontakt med många möjligheter i sin makt.

I Artikeln har författats inom det tvärvetenskapliga forskningsprojektet »Att lära och lära ut i vetenskapens tjänst – en studie av Linné och hans lärjungar», finansierat av Vetenskapsrådets utbildningsvetenskapliga kommitté. Inom detta projekt har jag särskilt samarbetat med Hanna Hodacs, som jag vill framföra ett varmt tack till för alla goda samtal och inspirerande diskussioner. Jag vill också tacka Helge Ax:son Johnsons stiftelse som finansierat en del av mina inledande litteraturstudier på området genom ett arbetsstipendium.

2 Elis Malmeström, »Självbiografiernas egenart», i Carl von Linné, *Vita Caroli Linnæi*, utg. Elis Malmeström och Arvid Hj. Ugglå, Stockholm 1957, s. 24.

3 Sten Lindroth, »Linné – legend och verklighet», *Lychnos* 1965–66, s. 113.

4 Lindroth 1965–66, s. 111.

5 En utförlig diskussion om det linneanska resandet tas upp i en bok redigerad av Hanna Hodacs och undertecknad, vilken planeras utkomma under 2006.

6 Charles L. Batten, *Pleasurable Instruction: Form and Convention in Eighteenth-Century Travel Literature*, Berkely 1978, passim; Jakob Christensson, *Konsten att resa. Essäer om lärda svenska resenärer*, Stockholm 2001, s. 32; Pär Eliasson, *Platsens blick. Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840*, Umeå 1999, särskilt s. 11–13, 27–28, 38–44 och 51–58 (om apodemiken); och Sverker Sörlin, »Apostlarnas gärning. Vetenskap och offervilja i Linné-tidevarvet», i *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 1990–91, s. 77–79 (citatet s. 79).

7 Lindroth 1965–66 och Olle Franzén, »Hur Linnébilden formades (1778–1850)», i *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 1963, s. 5–41.

8 Th. M. Fries, *Linné. Lefnadsteckning*, Stockholm 1903, 2:86 (citat ur Elias Fries, *Botaniska utflygter* 3, 1864, s. 78).

9 Sörlin 1990–91, s. 83–84. Detta och många andra resonemang i Sörlins artikel återfinns även i Sverker Sörlin och Otto Fagerstedt, *Linné och hans apostlar*, Stockholm 2004; se mer om denna bok längre fram.

10 Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818* bd I, *Tiden intill Wargentins död (1783)*, Stockholm 1967, s. 630.

11 Sten Selander, *Linnélärjungar i främmande länder. Essayer*, Stockholm 1960, s. 20.

12 Se till exempel Selander 1960, s. 53–54 och 58–59 (om Thunberg) samt s. 79 (om Sparrman).

13 Fries 1903, 2:12 och 2:15.

14 Fries 1903, 2:26 (båda citaten).

15 Fries 1903, 2:26–71 (citatet 2:26).

16 Selander 1960, s. 21–22. Jfr även Rob. E. Fries, »De linneanska 'apostlarnas' resor. Kommentarer till en karta», i *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 1950–51, s. 40.

17 Lindroth 1965–66, s. 110–111.

18 Carlo Hansen och Anne Fox Maule, »Pehr Osbeck's collections and Linnaeus's Species Plantarum (1753)», i *Botanical Journal of the Linnean Society* 1973, s. 211, och Bengt Jonzell, »Thunberg, Linné och det linneanska», i Bertil Nordenstam (red.), *Carl Peter Thunberg. Linnean, resenär, naturforskare 1743–1828*, Stockholm 1993, s. 41.

19 Selander 1960, s. 21, och Birger Strandell, »Linnés lärjungar. Varifrån kom de och vart tog de vägen?»

- i *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 1979–81, s. 138 (citatet) och 142.
- 20 Sörlin 1990–91 *passim* (citaten s. 82–83).
- 21 Sörlin och Fagerstedt 2004. TV-serien visades i SVT i fyra delar i slutet av december 2004 och början av januari 2005.
- 22 Lisbet Koerner, *Linnaeus: Nature and Nation*, Cambridge och London 1999, s. 154–157.
- 23 Koerner 1999, s. 157.
- 24 *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné* (hädanefter »BoS») I:1, Stockholm 1907, s. 35–37 (citatet s. 35).
- 25 Carl von Linné, *Species Plantarum* [1753], faksimilutgåva, London 1957–59, företalet (opag.).
- 26 Carl von Linné, *Vita Caroli Linnæi*, utg. Elis Malmeström och Arvid Hj. Uggla, Stockholm 1957, s. 122; jfr även s. 125.
- 27 I en senare självbiografi, nedtecknad en bit in på 1770-talet, finns en ny lista över resande lärjungar och då kallas dessa återigen »disciplar». (Linné 1957, s. 158–159.)
- 28 Pehr Kalm till Carl von Linné (egentligen Linnaeus), 6/4 och 28/12 1753 (BoS I:8, s. 97 och 103), och Pehr Löfling till Fredric Hasselquist, 11/12 1750, W 836, UUB.
- 29 Jfr Sörlins tolkning ovan av liknande passager, där han talar om hur Linné smickrar resenärerna och tonar ned riskerna med resorna.
- 30 Pehr Löfling, *Iter Hispanicum, eller Resa Til Spanska Länderna Uti Europa och America*, utg. Carl von Linné, Stockholm 1758, företalet, opag. 7–8 resp. 9.
- 31 Jfr Gunnar Eriksson, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*, Uppsala 1969, s. 249–250.
- 32 Pehr Löfling till Carl von Linné, 4/II 1751, citerat i Stig Rydén, *Pehr Löfling. En linnélärjunge i Spanien och Venezuela 1751–1756*, Stockholm 1965, s. 94–95.
- 33 Pehr Löfling till Carl von Linné, 28/12 1752 (Löfling 1758, s. 56).
- 34 Pehr Kalm till Carl von Linné, 13/I 1744 (BoS I:8, s. 4–5), och Pehr Osbeck till Carl von Linné, [12]/8 1752, återgivet i Anne Fox Maule och Carlo Hansen, »Linnés korrespondance med Pehr Osbeck 1750–1753. Med inledning og anmärkninger», i *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 1972–1974, s. 98.
- 35 Pehr Kalm till Carl von Linné, 11/12 1747 (BoS I:8, s. 19).
- 36 Pehr Kalm till Carl von Linné, 5/12 1750 (BoS I:8, s. 59).
- 37 Pehr Kalm till Carl von Linné, 11/2 1753 (BoS I:8, s. 92–95, citaten s. 92 och 95).
- 38 Pehr Kalm till Carl von Linné, 6/4 1753 (BoS I:8, s. 98–99, citatet s. 99).
- 39 Pehr Löfling till Carl von Linné den 1/II 1751, 2/3 1752, 24/6 1753 och 2/7 1753 (Löfling 1758, s. 21 [citatet], 31, 71 och 74).
- 40 Pehr Löfling till Abraham Bäck, 30/7 1753, MS 27:70, Hagströmerbiblioteket, Karolinska institutet.
- 41 Pehr Löfling till Pehr Bierchén, 29/I 1751, citerat i Rydén 1965, s. 27.
- 42 Pehr Osbeck till Carl von Linné den 18/8, 10/10, 14/10, 28/10 och 18/11 1752 (Fox Maule och Hansen 1972–74, s. 101–102, 112, 114–115, 116 och 125).
- 43 Här vill jag tacka Adam von Schéele, Historiska institutionen i Göteborg, för hans värdefulla påpekanden om apostlarnas skiftande sociala bakgrund.

- 44 Jfr även Eliassons intressanta diskussion om resan som en karriärväg inom naturalhistorien i sent 1700-tal och tidigt 1800-tal (Eliasson 1999, s. 85–88).
- 45 Pehr Löfving till Carl von Linné, 27/7 1751 (Löfving 1758, s. 9).
- 46 Pehr Löfving till Carl von Linné, 16–17/12 1751, citerat i Rydén 1965, s. 97. Linné har utelämnat detta brev i sin utgåva av Löflings efterlämnade skrifter.
- 47 Pehr Löfving till Carl von Linné, 20/7 1752 (Löfving 1758, s. 46).
- 48 Pehr Löfving till Carl von Linné, 9/7 1753 (Löfving 1758, s. 79).
- 49 Carl Skottsberg, Pehr Kalm. *Levnadsteckning*, Stockholm 1951, s. 66.
- 50 Pehr Kalm till Carl von Linné, 13/1 1744 (BoS I:8, s. 4).
- 51 Pehr Kalm till Carl von Linné, 11/7 1758 (BoS I:8, s. 115–116).
- 52 Pehr Osbeck till Abraham Bäck, 15/6 1761, MS I60:5:60, Hagströmerbiblioteket, Karolinska institutet.
- 53 Pehr Osbeck till Carl Peter Thunberg, 15/1 1785 (se även 19/10 1787), G 300t, UUB.
- 54 Pehr Löfving till E. G. Lidbeck, 8/6 1752, citerat i Rydén 1965, s. 123.
- 55 Pehr Löfving till Pehr Bierchén, 4/5 1753, citerat i Rydén 1965, s. 140. I ett tidigare brev till Linné hade Löfving för sin del bett denne att »lägga et godt ord til för mig» hos Kalm i syfte att få del av de amerikanska växter som Kalm samlat. (Pehr Löfving till Carl von Linné, 20/7 1751 [Löfving 1758, s. 8].)
- 56 Pehr Kalm till Carl von Linné, 24/3 1748 (BoS I:8, s. 23); Kalm befann sig då i London. Jfr Kalms brev till Bäck den 28/8 1751, alltså efter hemkomsten, då han i princip ställer ultimatum till Bäck att denne endast kommer att få växter av honom om han ordnar någon form av penningstöd åt Kalms assistent Jungström. (Pehr Kalm till Abraham Bäck, 28/8 1751, MS 27:I08, Hagströmerbiblioteket, Karolinska institutet.)

Patrioter och kosmopoliter i vetenskapen: Om Sven Rinmans och Torbern Bergmans självbild

Hjalmar Fors

Trots att svensk vetenskap under 1700-talet var en i högsta grad internationell angelägenhet, har mycket av den inhemska historieskrivningen gjort en tydlig åtskillnad mellan svensk och utländsk vetenskap. Detta kan illustreras av en välkänd anekdot om Sten Lindroth. Tillfrågad av en doktorand om hur man skulle skriva, lär denne ha svarat, »Börja med världen, ta Sverige sedan.» Det råder ingen tvekan om att detta var ett fruktbart förhållningssätt för Lindroth, men det är mer problematiskt för hans efterföljare. I synnerhet om man betänker att många av 1700-talets svenska vetenskapsmän var medborgare både i Sverige och världen, och var aktiva och aktade aktörer både på en svensk och en internationell vetenskaplig scen. Nationsgränserna utgör sällan gränser för vetenskap och detta var man väl medveten om även på 1700-talet.

I denna artikel studeras hur svenska vetenskapsutövare under 1700-talet såg på de patriotiska respektive de kosmopolitiska idealen. Inledningsvis skisseras en översikt över svenska vetenskapsmäns internationella kontakter under 1700-talet. Därefter diskuteras de regler som gällde för kommunikation av vetenskaplig art och det argumenteras för att dessa regler var starkt kopplade till de kosmopolitiska ideal som artikulerades i »de lärdas republik». Dessa kosmopolitiska ideal var en stark underström i den dominerande utilitistiska vetenskapssyn som gjorde gällande att vetenskap främst skulle bedrivas som en praktisk verksamhet av direkt nytta för den nationella ekonomin. Slutligen exemplifieras hur motsättningen uppfattades av Sven Rinman och Torbern Bergman, två svenska vetenskapsutövare som valde delvis olika vägar att hantera problemet.

Två sociala system

Vid en inledande överblick över den kosmopolitiska verksamhet som bedrevs av svenska vetenskapsutövare kan vi konstatera att den svenska vetenskapen var väl integrerad i ett vidare europeiskt sammanhang. Utbyten skedde på flera plan. Man köpte, läste och relaterade till utländska böcker och artiklar, och likaså köpte, läste och översatte utlän-

ningar svenska artiklar och böcker. Storheter som Carl von Linné, J. G. Wallerius och Torbern Bergman översattes flitigt, men även mindre namnkunniga vetenskapsmän som bergskemisten Gustav von Engeström publicerade sig internationellt, och exemplen kan mångfaldigas.¹ Utöver detta utbyte i vetenskaplig tryckt text sände man på ett personligt plan också brev till varandra över nationsgränserna, där man utbytte skvaller och diskuterade vetenskapliga resultat. Samtidigt utbyttes forskningsmaterial i form av växter, mineraler och astronomiska observationer. Det går inte att dra någon tydlig gräns mellan skriftlig brevkommunikation och utbyte av material. Ofta bifogades till exempel färgpigment, mineralkorn eller torkade växter till de brev där de diskuterades. Korrespondensens primära syfte kunde också vara att utbyta mineralstuffer, botaniska och zoologiska specimen, eller fröer.² Brev illustrerades också ganska ofta med teckningar eller ritningar. Det skedde också ett utbyte genom resande. Vanligtvis unga människor reste runt i Europa och besökte framstående personer, universitet, samlingar, bibliotek samt gruvor och tekniska inrättningar.³ Även vad gällde resande stod Sverige i ett ömsesidigt utbytesförhållande till omvärlden. Inte bara svenskar reste ut, utan även utlänningar kom till Sverige för att tillägna sig vetenskaplig kunskap.⁴ Även organiserat vetenskapligt samarbete förekom, främst inom astronomin och genom Wargentins, samt genom Linnélärjungarnas vidsträckta reseverksamhet.⁵ Likaså skedde även ett formellt utbyte mellan vetenskapsmän i olika länder genom vetenskapsakademierna, som ofta inbjöd utlänningar som korresponderande ledamöter, och även försökte att i möjligaste mån upprätthålla kontakt med dessa.⁶ Slutligen fanns även möjligheter för etablerade vetenskapsmän att byta land, om de till exempel blev värvade till ett annat lands vetenskapsakademi.

Alla dessa utbyten visar tydligt att många svenska vetenskapsmän orienterade sig mot den internationella scenen. Detta är i sig inget nytt konstaterande. Det nya här är att behandla denna internationella orientering som ett objekt för historisk analys, snarare än att bara konstatera att de förekom. Utbyten mellan lärde på 1700-talet följde sociala konventioner och regler. Reglerna föreskrev hur korrespondenser skulle hanteras, hur gåvor skulle gengäldas, hur man skulle närma sig en främmande lärd då man var på utländsk resa och mycket annat. Detta sociala system sammanhängde med det kosmopolitiska ideal som odlades av dem som ansåg sig tillhöra »de lärdes republik».

Republiken, som var informell och baserades på en uppsättning gemensamma värderingar, omfattade lärda och vetenskapsutövare över hela Europa och delar av den nya världen. Dess främsta syfte var att underlätta utbyte av pålitlig information, för att därmed underlätta kunskapssökande, men den gav också Europas lärda ett nätverk för utbyte av moraliskt stöd och ömsesidig hjälp. Dessa utbyten reglerades dels med hjälp av olika informella regler för korrekt beteende, men de som ingick i den lärda republiken menade sig därutöver dela, eller sade sig i alla fall göra det, en gemensam uppsätt-

ning värderingar. Man menade att kunskapsutbyte skulle vara politiskt neutralt och oberoende av nationsgränser, vidare att utbyten skulle karakteriseras av ömsesidighet och erkännande av tacksamhetsskulder. Medlemmarna skulle vara trogna det kosmopolitiska idealet och hålla sig till sanningen. Slutligen skulle status i de lärdas republik erhållas utifrån intellektuella meriter, inte efter börd eller rikedom. Republikens mål var sökandet efter kunskap, och det ansågs att förhållandet mellan dess olika medlemmar skulle karakteriseras av jämlikhet.⁷

Öppen artikulering av denna typ av ideal var dock inte så vanligt i Sverige. Flera idéhistoriker har behandlat 1700-talets diskurs om vetenskapernas betydelse och roll i samhället. Dessa studier har det gemensamt, att de betonat vetenskapernas underordning under statsapparaten, och vetenskapsutövarnas samarbete med statens företrädare. De vetenskapliga ideologier som beskrivits har handlat om vetenskapernas nytta och betydelse för fäderneslandet och dess ekonomiska förbättring. Jag vill lyfta fram de kosmopolitiska idealen, som en viktig underström till den frihetstida ideologiproduktionen kring vetenskap, men det bör understrykas att den officiella retoriken talade med en helt annan röst.

Sven Widmalm har i sin avhandling *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning 1695-1860* delat upp 1700-talets vetenskapsideal till och med 1780 i två faser, i en patriotisk respektive en utilistisk vetenskapssyn. Det patriotiska vetenskapsidealet dominerade enligt Widmalm till och med slutet av 1730-talet. Det utgick från göticismens framhållande av Sverige som vetenskapernas förlovade land. Sverige sades ha utmärkta förutsättningar och egenskaper för bedrivande av vetenskaplig verksamhet. Olof Rudbeck menade till exempel att astronomin hade sitt ursprung i Norden, och att förutsättningarna för att bedriva sådan forskning (t. ex. en hög klar himmel) var bäst i Norden. Det var framför allt inom Vetenskaps societeten i Uppsala som denna vetenskapssyn artikulerades. Widmalm kallar det program som formulerades inom societeten för *patriotisk vetenskap*. Dess syfte var att utforska och inventera Sverige från utgångspunkten att landet till följd av geografiska, klimatologiska och kulturella förhållanden var synnerligen lämpat för vissa typer av undersökningar:

För att svensk vetenskap skulle kunna hävda sig internationellt krävdes att man producerade resultat som var intressanta för utländska vetenskapsmän; detta kunde ske om man utnyttjade det som var utmärkande och speciellt för landet – kylan, det nordliga läget, den karakteristiska floran och faunan, den samiska kulturen. Ambitionen att delta i det internationella vetenskapliga livet var alltså grundläggande för den patriotiska vetenskapen; för att uppnå detta vände man sig inåt, i nationellt självbeskådande.⁸

Widmalm beskriver den patriotiska vetenskapen som delvis annorlunda än den utilistiska. Båda betonade att vetenskapen skulle vara nyttig för samhället, och användas för att bygga upp det till större välstånd. Men den patriotiska vetenskapen framhöll att man

skulle studera svenska företeelser i första hand för att på så vis vinna respekt för landet hos utlänningar.⁹ Representanterna för den utilistiska vetenskapen ägnade sig också åt patriotiska projekt, men de var inte speciellt intresserade av att nå ut till en utländsk publik. Istället vände de sig till inhemska politiker och ekonomiskt inflytelserika grupper i landet. Dessa fyllde den dubbla rollen av gynnare som gav ekonomiskt understöd, och av publik.¹⁰ Utilismen sammanhängde också intimt med merkantilismen, frihetstidens centrala ekonomiska doktrin. Enligt denna ideologi skulle landet bli rikare genom skapandet av en stor inhemska manufakturindustri vars uppgift var att producera varor för utländska marknader och göra det möjligt att ersätta importerade varor med inhemska. Ansträngningar skulle göras för att förbättra jordbruket och odla upp nya landområden. En stor befolkning var ett tecken på välstånd, och därför skulle befolkningen uppmuntras att växa. Målen skulle uppnås genom radikala politiska reformer och genom noggrann centralplanering av alla aspekter av samhället.¹¹ Vetenskaperna hade en stor betydelse för detta projekt. Olika vetenskapers status var helt beroende av vilken nytta de tänktes ha för samhället eller staten. Enskilda vetenskapsutövare hade intresse av att relatera sina aktiviteter till statens behov, eftersom de därigenom kunde få uppmärksamhet, stöd och resurser.¹²

Tidens vetenskap var inte bara ideologisk, utan hade även en mycket påtaglig social bakgrund i de villkor som gällde för vetenskapers utövande i 1700-talets Sverige. Medan Vetenskaps societeten i Uppsala hade varit ett centrum för en patriotiska vetenskap, så blev den utilistiska vetenskapens viktigaste plattform Kungliga Vetenskapsakademien i Stockholm. Då den grundades 1739 överförde också flera av Vetenskaps societetens viktigare medlemmar sitt intresse till den nya akademien. Vetenskapsakademien blev snabbt en plats där vetenskapsutövare knutna främst till Uppsala universitet kunde möta inflytelserika politiker, som i detta sammanhang också verkade som gynnare av enskilda vetenskapsmän och som mecenater åt vetenskap. Jan Golinski har studerat stödet för vetenskap i Skottland, och hans slutsatser från den miljön kan sägas även vara giltiga för svenska förhållanden:

Another factor that encouraged the development of chemistry in Scotland was the commitment of the aristocracy and gentry to a paternalistic role in economic and social progress. Scotland's ruling classes formed close connections with the professional intelligentsia in numerous clubs and societies devoted to improvement.¹³

Fastän Vetenskapsakademien framför allt ägnade sig åt vetenskaplig verksamhet, hade dess grundare även en tydlig politisk och ekonomisk agenda. Åtskilliga av dess mer framträdande medlemmar menade, att dess grundande var en följd av att hattpartiet hade kommit till makten under 1738-39 års riksdag.¹⁴

Den svenska politiska, ekonomiska och intellektuella eliten under frihetstiden

närde en stark tro på att vetenskapen kunde förbättra landets ekonomi. Enskilda vetenskaper som kemi eller botanik fick politiskt mandat att rationalisera och förbättra de grenar av industrin som föll under deras jurisdiktion. Vetenskaperna reducerades till underordnade grenar av ekonomin, som sågs som summan av alla vetenskaper. Vetenskapen legitimerade den merkantilistiska politiken, men det är viktigt att komma ihåg att detta inte bara skedde genom en slags abstrakt ideologiskt stöd, även om sådant också gavs. Vetenskapsutövarna var direkt kopplade till ledande politiker genom patronklientförhållanden. De båda grupperna möttes regelbundet i både i formella och informella sammanhang och hade tillgång till varandra genom brevskrivande men också genom att klienterna kunde göra visiter hos sina patroner. Vetenskapsutövarna fick erkännande och status, politikerna fick legitimitet, och presentationen av ett nytt vetenskapligt rön blev en patriotisk handling, »en handling i statens tjänst.»¹⁵

Dock fanns det en ytterligare aspekt i spridningen av dessa nya ideologier till universiteten. Bruce T. Moran har visat att från 1600-talet och framåt så blev universiteten och akademierna i allt större utsträckning patronageutrymmen (patronage spaces) till vilka hoven, eller i Sveriges fall, de ledande politikerna i egenskap av statstjänstemän, kunde utsträcka sitt inflytande. Praktiskt innebar detta att politikerna kunde belöna sina protegéer och klienter med professurer. Den ovan skisserade förändringen i vetenskapsideologi, sammanhängande med denna utveckling genom att universiteten drogs in i den statliga sfären och gjorde dess problem till sina: När tyska furstehov försökte reformera universiteten, ledde dessa förändringar till en ny vetenskapssyn. Med Morans ord: »such changes encouraged a new style of learning, one oriented towards contemporary issues, practical disciplines and public service.»¹⁶

Man kan alltså säga att de svenska universiteten politiserades. Duktiga entreprenörer inom universitetssystemet erbjöd sig som klienter till inflytelserika politiker. Etablerade klient-patron förhållanden förhandlades normalt genom brevkorrespondenser eller personliga möten, men man kunde även uppvakta potentiella patroner genom att ge ut pamfletter i vilka nyttan av enskilda vetenskaper predikades. Detta var tydligen en mycket framgångsrik strategi. Under 1730-talet och de närmast följande decennierna upprättades ett antal nya vetenskapliga byggnader framför allt i Stockholm, Åbo, Lund och Uppsala. Professurer inrättades och verksamheterna fick ofta ganska generösa förmåner som amanuenser och andra privilegier. Grundandet av, och det kontinuerliga stödet till Vetenskapsakademien kan också ses som en expansion av politiken in i nya patronageutrymmen.¹⁷

Så långt har vi alltså skisserat två skilda system för utbyten. Dels det internationella systemet för utbyte av vetenskaplig information som förhandlades fram i »de lärdes republik» en fiktiv plats i vilken det kosmopolitiska idealet omfattades. Dels en lokal miljö, där täta och nära kontakter med den politiska eliten ledde till ett odlade

av ett patriotiskt och utilitistiskt vetenskapsideal. Nu återstår att utröna hur enskilda vetenskapsmän såg på och hanterade eventuella motsättningar mellan dessa två ideal. Jag kommer i det följande att diskutera några exempel på hur Sven Rinman, 1700-talssveriges främste expert på järnframställning, respektive Torbern Bergman, internationellt välkänd kemiprofessor i Uppsala, förhöll sig till de patriotiska och kosmopolitiska idealen.¹⁸

Rinman och Bergman stod i regelbunden korrespondens med varandra och betraktade sig nog som ganska nära vänner. Deras relation försiggick inom det regelverk som gäller för »de lärdes republik». Den var jämlik, inriktades på vetenskapliga ämnen och kännetecknades av ett kontinuerligt utbyte av kunskap, information, och tjänster. Vid de tillfällen då Rinman menade att han inte hade tillräckligt värdefull kunskap att förmedla till Bergman upphörde korrespondensen nästan helt, för att återupptas när han upplevde att han kunde gengälda Bergman i så pass hög grad att inte deras jämlika relation skulle kunna ifrågasättas. I sitt mångåriga samtal med varandra iklädde de sig olika roller. Rinman gjorde sig till företrädare för praktiken och de kunskapsformer som kunde leda till ekonomisk vinst.¹⁹ Bergman stod för teorin och den friare spekulatio- nen. Deras vänskap illustrerar därmed en av den frihetstida vetenskapsideologins centrala dogmer: att samhället och ekonomin skulle blomstra om Fru Theoria och Mäster Practicus bara kunde giftas samman.²⁰ För Rinman var inte heller analogin begränsad till relationen till Bergman. Själv ofrälse hade han 1758 gift sig med en adelsfröken, Catharina Elisabet Odelstierna. Paret fick i sin bröllopsvers en blommig beskrivning av hur Vulcanus, den grove smedguden, gifte sig med Venus, kärleksgudinnan. Att Rinman hade ett praktiskt och nyttigt vetande, ledde dock till problem då han ville delta i den lärda världens kosmopolitiska kunskapsutbyte. I följande citat ur ett brev från Rinman till Bergman belyses problemet: »Uti Engeland finnes öfverflöd af rikhaltige hvita *järn* malmer, så wäl som af Blodsten, men der känna de intet den egenskapen at gifwa bästa smältstål: Kanskie man för dem intet bör upptäcka den omständigheten, til wår skada?»²¹

Efter övervägande bestämde sig Rinman för att sätta Sveriges exportintressen före offentliggörandet av nyttig kunskap. I ett senare brev till Bergman kom en liknande fråga upp. Rinman sade att han funderat mycket på hur man ska få ett bra järn av myr- malmer. Detta var också en prisfråga utlyst av ett »Preussiskt Directorium». Men Rinman lät även i detta fall statens intresse gå före det egna:

Jag funderar mycket på huru man skall komma åt det av Preussiske Directorium utsatte premium af 1000 RDr för lärdomen at göra godt jern af myr- malmer. Det wore ju at förwandla *järn* till *silver* Men jag blef en gång af Bergscollegium förbuden at tänka på kallbräkt jerns förbättring, såsom ländande til utlänning- ars nytta, men egne jernwårks skada. Det lærer således intet wara anständigt för en swensk at gifwa denne uplysning.²²

I det första exemplet är Rinmans ställningstagande tydligt, men i det andra kan man ana en viss tvekan. Att vinna en vetenskaplig prisfråga var mycket prestigefyllt och att utlysa pristävlingar var en viktig del av de lärda akademiernas verksamhet. Rinman underordnar sig dock. Idealet om kunskapsspridning, och den egna ekonomiska vinningen, får vika för fäderneslandets väl, här uttryckt som arbetsgivarens vilja. Rinman presenterar sig alltså som en god patriot för vännen Bergman. Detta kan tydas som en retorisk strategi, genom vilken Rinman presenterar sig själv som dygdig och nitisk för fäderneslandet. Men Rinman förmedlade också budskapet att den kunskap han innehade hade ett stort ekonomiskt värde. Hans arbete för järnbruken var ekonomiskt gagnelig för Sverige och hans kunskap skulle bli farlig om den kom främmande makter till del.

Sven Rinmans självbild

Ett sätt att ta reda på vilken bild en enskild vetenskapsutövare ville skapa av sin person är att studera de dokument denne skapat för sitt eftermäle. En kort självbiografi av Rinmans hand finns bevarad. Texten sammanställdes förmodligen för att bilda underlag till det åminnelsetal som skulle hållas till Rinmans ära i Vetenskapsakademien. Självbiografien ger viktig information om Rinmans självsyn och hur han ville att hans livsverk skulle betraktas av andra. Den studeras i det följande som en selektiv konstruktion av en livsberättelse, avsedd att presenteras för andra. En sådan presentation tar sin utgångspunkt i vissa formativa upplevelser, som meddelas i form av anekdoter vilka är till formen och innehållet tämligen konsistenta i äldre biografier över artister, uppfinnare och vetenskapsutövare.²³

Rinman börjar sin biografi genom att signalera gudfruktighet. Fadern beskrivs som en from man. Enligt Rinman: »Sparde han ingen omsorg, at uti mit späda hierta, alt efter som begrepet tiltog, inpränta Guds fruktan som är wishetens begynnelse, med wördnad och kärlek för det Högsta wäsendet.»²⁴ Snart övergår dock självbiografien till sitt huvudsakliga tema: Rinmans bildningsgång och framgångsrika arbetsliv.

Redan 1724 skrevs Rinman in vid Upplands nation i hemstaden Uppsala. Han beskriver sig som inte ovillig att läsa, men ändå med » en medfödd hog til slögder» som gjorde att han längtade efter sina lektimmar, ägnade åt att tälja modeller av pinnar. Vartefter åren gick växte hans lust till handarbete, och han lämnade täljkniven för att istället leka smide.²⁵ Rinman berättar ganska utförligt om hur han fick »håg» för detta:

[L]usten föll, jag wet ej af hvad anledning, på smide, hvartil wärkstad uti en skrub af mig inrättades med wärktyg som bestodo af en skohammare och lämpelig stenar til städ och huggjern, hvarmed grofwa stålträds stumpar formerades til allehanda behof. Tilwärkningarne blefwo dock ej mindre barnsliga deraf än af trä. At upägga denne hogen, blef mig skänkt en complet samling af smeds-wärktyg som war mig en

kärkommen skatt och gjorde at jag nu ifrån kall smide feck lof at smida warmt, så godt som det uti en kammarispis kunde låta sig göra. – Denne berättelsen lönte wäl icke mödan at nämna, om icke såsom et exempel derpå, at medfödd böjelse bryter sig fram utan märkelig anledning, som til ett sådant tidsfördrif, hvarken kunde gifwas uti min Fars hus, el: wid academien.²⁶

Här framträder således två element i Rinmans identitetsskapande. Den kristna gudfruktigheten, och längtan efter att arbeta med praktiska och handfasta slöjder. Anekdoter om tidigt intresse för den verksamhet som en vetenskapsman senare skall ägna sitt arbetsliv åt är vanligt i vetenskapsmäns biografier. De ingår i en repertoar av biografiska temaberättelser, som används för att bygga bilden av en virtuos eller en hjälte inom ett specifikt område.²⁷

Vid tretton års ålder lämnades han till egen handledning i de akademiska studier, och var då mest intresserad av vetenskaperna. Eftersom dessa inte kunde inhämtas utan matematik, började han även att intressera sig för sådant. Rinman läste för akademins räknemästare Fuks och de nästföljande åren även fysik för Klingensterierna, Strömer och Nils Wallerius.²⁸

Rinman poängterar dock att han inte försummade sina »tidsfördrif utin handarbeten». Hans lilla verkstad växte, och han övade sitt handlag för tre instrumentmakare samtidigt som han läste för universitetets professorer. Därmed skapade han en kunskap som förenade teori och vetenskap med praktiken och de nyttiga hantverken. Här introduceras ett nytt tema i självbiografin, den uttalade viljan att utan tanke på egen vinning göra sig nyttig för det allmänna.²⁹

»[A]t med mit lilla pund blifwa det allmänna nyttig, hvilket jag tyckte med tiden skulle blifwa min största wälust, utan afseende på winning el: befördran.»³⁰

Åtföljd av sin äldre bror sändes han att besöka Sahlbergets och Faluns gruvor och bergverk. Väl återkommen från resan, började han en mer målmedveten utbildningsgång i bergsvetenskaperna. Han antogs till lärling hos proberaren Fischer vid Bergskollegium och återvände efter att ha fått ett mästarbrev till Uppsala och byggde där åt sig en egen proberkammare, från vilken han bedrev undervisning. År 1739 fick han ett erbjudande att undervisa i proberkonst på Leufsta bruk för Antonii De Geer. Samtidigt läste han vidare i bergskunskapen. Vid återkomsten till Uppsala bevistade han Johan Gottschalk Wallerius föreläsningar i proberkonstens kemi samt i mineralogi och 1740 antogs han som auskultant vid Bergskollegium. Rinmans ekonomiska villkor var skrala och han kunde inte ständigt vistas i det dyra Stockholm, men han uppehöll sig dock vid Bergskollegiet när han kunde och närvarade vid dess möten.³¹

Rinman började nu fundera på att fortsätta sina studier med juridik, men hade inte någon håg för detta. Så dog fadern, och han kunde inte fortsätta sina studier. Hans

mästare i proberkonst, Fischer, hade blivit Bergmästare i Roslagen och Västernorrland, och han följde denne på förrättningar och bergsting, för att den vägen inhämta större kunskaper i bergslagfarenhet. Samtidigt fortsatte han att undervisa i kemi och mineralogi i Uppsala. Men då han nu var tvungen att tjäna sitt eget uppehälle, räckte pengarna från undervisningen inte till. Genom Fischers försorg lyckades Rinman dock få extraarbete för Bergskollegium med diverse mindre uppdrag. Dessa gav så pass mycket att han kunde spara lite pengar, och han kunde återvända till Stockholm för att återigen visa sig på Bergskollegium. Inskjutet i marginalen står skrivet »ehuru föga mer än fångtractamenter kunde bestås til lifwets knappaste underhåll.» Det var trots de knappa omständigheterna närmast en nödvändighet för att komma i åtanke för en anställning inom Kollegiet att visa sig i Stockholm och där uppvakta de rätta personerna. Åren 1742–1744 tillbringade han ömsom i Roslags- och Västernorrlands Bergsmästardöme, ömsom vid Bergskollegiets kontor i Stockholm. Rinman verkade även vid två tillfällen som handledare åt unga adelsmän som reste för att bese bergverken.³²

Mot slutet av denna tid blir det alltmer tydligt att Rinman börjar bli etablerad. Han får bättre betalt och får uppdrag att göra uppfinningar, förbättringar och gruvkartor. Rinman upprättar även en systematisk katalog över Bergmästare Fischers malmkabinett, inledde en korrespondens med Johan Gottschalk Wallerius och börjar även träffa denne vid sina besök i Uppsala. Han fick även erbjudande om fast anställning med att överse ett nytt kopparkverk i Rättvik, men avböjde för att istället göra en mer meriterande rundresa till de inhemska bergverken under 1746. Samma år fick han bidrag till att göra en resa till utrikes järn- och stålmanufaktur, bekostad av herrarna De Geer och Claes Grill. Resan började med en färd sjövägen till Amsterdam i augusti. Han blev kvar i Amsterdam, Leiden, Haag och Utrecht till oktober, och färdades därefter vidare till mer utpräglade gruvområden där han stannade i fyra månader. Kling- och knivfabriken i Solingen ägnades speciell uppmärksamhet, men inte heller glömdes andra verksamheter, som träddragerier, gevärsfabriker, stenkolsgruvor, ångmaskiner, alun- och svavelbruk, med mera. Större delen av 1747 tillbringade han i Frankrike, vid järnfabriker, vals- och skärverk med mera. I Paris gjorde han visit hos åtskilliga lärda män och kemister och besökte »her Rouelles Collegium Chemicum». På hösten gjorde sig Rinman redo att fortsätta från Frankrike till England, men kunde inte få överfart eftersom länderna låg i krig. Samtidigt fick han besked från en av resans finansörer, Grill, att han skulle återvända för att fullborda en påbörjad valsverksbyggnad. Vid slutet av 1747 var han tillbaka i Stockholm, men inte utan att först ha besett stenkolsgruvorna vid Helsingborg, och även stannat vid Ädelfors guldverk för att studera verket, och ta del av Swabs och Scheffers upptäckter i mineralriket.³³

Väl hemkommen började Rinman 1748 den ingenjör- och byggnadsverksamhet

som sedan skulle sysselsätta honom under större delen av hans liv. Han uppförde ett vals- och skärverk i Iggesund åt Claes Grill, en plåthammare och ett knippverk vid Carlholm åt Carl De Geer, samt en garvstålssmedja på Forsmark åt Antonii De Geer. Den tacksamhetsskuld han stått i till finansierarna av den utländska resan ansåg han därmed återbetald. »Således fullgiordes, Gudi lof! lyckeligen min obligation hos desse 3ne Herrar, för en ganska måttelig omkostnad, som de giordt på min lilla utländska resa.»³⁴

Därmed kan man säga att Rinmans studietid var till ända. Merparten av den återstående självbiografin utgörs av en genomgång av de många lyckade industriprojekt han varit involverad i, övervakat eller lett, samt av de verk som han skrivit. Rinman uttrycker något som möjligen kan vara en viss bitterhet, då han konstaterar att det är endast för sin nyanläggning av ett komplett mässingsbruk i Norrköping som han belönats av det allmänna: »tildeltes mig af manufactur contoiret 600 dr silft, hvilket också warit det enda jag til upmunran af Publique medel utnuitit.» Detta var år 1758.³⁵

Efter åttio sidors genomgång av sina genomgripande byggnadsarbeten på nästintill varje svenskt bruk och inom en stor mängd manufakturgenrar, samt omnämmandet av en imponerande textproduktion, kommenterar Rinman sitt livsverk med ett klädsamt *understatement*. »Små barr af en idkesam myra sammandragne, kunna ock föröka samhällets tillväxt.» För att slutgiltigt hamra hem poängen fortsätter han med att nämna att han inte begärt några premier eller privilegier för de insatser han gjort. »För öfrigit har jag eij eller fallit hvarken Publiquen eller privatu beswärlig med ansökning om premier för nya och nyttiga påfinningar, eller för de uti Riket införde förut obekanta inrättningar, ehuru ock någre sådane kunde upräknas.» Efter en genomgång av sina utmärkelser och förordnanden, avslutas hela denna mäktiga självbiografi. »Alt detta gifwer wäl intet tillkänna diupa insikter och höga gofwor, men torde dock witna om en god wilja och rent upsåt, at tienä mit Fädernes land uti den lilla cariere som mig warit ombetrodd.» Rinman framstår så slutligen som en i alla avseenden förebildlig statstjänare. Flitig, ödmjuk, pliktrogen samt en god kristen, ständigt med fäderneslandets och samhällets nytta för ögonen.³⁶

Torbern Bergmans självbild

Även Torbern Bergman efterlämnade en självbiografi. Den inleds med orden »Upsat i hast under min sjukdom i jan. 1782» och har också en något mer spontan ton och utformning. Det finns dock ingen anledning att slappna av i den kritiska läsningen. Även Bergmans presentation skapade en väl genomtänkt och utformad bild av honom som vetenskapsman och personlighet. Efter några inledande anmärkningar om sin födsel och om föräldrarna, följer en anekdot om Bergmans tidiga fallelse för sitt framtida kall:

Om man annars af barns inclinationer får döma, huad som framdeles kommer at göra deras hufvudycke, om de får råda sig sjelfve, så skulle man då redan ansedt mig såsom ämnad till chemist, ty ingen ting fägade mig före, än at få kasta förekommande ämnen i eld och se deras förändring derstädes.³⁷

Om Rinmans självbiografi syftade till att skapa bilden av en trägen arbetare i det allmännas tjänst, så ligger Bergmans biografi närmre det mytologiska komplex som Kris och Kurtz kallat för »the life of the artist». Mytkomplexet kan spåras tillbaka till antiken, och ett av dess återkommande teman är uppgiften att geniala konstnärer och arkitekter inte hade någon lärare, utan lärde sig själva direkt från naturen.³⁸ Då Bergman kom till Uppsala 1752 hade han, enligt sin biografi, redan en stark böjelse för matematik och naturkunnighet. Dock inhämtade han sin kunskap främst genom självstudier. Om sin första tid säger han att »Jag bevistade inga collegier, utom et Disputatorium, som hölls i den gård jag bodde.» Den följande studietiden gick i samma tecken; »[Jag] gick dock ej mycket i collegier utan köpte tjänliga böcker och arbetade själv.»³⁹ Medan Rinman noga angav de lärare han haft med namn, uppehåller sig Bergman snarare vid de boktitlar han läste på egen hand. Även då Bergman mot slutet av biografien, säger att han läste proberkonst *privatim*, så anger han inte vem hans lärare var.⁴⁰ Andra Uppsalaakademikers namn figurerar främst i texten då de presiderat för Bergmans disputationer, då de uppmärksammat honom för något han gjort, eller då han verkat som deras ersättare eller assistent.

Efter redogörelsen av sin studietid, övergår sedan Bergman till att berätta ett antal betydelsefulla episoder ur sitt liv. Först berättar han om de turer som ledde fram att han trots sin företrädare Wallerius motstånd fick sin professur i kemi. Därefter beskriver han hur han inredde och återupprättade Uppsala Universitets kemiska laboratorium.⁴¹ Vidare redogör han ganska utförligt för det erbjudande han fick att flytta till Preussen och bli ledamot i Berlins vetenskapsakademi, och kortfattat om ett uppdrag att tillreda bättre krut vid en kunglig krutfabrik.⁴²

Av dessa episoder ska vi här endast uppehålla oss vid Bergmans kallelse till Berlin. Berlinakademien var en av Europas mest prestigefyllda vetenskapliga miljöer. Den hade skapats vid 1700-talets början av Fredrik I av Preussen och återupprättats av sonsonen Fredrik II. Makten över tillsättningsärenden vid Akademien låg helt hos Fredrik, men denne tog ofta råd av sin brevkorrespondent, den namnkunnige Jean Le Rond d'Alembert. Då en ny kemist behövde tillsättas, rekommenderade D'Alembert Fredrik att söka få tag i en svensk kemist vid namn Scheele. Scheele hade under de närmast föregående åren gjort sig ett namn i Paris, även om han endast var känd genom sina verk. Fredrik meddelade dock endast sin akademi, att han sökte en framstående svensk kemist, och på grund av en serie missförstånd antog ledamöterna att det var Bergman som avsågs. Erbjudandet gick därför först till denne.⁴³ I sin självbiografi angav Bergman

ett antal skäl till att han övervägt att tacka ja. Visserligen var lönen avsevärt bättre, men det spelade ingen större roll, menade han. Dock skulle en flytt söderut förbättra hans skrala hälsa, och den tjänst han hade bestod inte i »vetenskapens upodling» utan i att undervisa ungdomen i »continuerliga repetitioner av elementa». Mot detta ställdes att ständigt få odla vetenskaperna, få ersättning för alla omkostnader och ha fri tillgång till tjänliga instrument. »För öfrigt kunde jag icke finna det vanhederligt för Sverige, at kunna til utlänningar aflåta någon lärd. Hedern af alla de uptäckter som förmodeligen uti gynnande omständigheter varit at vänta, hade utan tvifvel til stor del tilfallit rätta fäderneslandet.»⁴⁴

I ett brev till Pehr Wilhelm Wargentin uttryckte Bergman redan 1777 liknande tankegångar. Då betonades dock att hans skrala hälsa var det allt överskuggande skälet till att han övervägde att anta anbudet. Men han påverkades även av att många uttryckt oro att han skulle överge fäderneslandet: »At finna en i förslag varande flyttning oroa ifrån Konungen til och med en del af mina ovänner, det biter långt mer på mig än de största villkor».⁴⁵

Att information om erbjudandet läckte ut till Gustav III, torde dock ha varit den främsta orsaken till att Bergman slutligen tackade nej. Situationen komplicerades ytterligare av att Bergman hade en personlig klientrelation till monarken. Det var genom Gustav III personliga ingripande, i egenskap av kronprins och universitetskansler, som Bergman erhållit sin professur i konkurrens med flera andra kompetenta sökanden.⁴⁶ Majestätet meddelade genom universitetskanslern Rudenschöld, »at Han ingalunda kunde anse flyttningen annorlunda än en personel offense emot sig. Detta svar gjorde strax slut på denna underhandling».⁴⁷

Om Bergman varit tämligen tystlåten om sina lärare och bekanta i Uppsala var han desto mer utförlig vad gäller sina internationella erbjudanden och kontakter. Långa listor med kontakter tar upp en egen sektion i biografien. Dels redogör han för de utländska studenter som studerat för honom i Uppsala (8 namn). Dels för de inhemska och utländska lärda akademier och samfund som kallat honom till ledamot (15 organisationer). Slutligen anger han även ett urval av sina utländska korrespondenter, omfattande inalles tjugoen lärde i fyra länder. Biografien avslutas sedan med en lista över hans publicerade verk, och en tämligen utförlig berättelse om hans sjukdomshistoria.⁴⁸

Jämför vi Rinmans och Bergmans biografier så ser vi att ett viktigt tema i bådas självbiografier är redogörelserna för allt de uträttat på egen hand. Men medan Rinman tydligt hänvisar till traditionen, sina lärare och föregångare, så betonar Bergman snarare att han står fri från den lokala Uppalatraktionen av vetenskap. Bergmans kunskap var, enligt honom själv, inhämtad genom självstudier. Så framstår han som ett fristående geni, som lyckats realisera sin potential trots omgivningen, snarare än på grund av den. Bergmans avståndstagande berodde möjligen på hans konflikter med några andra nam-

nkunniga Uppsalaprofessorer. Hans företrädare Johan Gottschalk Wallerius hade försökt misskreditera honom alltsedan han tillträtt sin kemiprofessur i konkurrens med Wallerius favoritkandidat, och han närde även en konflikt med Linné. Dessa omständigheter spädde säkert på hans känsla av att vara förföljd, både i Uppsala och i Sverige. Bergman visade också en mycket stor oro för att hans framgångar skulle väcka avundsjuka hos kollegerna.⁴⁹ När han erhöll erbjudandet om posten i Berlin klagade han inför Wargentin över den kritik som riktas mot honom. Dels menade han att man tadlat honom för att vara otacksam mot fäderneslandet, dels att han skulle använt erbjudandet för att skaffa sig förmåner.⁵⁰ Man kan tänka sig att Bergman vände sig så tydligt till det internationella för att han kände att han inte uppskattades som han borde i Uppsala och i Sverige, medan däremot hans geni bekräftades av det erkännande som han fick från utlandet; genom hans många utländska studenter, hans utmärkelser och hans många korrespondenter. Den bild han vill förmedla av sig själv är en bild av en kosmopolit, som är bunden till fäderneslandet inte på grund av nödvändigheten, utan på grund av personlig trohet mot dess konung.

Bergman betonade således självständighet från det lokala, och agerade även i enlighet med detta ideal. Redan 1775 meddelade han sin vän Peter Jonas Bergius att han hädanefter avsåg att endast skriva på latin för att därmed underlätta för utlänningar att ta till sig hans rön.⁵¹ En undersökning av Torbern Bergmans bibliografi visar att strategin var lika framgångsrik som genomtänkt. Bland hans publicerade arbeten och översättningar därav under perioden 1755 till hans dödsår 1784 var det dominerande språket tyska (99 poster). Därpå följde svenska (79 poster), latin (44 poster), franska (27 poster), engelska (14 poster), italienska (9 poster), samt danska och holländska med en post vardera. Siffrorna talar för sig själva, även om en ren räkneövning är något missvisande, då publikationernas längd inte tagits i beaktande.⁵²

Avslutning

Sammanfattningsvis kan man säga att patriotismen hos både Rinman och Bergman var föremål för förhandlingar och omtolkningar. Den kunde användas som verktyg för att påtala den egna kompetensen och påvisa den egna rättrådigheten. Men det hände att den inte räckte till, och då fick den förstärkas med några väl valda och tvingande ord från överheten. Längtan efter ära och rikedom var inte tillräckliga skäl för Bergman att överge fosterlandet, inte heller för att publicera sådana rön som kunde skada landets ekonomi, vilket Rinman hade övervägt. Däremot kunde Bergman ange sitt behov av ett mildare klimat för att undslippa sjukdom som skäl att vilja lämna Sverige, liksom förbättrade möjligheter att bedriva vetenskap. Men det går inte att stanna vid att säga att

Rinmans och Bergmans patriotiska känslor var svaga eller endast hade retorisk grund. Jag vill mena att patriotism, för Rinman och Bergman, var tätt sammanlänkad med de personliga relationer, patron och klientband som de hade till statens representanter. Rinman var lojal mot sin arbetsgivare Bergskollegium, Bergman mot sin gynnare Gustav III. Detta säger något viktigt om 1700-talet då det visar att bandet som knöt samman parterna i ett patron-klientförhållande var det som var svårast, om inte omöjligt, att förhandla om eller att förändra. Samtidigt fanns mycket lite eller inget alls av någon abstrakt internaliserad nationalkänsla. Klientens plikt, lojalitet och trohet riktades mot gynnarens person, inte mot den stat han representerade. Detta gällde till och med då gynnaren var kungen själv, statens främste representant.⁵³

För att förstå 1700-talsmänniskornas syn på det egna landet och andras, måste man gå bakom 1800-talets nationalism, för att på andra sidan finna ytterligare ett komplex av föreställningar, som har både likheter och olikheter med sina senare motsvarigheter. Det första steget torde vara att ersätta termerna nationalist och internationalist med de mer 1700-talsklingande patriot och kosmopolit.⁵⁴ Men termen patriot måste kvalificeras, så som gjorts här. Det var också möjligt att vara både patriot och kosmopolit. Både Rinman och Bergman inkorporerade aspekter av det patriotiska idealet i sina självbiografier. I Rinmans fall skedde detta på ett mycket tydligt sätt. Han beskrev sig som en gudfruktig myra, som arbetade och drog små strån till fäderneslandets förbättring. Bergmans identitetsskapande var mer ambivalent. Han beskrev sig som ett självskapat geni och en kosmopolit som var mer orienterad mot den utländska vetenskapsscenen, än mot fäderneslandets förbättring. Men detta val ledde också till ett behov av att försvara sig mot möjliga anklagelser. Kosmopoliten var mer opålitlig än patrioten. Visserligen fanns starkt positiva betydelser kopplade till ordet, speciellt i vetenskapliga sammanhang. Men kosmopoliten, i sitt betraktande av hela världen som sitt hem, kunde lika väl anklagas för att sakna känslor för fäderneslandet, och dem kunde man inte vara utan i 1700-talets Sverige.

- I För översättningar av Wallerius, se William A. Cole, *Chemical Literature 1700–1860: a bibliography with annotations, detailed descriptions, comparisons and locations*, London 1990, 554 ff. För Bergman se Birgitta Moström *Torbern Bergman: A bibliography of his works*, Stockholm 1957. För von Engeström, se Sten Lindroth, *Svensk Lärdomshistoria: Frihetstiden*, Stockholm, 1975, 400.
- 2 Se till exempel Linnés korrespondens på <http://linnaeus.c18.net/> (hemsidan besökt 15/7 2005), samt Torbern Bergman, *Torbern Bergman's foreign correspondence* redigerad av Göte Carlid och Johan Nordström (Uppsala, 1965) samt G. Carlid och J. Nordström, »Introduction», 28–33 i samma volym.
- 3 För exempel, se Svante Lindqvist, *Technology on trial: The introduction of steam power technology in Sweden, 1715–1736*, Uppsala 1984, 121, 174.
- 4 Jan Sundin, *Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget: En studie i studentmigration*, Uppsala 1973, 65–83. Hedvig af Petersens, »Om Torbern Bergmans och C. W. Scheeles franska förbindelser» *Personhistorisk tidskrift* 1928.
- 5 Sverker Sörlin, »National and international aspects of cross-boundary science: scientific travel in the 18th century», i E. Crawford et al. (red.) *Denationalizing science: The contexts of international scientific practices*, Dordrecht, Boston & London 1993, 43–72.
- 6 Sten Lindroth, *Kungliga Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818 del I:I*, Stockholm & Uppsala 1967, 168–208, 539 ff.
- 7 Anne Goldgar, *Impolite learning: Conduct and community in the republic of letters 1680–1750*, New Haven & London 1995, 12–24. Dena Goodman, *The republic of letters: a cultural history of the French enlightenment*, Ithaca & London 1996, 21–24, 132. Lorraine Daston, »Nationalism and scientific neutrality under Napoleon», i T. Frängsmyr (red.) *Solomon's house revisited: The organization and institutionalization of science*, Canton MA. 1990, 95–119. Bo Lindberg, *De lärdes modersmål: Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*, Göteborg, 1984, 71–73.
- 8 Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning 1695–1860*, Uppsala 1990, 36.
- 9 Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten*, 37.
- 10 Hjalmar Fors, *Mutual Favours: The social and scientific practice of eighteenth-century Swedish chemistry*, Uppsala 2003, 35. Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten* 18, 53 f.
- 11 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden*, Uppsala 1975, 95 ff. Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten*, 57 ff. Sven-Eric Liedman, *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*, Stockholm 1986, 17 f.
- 12 Karin Johannisson, »Naturvetenskap på reträtt: En diskussion om naturvetenskapernas status under svenskt 1700-tal» *Lychnos* 1979–80, 110 ff. Rörande distinktionen stat-samhälle, se Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten: En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, Uppsala 1997, 81 f.
- 13 Jan Golinski, *Science as Public Culture: Chemistry and enlightenment in Britain, 1760–1820*, Cambridge 1992, 54. Idem, »Utility and audience in eighteenth-century chemistry: Case studies of William Cullen and Joseph Priestley» *British Journal for the History of Science* 21 (1988), 7 ff.
- 14 Bengt Hildebrand, *Kungl. Svenska vetenskapsakademien: Förhistoria, grundläggning och första organisation*, Stockholm

1939, 99 f., 238-245, 249-263. Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten*, 59 f.

15 Johannisson, »Naturvetenskap på reträtt», 113–27, 143 ff, (citat på III). Rörande patron-klientförhållanden, se Fors, *Mutual Favours*, 10 ff, 200 f. Ylva Hasselberg, Leos Müller och Niklas Stenlås, »Åter till historiens nätverk» i Håkan Gunneriusson (red.) *Sociala nätverk och fält*, Uppsala 2002, 6.

16 Bruce T. Moran, »Patronage and institutions: Courts, universities, and academies in Germany; an overview 1550–1750», i B. T. Moran (red.) *Patronage and institutions: Science, technology and medicine at the European court, 1500-1750*, Woodbridge 1991, 176 ff, (citat på 178). För ett kompletterande perspektiv, se Karl Hufbauer, *The formation of the German chemical community (1720-1795)*, Berkeley, Los Angeles & London, 1982, 30–45.

17 Läkaren Abraham Bäck gav till exempel ut en liten skrift i vilken han talade om nyttan av ett nytt sjukhus, Ingenjören Carl Knutberg menade att det behövdes ett mekaniskt laboratorium. Anders Celsius skrev en programmatisk text i vilken han omtalade nyttan av sitt nyligen byggda astronomiska observatorium. J. G. Wallerius skrev en text i vilket han bad om stöd för kemin, efter det att han fått ett laboratorium. Johan Gottschalk Wallerius, *Bref om Chemiens Rätta Beskaffenhet Nytt och Wärde*, (Stockholm & Uppsala, 1751). Rörande det mekaniska laboratoriet, se Lindqvist, *Technology on trial*, 23-27. Rörande det astronomiska observatoriet och sjukhuset, se Lindroth, *Fribetstiden*, 305 f., 432 ff.

18 Om Rinmans samtida status, Marie Nisser, »Sven Rinman» *Svenskt Biografiskt Lexikon* del 147, 217 f.

19 Se även Lindqvist, *Technology on Trial*, 79–86, samt Hjalmar Fors, »Kunniga kemisters vänskap: Uppbyggnaden av alunverket i Garphyttan, 1766–1771» i *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* (1999), 16–34.

20 Lindqvist, *Technology on Trial* 177 f.

21 Rinman till Bergman 3/9-1773, G2I, Uppsala Universitetsbibliotek (UUB). Det alkemiska/kemiska tecknet för järn i originalet är här ersatt med ordet järn i kursiv.

22 Rinman till Bergman 22/19-1773, G2I, UUB. De alkemiska/kemiska tecknen för järn och silver i originalet är här ersatt med respektive ord i kursiv.

23 För en intressant diskussion, se Ernst Kris och Otto Kurz, *Legend, Myth and Magic in the Image of the Artist: A Historical Experiment*, New Haven & London 1979. För en liknande behandling av C. W. Scheeles biografi, se Fors, *Mutual Favours*, 167–197. Om uppfinnares skapande av myter kring sig själva se T. P. Hughes, *American Genesis: A History of the American Genius for Invention*, New York 1990, 13–52, 90 ff.

24 Sven Rinman, »Herr Assessoren och Riddaren Rinmans lefverne och meriter» (1789), I. X241, UUB.

25 Intressant nog skrev Rinman först hantverk, vilket överstryktes och ersattes med handarbete. Möjligen för att visa att leken inte sänkte hans sociala status och för att signalera att den inte handlade om att tjäna pengar.

26 Rinman, »Lefverne och meriter», 3 f.

27 Se Kris och Kurz, *Legend, Myth and Magic* för en mycket intressant diskussion.

28 Rinman, »Lefverne och meriter», 5.

29 Rinman, »Lefverne och meriter», 6.

30 Rinman, »Lefverne och meriter», 7.

31 Rinman, »Lefverne och meriter», 10 f.

- 32 Rinman, »Lefverne och meriter», 12 ff (Cit på I4).
- 33 Rinman, »Lefverne och meriter», 15-27.
- 34 Rinman, »Lefverne och meriter», 29.
- 35 Rinman, »Lefverne och meriter», 46.
- 36 Rinman, »Lefverne och meriter» Cit på 89 och 92. Rinman svarade väl mot det ämbetsmännaideal som tecknas av Maria Cavallin, *I kungens och folkets tjänst: Synen på den svenske ämbetsmannen 1750-1780*, Göteborg, 2003, 18, 103, 215, 228. Om religionen som grund för ämbetsmännens legitimitet, Cavallin, 18, 87
- 37 Torbern Bergman, »Torbern Bergmans självbiografi», i *Uppsala Universitets Årsskrift 1916: Program 3, Äldre svenska biografier 3-4*, Uppsala 1916, 85-103, 85.
- 38 Kris och Kurtz, 11-17. Iakttagelsen utsträcks här även till att gälla vetenskapsmän. Se även Fors, *Mutual Favours*, 178.
- 39 Bergman, »Självbiografi», 85-103, 86, 87.
- 40 Termen »privatim» anger att han själv sökt upp och betalat en lärare för att delges personlig undervisning i liten grupp. Det kan för övrigt noteras att Bergman hade genomsnittligt mycket höga betyg. Claes Annerstedt, *Uppsala Universitets historia 3:1*, Uppsala, 1913, 413 not 3.
- 41 Huset hade brunnit i den stora uppsalabranden 1766, men Bergman nämner inte detta, utan implicerade istället att hans företrädare J. G. Wallerius låtit det förfalla. Om Bergmans konflikt med Wallerius, och tillsättningsstriden, se Fors, *Mutual Favours 54-96*.
- 42 Bergman, »Självbiografi», 89-94.
- 43 Fors, *Mutual Favours*, 191-197.
- 44 Bergman, »Självbiografi» 92 f.
- 45 T. Bergman till P. W. Wargentin 11/4 1777, Bergianska Avskriftssamlingen (BA), vol. 16, 791 f. Kungliga Vetenskapsakademiens Arkiv (KVAA).
- 46 Fors, *Mutual Favours*, 194 f, 54-66. Om Gustav III:s tillsättningar av sina gunstlingar till ämbeten, Cavallin, *I kungens och folkets tjänst*, 184-187.
- 47 Bergman, »Självbiografi», 93.
- 48 Bergman, »Självbiografi» 94-103.
- 49 Se t. ex. Bergman till Wargentin 2/6 1772, BA, vol. 16, 171f. KVAA.
- 50 Bergman till Wargentin 11/4 1777, BA, vol. 16, 791 f. KVAA.
- 51 Bergman till P. J. Bergius, 12/12 1775 BA, vol. 16, 689f. KVAA.
- 52 Moström, *Torbern Bergman*.
- 53 Rörande ämbetsmäns och övriga underståtars personliga lojalitetsband till Kungen, Se Cavallin, *I kungens och folkets tjänst*, 106. Andreas Önnersfors, *Svenska Pommern: Kulturmöten och identifikation 1720-1815*, Lund, 2003, 15, 18, 95f, 120 och andra ställen.
- 54 SAOB, nätupplagan, uppslagsord »Patriot», <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> samt uppslagsord »Kosmopolit», <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (hemsidan besökt 2004.11.22).

En ny mytologi för varje behov: porträttkonst och antikanvändning i 1700-talets Europa

Sabrina
Norlander
Eliasson

I Jane Austens roman *Stolthet och Fördom* (1813) spelar det museala betraktandet av ett porträtt en nyckelroll i berättelsen. Elizabeth Bennet möter en ny sida av Mr Darcy i hans eget hem Pemberley, och det symboliskt nog i husets porträttgalleri: »In the gallery there were many family portraits, but they could have little to fix the attention of a stranger. Elizabeth walked on in the quest of the only face whose features would be known to her. At last it arrested her – and she beheld a striking resemblance of Mr Darcy».¹

I Austens roman är detta ett kritiskt ögonblick, Elizabeths fördomar provas för första gången mot en annan möjlig verklighet. Tidigare har hon endast fått se Darcys sociala persona och möter nu i en intrikat kombination både hans välfärd och en annan sida av hans personlighet. Det intressanta är att Austen använder betraktandet av porträttet som en metafor för denna process. Porträttet fyller här en statusförsäkrande funktion, Darcy är tillräckligt rik och mäktig för att låta avbilda sig och exponera bilden i ett porträttgalleri där hans välfärd uttrycks i ett historiskt sammanhang. Men tavlan är samtidigt en ersättning för mannen själv och en påminnelse om att fysisk frånvaro kan innebära instabilitet och därmed kompenseras genom ett porträtts placering. Austen ger därmed indirekt uttryck för den höga status och de varierande användningsområden som porträttet hade i 1700-talets England. Men hur såg porträttbruket och dess status ut på andra håll? I sin 1781 publicerade reseskildring från Italien skriver doktor John Moore: »In palaces, the best furnished with pictures, you seldom see a portrait of the proprietor, or any of his family. A one-quarter length of the reigning Pope is sometimes the only portrait of a living person, to be seen in a whole palace.»²

John Moores kommentar måste ses i ljuset av det tidigmoderna porträttets olika funktioner. Den engelska konsthistorikern Marcia Pointon har i sin grundläggande studie om porträttkonstens sociala möjligheter i 1700-talets England konstaterat att bildtypen rör sig mellan två definitioner.³ Den första rör porträttet som ett uttryck för »jaget som konst». Denna kategori förutsätter en förståelse av porträttet som ett estetiskt föremål och därmed en produkt av en konstnär inskriven i en värdehierarki

understödd av en social konsensus. I egenskap av estetiskt föremål kunde porträttet inta en framträdande plats inom en samling och därmed utgöra ett exempel på sin egen kategori i en encyklopedisk ordning och samtidigt saluföra sin upphovsman. Den andra definitionen som Pointon identifierar är »jaget i konst». Här flyttas fokus från den konstnärliga kvaliteten och konstnärsnamnet till modellen och nödvändigheten av hans eller hennes exponering i olika kontexter. Inom denna kategori finner man alla de kopior och repliker som producerades runt om i Europas porträttateljéer för att fylla det växande behovet av avbildningar i olika sociala sammanhang. Porträttet fick här en bruksordnad karaktär av vidare art men det är självklart att definitionerna kunde sammanfalla. Att hävda en absolut kategorisk uppdelning vore oriktigt, men modellen tydliggör porträttens varierade receptions möjligheter.

1700-talets reseskildringar är ovärderliga som dokument för att förstå européernas kommentarer till varandras livsmönster. Moores förvåning över de porträttlösa romerska väggarna och vad han uppfattar som ett avvikande socialt fenomen är ett utmärkt exempel på resekulturens ständiga spel med det välkända och det okända, något som den engelska litteraturvetaren Chloe Chard har studerat. I en briljant studie över reseskildringarnas betydelse för formeringen av the Grand Tour, beskriver Chard hur denna genrens typer, emotioner, xenofobiska anslag och urvalskriterier grupperar sig kring dikotomin främmande/familjär. Förundran, avsmak, hänförelse och avståndstagande inför det upplevda ställdes alltid omedvetet eller medvetet i relation till det hemtama: »the topography should not be so radically different from the topography of the familiar that it resists all attempts or understanding and assimilation.»⁴

När John Moore promenerade genom de romerska palatsen registrerade han vad han ansåg vara avarter efter ett för honom självklart visuellt system med starka sociala implikationer och knutet till den sociala och ekonomiska elitens bostad. I 1700-talets England hade porträttet en ställning som brett visuellt medium med otaliga funktioner. Sociala, marknadsmässiga, akademiska och emotionella faktorer reglerade porträttfältet och bidrog till genrens popularitet och stora spridning. I den engelska aristokratis bostäder var porträttets primat oöverträffat och målningar och skulpturer med biografiskt innehåll upptog stora delar av husens paradgårdar: »Family portraits [are] a very appropriate decoration for the first entrance into a house [...] They remind us of the genealogy of our families, and recall to our mind the hospitality, &c., of its former inhabitants, and of the first entrance of the friend or stranger, seem to greet them with a SALVE or welcome.»⁵

Den romerska adeln, å andra sidan, exponerade sina konstsamlingar enligt relativt fixa kriterier vilka hade etablerats företrädesvis inom traktatlitteraturen på 1500-talet.⁶ Samlingarna var statusbringande i socialt hänseende men fungerade också som provkarter på samlarnas estetiska värderingar och encyklopediska behandling av olika bildty-

per.⁷ Eftersom palatsens funktioner var flerfaldiga anpassades exponeringen av konst efter tillgänglighetsgrad.⁸ De rum som John Moore hade möjlighet att betrakta närmare fungerade med största sannolikhet som regelrätta museer.⁹ Att Moore där slogs av avsaknaden av porträtt visar tydligt på två saker: att man i Rom sällan eller aldrig exponerade porträtt som museala objekt, det vill säga som en del i en estetiskt värderad samling, och att detta kontrasterade emot vad Moore var van vid att se i sitt hemland. Sir Richard Coalt Hoare definierade 1817 skillnaden på följande sätt: »The English drawing-room and dining-room, cannot, as in Italy, be converted into a picture gallery, and opened at all hours to the amateur and the student. The costume of Italy and England is totally different: we live in our best; they in their worst apartments: we like to be surrounded by the fine works of art which we may have the good fortune to possess: they very liberally consign them to the sight and free use of public.»¹⁰

Det romerska och engelska sättet att bruka porträtt är ett gott exempel på hur den europeiska högrestandskulturen under ancien régime uppvisade betydande skillnader i såväl konsumtions- som manifestationsmönster. Detta är förvisso inte den enda skillnaden mellan den romerska och engelska adeln, det geografiska avståndet underströks av religiösa och politiska motsättningar. Synen på välfärd och ekonomiska investeringar var väsensskild liksom sexualmoralen och dess möjligheter. Olikhetera ter sig tydliga och i det ljuset kan man inte annat än förstå John Moores förvånade kommentarer kring de porträttlösa väggarna i Roms *palazzi*. Fanns det överhuvudtaget några beröringspunkter mellan England och Rom i detta avseende och är det önskvärt eller meningsfullt att som historiker idag försöka finna dem?

Klassicismens visuella kod och användning: en ny mytologi

Med denna utgångspunkt i porträttreceptionens olika förutsättningar i 1700-talets Europa har jag velat urskilja en tolkningsproblematik som präglat konstvetenskaplig porträttforskning under hela 1900-talet. Porträttkonstens historieskrivning är naturligtvis en del av hela ämnet konstvetenskap. Den har präglats av samma kategoriseringsambitioner, formalistiska analyser och utvecklingstanke. Tidigmodern porträttkonst av elaborerad karaktär har ställts i motsatsförhållande till högrenässansens förhållandevis enkla bildkompositioner. I handböckernas värld har porträttet framstått som ett abstrakt uttryck för olika tiders syn på människan utan någon specifikation till sådana viktiga faktorer som geografi, kön, klass och ras. Den viktigaste försummelsen är dock avsaknaden av en bredare analys av den visuella kod som kanske mer än någon annan präglat den västerländska konsten i både konformistiskt och oppositionellt hänseende: klassicismen. En problematisering av klassicismen som narrativ möjlighet och formal

tradition och innovation skulle kunna leda till en ny konsthistorieskrivning. I detta sammanhang är det endast möjligt att visa på klassicismens komplexitet och flexibla användningsform och receptions­möjlighet i förhållande till det europeiska 1700-talsporträttet med specifika nedslag i Rom och England.

Klassicismen var först och främst en formal tradition med rötter i högrenässansens Rom och Bologna. Dess enklaste kännetecken utgörs av teckningens primat över färgbehandlingen och teckningens bearbetning av de antika motiven i form av företrädesvis skulptur. Klassicismens teoribildning, som från och med 1600-talets andra hälft skulle komma att förknippas med de akademiska institutionerna och dess utbildningsnormer, var resultatet av en intellektuell filtrering av texter som tidsmässigt spände från antika författare som Plinius till renässanskonstnären Rafael och den i Rom, hos drottning Kristina verksamme bibliotekarien Giovanni Pietro Bellori.¹¹ Nyckelbegrepp inom denna teoretiska diskurs utgjordes av en idealiserad syn på Naturen som sanningssägande samt invention och urval. Såväl inventionen som urvalet förknippades med konstnärens egen aktivitet: genom ett medvetet urval av det yppersta Naturen erbjöd kunde konstnären närma sig Naturens idé; inventionen hörde till motivet och konstnärens förmåga att finna nya sätt att gestalta berättelser, oftast knutna till antikens och den kristna traditionens historier. Klassicismen var både formmässigt och innehållsligt en specifik visuell och teoretisk kod som västerländsk konst skulle komma att förhålla sig till under hela den tidigmoderna tiden. Samtidigt var denna kod också en del av en större diskurs i vilken myten om den antika kulturen som helhet spelade en viktig och framträdande roll i Europa.

Porträttets möjliga sociala och estetiska funktioner i tidigmodern tid har påpekats ovan. Relationen mellan porträttet och den klassicistiska koden var starkt förankrad i de europeiska eliternas legitimeringssystem.¹² Antika romerska ceremonier, bildbruk, litterära genrer och manifesteringspolitik präglade Europas sätt att visualisera status quo. Det bildmässiga sammanhang som den porträtterade modellen avbildades i byggde i hög grad på det antika arvet, som kunde användas och elaboreras för att fungera i nya sammanhang.

Tidigmodern antikreception byggde i hög grad på tillämpning och bearbetning. I denna process låg naturligtvis en stark ambition att med hjälp av det antika materialet lyfta fram det reella dynastiska, politiska eller socioekonomiska budskap som skulle manifesteras. Trots de likartade visuella uttryck som dessa bearbetningar och iscensättningar ledde till är det viktigt att ställa sig frågan hur pass homogent resultatet trots allt blev i ett Europa som var splittrat av religiösa, politiska och ekonomiska motsättningar? Fungerade receptionen likadant i London, Paris, Berlin, Rom eller i Turin? Frågan är berättigad eftersom antikens användning i porträttkonsten ofta förknippas med akademiväsendets hierarkiska system. Då porträttet intog en låg placering i den akademiska

värdehierarkin fanns det fog för att höja dess status genom att koppla det till historiemåleriets narrativa strukturer. I det avseendet kunde antika associationer inom porträttbilden höja föremålets estetiska status. Så långt den akademiska förklaringsmodellen. Konstakademiernas stora betydelse för konstnärernas strävanden bör dock inte ses som oupplösligt förenad med den marknad och de sociala sammanhang där artefakterna skulle komma att figurera. De akademiska diskussionerna fördes långt borta från de fora där den sociala legitimeringen pågick. Och synen på det antika materialets verkningsmöjligheter i detta avseende var inte densamma i hela Europa.¹³

Tolkningssmöjligheterna beträffande 1700-talets så kallade antikiserande eller mytologiska porträtt måste därför prövas mot aktörernas behov av att vinna social bekräftelse med hjälp av antika associationer. Den tyska historikern Maiken Umbach menar att en avkodning av 1700-talets visuella kultur bör ske i medvetenhet om den filtrering som det antika materialet genomgått under hela den tidigmoderna perioden.¹⁴ Istället för att beakta den klassicistiska koden som en normativ modell får den istället status av citat.¹⁵ Detta betyder inte, som flera forskare har velat hävda, att det klassicistiska materialet får en mindre seriös användning i 1700-talets bildvärld.¹⁶ Däremot måste dess tillämpning ses i relation till upplysningsprojektets encyklopediska hantering av kunskap och visualiseringen av denna ordning såsom till exempel handboks-författande inom olika discipliner och eller museala installationer. Att bringa ordning i kunskapsmaterialet innebär en ny och vidgad syn på antiken som socialt och estetiskt instrument. Uppfattningen av myten om det antika arvets bärkraft fick en vidare innebörd då den även kom att omfatta antiken som en historisk fas och därmed ohjälpligt förpassad till det förgångna: »Ancient Rome and Greece became an 'other'; they were remembered in quotation marks. Classical notions of order and reason quoted them, retold them – and turned them into fiction. These fictions were ambiguous and multiple».¹⁷

Den klassicistiska koden och vad jag här kallar en ny mytologi är besläktade företeelser, men motsvarar också skilda aspekter av samma uttryck. Som tidigare nämnts byggde klassicismens visuella kod på igenkänning och bearbetning av givna former och narrativt innehåll. Denna tillämpning i sin tur kan liknas vid citat, där valda uttryck betecknar den kod som ett brett kollektiv erkänner som konstnärlig praxis. Urvalet och distinktionen är grundläggande inom den klassicistiska, platonskt färgade konstteorin. Härtill kommer inventionen, det vill säga konstnärens skicklighet att skapa lösningar utifrån ett givet motiv. Citatet och inventionen är inte analoga men starkt beroende av varandra.

Formala och innehållsliga aspekter i den klassicistiska artefakten var väsentliga delar av den helhet som Umbach definierar som »berättelser». Pluralisformen visar att koden i detta avseende inte är fix: klassicismens rigiditet ligger i artefaktens formala och

innehållsliga aspekter medan det sociala och politiska sammanhanget varierade och därmed de slutgiltiga »berättelserna». Dessa »berättelser» kan sägas bilda en ny mytologi, det vill säga den sociala förståelsen av den klassicism som understödde den socioekonomiska och politiska diskursen i det tidigmoderna Europa. I Roland Barthes klassiska studie *Mythologies* från 1957 behandlas förhållandet mellan ett samhälles mytiska material och dess språkliga utsagor.¹⁸ Det mytiska materialet formeras utifrån den aktuella diskursen och förhåller sig till den sociala praktiken. Detta innebär att historiska förutsättningar definierar vad som är möjligt att säga vid ett visst skede och att de mytiska utsagorna är föränderliga. Barthes mytiska utsagor är därför nära besläktade med Umbachs definition av fiktion.¹⁹

Användningen av antika associationer i 1700-talets porträttkonst kan relateras till Barthes och Umbachs resonemang. Mottagandet av dessa porträtt byggde naturligtvis på kunskap om den antika mytologin med dess berättelser om gudarna och deras rika värld av storslagenhet och tillkortakommanden. Detta klassicistiska ramverk syftade inte till en uppvisning i svärtydda budskap. Porträtt var kostbara och fyllde inom de flesta europeiska elitkulturer en viktig roll både som estetiska verk och legitimerande bruksföremål. Porträttens kommunikativa roll i det sociala rummet var viktig och krävde tydlighet och konsensus. Därför är det viktigt att beakta urvalskriterierna för bearbetningen av det antika materialet. Den nya mytologin i egenskap av berättelser eller utsagor finns därmed förankrad i konsumenternas sociala behov.

En utveckling till ett annat estetiskt fält kan tjäna som förtydligande. Det tidigmoderna musikaliska dramas användning av adaption för att tjäna uppförandets tillfälle är ett bra exempel. Bröllop utgjorde exempel på ceremonier där tonsatta mytologiska berättelser kunde kopplas samman med festdeltagarnas familjeband, sociala status och tillfällets specifika karaktär.

Gudinnan Hebe i 1700-talets Frankrike

De antika myternas konstnärliga möjligheter var en följd av deras stora rikedom och egenartade flexibilitet. I den antika litteraturen framstod gudarna som lika mångfasetterade och motsägelsefulla som deras öden och äventyr. I konstvetenskapen har de antika historiernas rika ambivalens inte beaktats till fullo vad gäller de europeiska porträttens iscensättningar. Ett bra exempel på detta är den franske konstnären Jean-Marc Nattiers (1678-1726) väldiga porträttproduktion. Hans signum var skildringen av aristokratins kvinnor i mer eller mindre identifierbara antika skepnader som till exempel porträttet av hertiginnan av Chartres, målat 1744 (*bild 1*). Här framträder en ung kvinna i vit klänning, omgiven av moln och i färd med att erbjuda gudarnas nektar till en

örn vid sin sida. Målningens associativa föremål alluderar på myten om Hebe, ungdomens gudinna, och vid en snabb läsning av målningen tycks budskapet klart: en tribut till ungdomens skönhet och oskuld. Med detta konstaterande kan bilden tyckas sluten och enkel och det är först vid noggrannare beaktande av det sociala sammanhang som den ingick i som vi kan få en bättre bild av dess komplexitet.

Den amerikanska konsthistorikern Kathleen Nicholson har i en artikel behandlat just denna porträtttyp och dess förhållande till det franska samhället under 1700-talet.²⁰ Startpunkten för hennes diskussion är den negativa attityd till Nattiers porträtt som framgår i Denis Diderots salongskritik. Nicholson menar att Diderots hållning uppkom under ett skede präglat av starkt uppsving för just denna porträtttyp samtidigt som antikiserande eller allegoriska porträtt av män avtog alltmer. Nicholson menar därför att bilder av kvinnor i suveräna roller som gudinnor är resultatet av en spänning mellan kvinnors sociala ambitioner och de möjligheter som det franska samhällets könsroller erbjöd. Att dessa målningar ofta ställdes ut på Salongen i Paris visar att kvinnorna framgångsrikt lyckades inta ett offentligt rum där deras självständighet kunde illustreras med hjälp av den antika mytologin. Här drar Nicholson paralleller till de kungliga mätresserna Jeanne Antoinette de Pompadour och Marie-Jeanne Du Barry och deras strategier för att vinna legitimitet vid det franska hovet. Nicholson ser i deras strävanden en bekräftad social ordning, medvetet uttryckt i bland annat porträtt där dessa kvinnor uppträdde som gudinnorna Diana eller Vesta.²¹

Det finns en komplikation i Nicholsons text som främst handlar om en bristande vetenskaplig bearbetning av just den sociala konformism som rådde i Frankrike vid den aktuella tiden. Parallellerna till mätressernas bildprogram kan i detta sammanhang inte fungera i relation till vare sig hovkulturens eller den intellektuella medelklassens syn på hur den offentliga kvinnligheten skulle uttryckas. Tvärtom var mätressernas motsägelsefulla ställning vid det franska hovet förankrad i en specifik kultur som etablerats i Versailles under Ludvig XIV:s regeringstid och hade föga att göra med de tillåtande kvinnliga könsrollerna i Frankrike under 1700-talet.²² Madame de Pompadours status och betydelse överträffade Madame Du Barrys, vars korta tid som *maitresse-en titre* i stort sett handlade om att följa Pompadours exempel. För att bekräfta sin egen ställning försökte Madame Du Barry anspela på kontinuitet och en successionstanke i förhållande till Pompadour.²³ Dessa kvinnor opererade i ett mycket speciellt sammanhang, präglat av såväl offentlighet som socialt och religiöst hyckleri.

Hos Nicholson finns en ansats att söka det heroiska i konstverket, här kopplat till den sociala kontexten och dess påstådda självständiga hjältinnor. Det stora antal porträtt av den här typen som målades under perioden 1700-1750 bekräftar snarare än motsäger en vedertagen bild av konform kvinnlighet. Det mytologiska materialet kunde fungera som ett suveränt tecken inom institutionella fora som Salongen, men på ett

Bild 1. Jean-Marc Nattier (1678-1726), Hertiginnan av Chartes som Hebe, NM 1186

Bild 2. Pompeo Batoni (1708-1787), *Peter Beckford* (1740-1809), Statens museum for kunst

socialt plan spelar samma material en helt annan roll och konstverkets läsbarhet är inte lika begränsad.

Låt oss gå tillbaka till bilden av hertiginnan av Chartres. Huvudmotivet för bildens narration anspelar på Zeus metamorfoser, här illustrerad av örnens närvaro, gudens kanske mest välkända förklädnad. Zeus mer eller mindre våldsamma sexuella aktivitet är ett av den västerländska konstens mest omhuldade motiv. I detta porträtt är implikationerna dock annorlunda och det sexuella syftet omotiverat. Hebe var dotter till Zeus i dennes äktenskap med Hera. Hon var ungdomens gudinna och gudarnas munskänk. Anspelningarna i porträttet pekar just mot Hebes huvudsakliga syssla på Olympen. I ljuset av detta borde Hebe framstå som en omhuldad och skyddad kvinnogestalt. Men historien om hennes degradering visar något annat. När hon en dag under sitt värv halade föll hon så illa och på ett så opassande sätt att hennes fader försköt henne från uppdraget. Förklädd till örn förde Zeus den sköne ynglingen Ganymedes till Olympen för att ersätta dottern som munskänk.²⁴ Hebes onåd och degradering förstärks av att hon ersätts av en man som inte delade hennes gudomliga status. Associationerna till Hebe som skön och ung måste därmed i ljuset av mytens helhet kompletteras och betraktas som en legitimering av den konforma kvinnorollen i Frankrike under *ancien régime*. När Diderot irriterat dömd ut Nattiers porträttkonst som stereotyp pekade han omedvetet på de sociala gränser som kvinnor rörde sig inom.²⁵ Att bilderna uppfattades som stereotypa är självklart eftersom de bekräftade och visualiserade en rådande ordning. Hebes dotterroll i myten accentuerades ytterligare av hennes status som blivande hustru till Herkules då denne beviljats tillträde till Olympen. Som antik förebild för de bildade klassernas kvinnor måste hon ha framstått som oöverträffad i sin avsaknad av aggressivitet och tvetydighet. I Nattiers porträtt av hertiginnan av Chartres är denna attityd förstärkt av det faktum att modellen blickar ut mot betraktaren samtidigt som hon demonstrerar sin tjänande funktion med kannan och bägaren.

Detta exempel visar att en bredare läsning av det mytiska materialet kan öka förståelsen för dess användning inom den visuella kulturen. 1700-talsporträttens användning av dessa koder bör därför heller inte sättas i samband med en demonstration av en klassisk kunskap som hölls för självklar utan snarare ses som ett förtydligande och en exemplifiering av rådande sociala och genusrelaterade förhållanden. Exemplet kan också tjäna som förslag till en bildläsning som tar större hänsyn till olika aspekter av de berättelser som inramade de avporträtterade. I Frankrike fanns under 1700-talet en stor porträttproduktion och genrens status närmade sig den som rådde i England. De två länderna förenades av vissa grundläggande likheter med stor betydelse för social och kulturell praxis. Inte minst var båda nationalstater styrda av arvsmonarkier.

Rom på 1700-talet: ett ansiktslöst samhälle

Det Rom som John Moore besökte vid 1780-talets början var ett samhälle där denna politiska kontinuitet saknades. Kyrkostaten styrdes av påven och Roms sociala hierarki präglades av dels den feodala adeln med dess territoriella anspråk och dels den kyrkliga adel som introducerats i staden huvudsakligen under 1500-talets senare hälft och 1600-talets första decennier. Avsaknaden av kontinuitet i succession vid makten påverkade såväl inrikes- som utrikespolitiken. De adliga familjernas behov av legitimitet i detta inte alltför fixa system var starkt beroende av deras anknytning till makten genom släktband. Påvarnas generösa inställning till sina familjemedlemmar, ett fenomen som vanligen benämns nepotism, nådde sin kulmen under 1700-talets första decennier för att sedan mattas av.²⁶ Detta medförde dock inga större förändringar i uppfattningen om den sociala hierarkins beskaffenhet. Under 1700-talets andra hälft snarare befästes den genom de anspråk på förflutna bindningar till kyrkan som familjer som Barberini, Doria-Pamphilj eller Pallavicini-Rospigliosi återopade.

Därmed kom Kyrkostatens samhällsordning att präglas av en social osäkerhet inom den sociala politiska eliten som måste uppfattas som unik i det dåtida Europa. Politisk makt, social börd och status måste ständigt manifesteras och bekräftas.²⁷ Hovkulturens och kyrkans komplexa ceremonier och ritualer, ofta med kopplingar till den antika triumfen, tjänade ett specifikt syfte. Rituela handlingar gav deltagare och åskådare möjlighet att manifesteras social stabilitet. Ceremoniernas ständiga återkommande visade dock lika tydligt att de bekräftade samma sociala konflikter och otydliga statusnivåer som de skulle kompensera och skylta över.

Hur fungerade adelns familjepolitik i mindre skala? Och vilken status kunde det elaborerade porträttet inta i denna ständiga process av legitimering? Som tidigare nämnts fungerade sällan porträtt som museala objekt inom familjernas rika konstsamlingar. Studiet av utställningskriterier i olika stadspalats visar tydligt att de flesta romerska adelsfamiljer separerade familjeporträtten från de mest offentliga delarna av byggnaden. Dessa kunde istället återfinnas i mer privata miljöer där de kunde fylla en intim funktion och minna om nära, levande och döda.²⁸ I Rom bekräftade den visuella miljön familjens status över tid med hjälp av emblematiske eller historierande dekorativa cykler i de delar av palatset där så ansågs påkallat. Besökare, som John Moore, tog därmed del av familjernas legitimering på ett sätt som skilde sig markant från det som en traditionell porträttsamling i England representerade vid samma tid: enhet och individualitet ersattes av enhet och abstraktion. Att individen som begrepp och företeelse inte fyllde någon funktion i den romerska legitimeringsstrategin framstår som självklart.

I Rom var porträttmarknaden under 1700-talet stark men den tjänade huvudsakligen den strida ström av utländska resenärer som i så hög grad bidrog till det romers-

ka samhällets ekonomi. Att låta avbilda sig i Rom var ett viktigt led i resandekulturen, porträttet fungerade som ett viktigt memento över den kulturella och sociala initiationsrit som utbildningsresan syftade till. Roms status som västerlandets kulturella centrum kan för 1700-talets del ses som ett gott exempel på Umbach's definition av fiktion och berättelse. Idén om Rom fungerade parallellt med den museala kultur som utvecklades i upplysningens kölvatten. Det är viktigt att notera att denna idé var analog till den citatkultur kring den klassicistiska kod som behandlas i denna artikel. Användningen av begreppet Rom skilde sig i Europas länder, och politisk propaganda, arkitektoniska projekt och uppfostringskriterier är bara några exempel på samhällsråden där denna idé fick genomslag.²⁹

Grand Tourporträttet: en berättelse om erövring

De horder av främlingar som reste genom Rom, bosatte sig där tillfälligt eller valde att stanna för resten av sina liv påverkade inte märkbart den lokala elitens levnadsmönster. Trots livaktiga kontakter mellan grupperna, reglerade genom sammankomster i stadens palats, snarare stärktes än försvagades glappet mellan det främmande och det lokala. De porträtt som producerades av italienska konstnärer var skickligt anpassade för att fungera i modellernas hemländer och berörde inte de aristokratiska koder och kopplingar till antiken som var gällande i det romerska samhället. Porträttörerna uppvisade stor anpassningsförmåga och en receptiv inställning till beställarens behov. Detta gäller inte minst Pompeo Batoni (1708-1787), vars karriär från 1750-talet och framåt inriktades nästan uteslutande på att förse företrädesvis brittiska turister med elaborerade porträtt.³⁰ De är intressanta exempel på hur den nya mytologin visualiserade en tydlig relation mellan antikens idé och en samtida kulturkonsument med England som hemort. Samtidigt är denna bildtyp tydligt inriktad på att understryka ett specifikt moment i de manliga resenärernas liv. Utbildningsresan hade en tydlig övergångskaraktär eftersom den planerades in i glappet mellan avslutad skolgång och intagandet av en plats i det officiella livet vilket ofta innefattade även giftermål.

Engelsmännens *Grand Tour* präglades starkt av en socialiseringskultur där resan fullföljde ett socialt syfte, skilt från personliga val och intressen. I 1700-talets England ökade successivt kampen om elitutrymmet i den sociala hierarkin och detta påverkade i hög grad konsumtionskulturen.³¹ Den högaristokratiska initiationsresan imiterades av den ekonomiskt starka nyadeln med rötter i den merkantila sfären. Skillnaden mellan dessa gruppers reskultur var hårfin och i princip endast läsbar i direkt anslutning till det komplicerade engelska klassystemet. Ytligt sett såg resekulturen likadan ut för alla. Router, guideböcker och topografiska mål var desamma liksom en inlörd åsiktsapparat,

med ett intrikat smakbegrepp. Den ekonomiska möjligheten att förvärva konstföremål som överensstämde med detta smakbegrepp var i sig en legitimerande faktor för den enskilde på den sociala arenan, men det implicerade inte att denne besatt någon djupare kunskap.³² Den kritik som utbildningsresan mötte i den brittiska pressen, främst under 1720 och 1730-talen, var riktad mot vad som uppfattades som en dubiös rit för landets blivande ledare.³³ Satiren mot de aristokratiska resenärerna hade inte enbart starka främlingsfientliga inslag, utan handlade också om den tilltänkta sociala polityr resan förväntades leda till.³⁴ Begreppet *connoisseur* hänades och ställdes i direkt relation till social ytlighet.³⁵ Att *Grand Tour*-resan ingick i ett standardiserat mönster framstår som självklart när ickearistokratiska källor behandlas. Så skrev till exempel författaren Tobias Smollett (1721-1777) under sin Italienresa:

I have seen in different parts of Italy, a number of raw boys, whom Britain seemed to have poured forth on purpose to bring her national character into contempt: ignorant, petulant, rash and profligate, without any knowledge or experience of their own, without any director to improve their understanding, or superintend their conduct. [...] but all of them talk familiarly of the arts, and return finished connoisseurs and coxcombs, to their own country.³⁶

Mot denna mångbottnade bakgrund måste Pompeo Batonis porträtt av engelska resenärer läsas. Målningarnas skickligt sammansatta iscensättningar kan ses som kvintessensen av Umbachs definition av det klassicistiska citatet. För att exemplifiera detta och samtidigt peka på faktorer som knyter den här porträttstypen till en specifik social och nationell kontext, ska vi se närmare på porträttet av Peter Beckford (1740-1809).³⁷ Målningen beställdes i samband med Beckfords första resa till Rom på 1760-talet (*bild 2*). I tekniskt avseende är den här målningen ett utmärkt exempel på den välavvägda klassicism som producerades i Rom i konstnären Carlo Marattas (1625-1713) efterföljd och som kom att bli ett signum för den tveksamma och omdebatterade stilkategori »proto-neoklassicism».³⁸ Det är viktigt att understryka att tekniken i dessa eklektiska målningar spelade en viktig konsthistorisk roll. Den romerska 1700-talsklassicismens dialog med Rafaels, Guidos Renis och Carlo Marattas konstnärsskap fungerade utmärkt på den öppna marknaden då högrenässansmåleri stod oerhört högt i kurs bland köpstarka resenärer och samlare. Att i sin samling införliva ett samtida verk där den formala och motiviska koden var en länk till 1500-talskonsten, var ett alltigenom accepterat arrangemang. Batonis virtuosa och receptiva behandling av den klassicistiska koden införlivade dessutom porträttet som konstnärlig artefakt i ett historiskt kontinuum.

Landskapets betydelse: arkeologisk ödemark kontra Arkadien

Låt oss titta närmare på det landskap som Beckford befinner sig i. I likhet med flera av Batonis porträtt av engelska resenärer är den topografiska placeringen av modellen höljd i dunkel. Interaktionen mellan modellen och en antik artefakt sker dock oftast i ett parklandskap, ibland ersatt av en vag museal iscensättning med associationer till Vatikanmuseerna.³⁹ I porträttet av Beckford är landskapet symmetriskt och klassiskt skildrat med ett balanserande träd till vänster och en öppning mot bildens bakgrund där betraktaren kan ana landskapets vidsträckthet. Modellens lutande pose mot det antika föremålet antyder att denne promenerat genom landskapet och tillfälligtvis stannat upp. En kort stund av respit och vandraren kommer att fortsätta sin färd. Landskapets karaktär är av föga vikt för den betraktare som söker någon likhet med Roms Campagna. Porträttet som visserligen är tillkommet i Rom och tänkt att minna om vistelsen där är dock helt inriktat på att fungera i ett engelskt sammanhang. Om landskapets karaktär mindre associerar till medelhavsvegetationen är det istället en elegant beskrivning av den landskapstradition som engelsmännen populariserade under 1700-talets andra hälft:

In a fine extensive garden or park, an Englishman expects to see a number of gloves and glades. Intermixed with an agreeable negligence, which seems to be the effect of nature and accident. He looks for shady walks encrusted with gravel; for open lawns covered with verdure as smooth as velvet, but much more lively and agreeable; for ponds, canals, basins, cascades, and running streams of water; for chumps of trees, woods and wilderness, cut into delightful alleys, perfumed with honeysuckle and sweetbriar, and resounding with the mingled melody of all the singing birds of heaven: he looks for of flowers in different parts to refresh the sense, and please the fancy; for arbours, grottos, hermitages, temples and alcoves, to shelter him from the sun, and afford him means of contemplation and repose; and he expects to find the hedges, groves and walks, and lawns kept with the utmost order and propriety. He who loves the beauties of simple nature, and the charms of neatness, will seek for them in vain amidst the groves of Italy.⁴⁰

Smolletts lyriska beskrivning av den natur som engelsmannen förgäves sökte i Italien får en motvikt i följande rader: »The view of this country in its present situation cannot but produce emotions of pity and indignation in the mind of every person who retains any idea of its antient cultivation and fertility. It is nothing but a naked withered down, desolate and dreary, almost without inclosure, cornfield, hedge, tree, shrub, house, hut of habitation; exhibiting here and there the ruins of an antient castellum, tomb or temple, and in some places the remains of a Roman via.»⁴¹

Smolletts skildringar, som vid första anblicken kan tyckas vara motsägelsefulla, behandlar samma ideala landskap om också relaterat till olika geografiska platser. Det romerska landskapets utnyttjade mark kontrasterar mot beskrivningen av det vårdade engelska landskapet. Vad bilderna delar är närvaron av materiella föremål kopplade till

idén om ett antikt förflutet. Tempel, ruiner, eremitgrottor och antika vägar befolkar båda bilderna även om det i det första fallet handlar om nybyggda inslag i en noga genomtänkt miljö och i det andra beskrivs ett kargt och ofullständigt arkeologiskt landskap. Det arkadiska motiv som Smollett elaborerar med är ett exempel på litterära och visuella citat som kopplas till den visuella klassicistiska koden: det pastorala temat representerar ett ideal som den verkliga topografin inte förmådde tillfredsställa, men det existerade som en mental föreställning i den idealistiska landskapstraditionen representerad av Claude Lorrains och Nicolas Poussins konstnärskap. Den engelska parkens fulländning är istället ett exempel på ett återskapat, om också geografiskt avlägset Arkadien där exaktheten i beskrivningen motsvarades av ett underförstått ekonomiskt värde: dessa parker inte bara förutsatte stora ägor utan även ekonomiska medel för omgestaltningen av landskapet.⁴²

På detta sätt knyter Batonis landskap an till den i resehandböckerna oundgängliga dikotomin främmande/familjär, som också kunde översättas till bildkonsten. Landskapets omisskännliga prägel väcker associationer till den brittiska landsbygden och den herrgårdskultur där föremål förvärvade under den italienska resan spelade en viktig roll.⁴³ Det är just i denna miljö som idén om Rom och de arkadiska associationerna iscensätts. Den engelska herrgårdskulturens komplexa historia implicerade tidigt en tydlig uppdelning mellan livsmönstret i staden och på landet. Livet på landet förknippades under 1700-talet med ett etiskt levnadsmönster vilket förstärktes av den ekonomiska och sociala rörligheten under detta århundrade.⁴⁴ Nyförvärvad egendom och ett nyförvärvat adelskap kunde förfinas genom resor och samlande, och det var sedan i herrgårdsmiljön detta manifesterades.

Beckfords fysiska attityd gentemot det antika föremålet i bilden är likaledes skickligt anpassad för att passa det stadium han befinner sig i som resenär: i rörelse, men också som främling i förhållande till en främmande kultur. Det antika föremålet representeras i det här fallet av en skulptur personifierande gudinnan Roma, stående på en piedestal med en relief föreställande den gråtande Dacia. Dessa två föremål utgjorde inte en enhet under antik tid utan förenades först under 1500-talets andra hälft av den dåvarande ägarfamiljen Cesi i Rom. År 1719 förvärvade påven Clemens XI gruppen och lät installera den på gården till Konservatorspalatset.⁴⁵ Efter det Kapitolska museets öppnande blev gruppen omåttligt populär, vilket också i viss mån förklarar Batonis frekventa användning av den i sina *Grand Tour*-porträtt. Samtidigt är gruppens motiv ett passande tema för just de brittiska resenärerna. I det ideala och imaginära landskap som Beckford befinner sig i, är han och skulpturen två tydliga och läsbara inslag liksom deras inbördes relation. Gudinnan Romas kult var under antik tid starkast i provinserna. Den utgjorde en viktig länk till den kejsrerliga kulten i Rom och hade en politiskt samlande roll. Gudinnans ikonografi var omisskännligt manlig och kulten riktades också till den

manliga sfären med associationer till kejsarens *virtus*.⁴⁶ Skulpturens placering ovanpå reliefen med den gråtande Dacia pekar på det komplicerade förhållandet mellan erövrare och erövrare. Dacia var en personifikation för det Germania som romarna lagt under sig. I porträttet av Beckford understryks således tematiken kring det som är främmande men också det som går att mästra och erövra. Modellens lutning mot skulpturen antyder att en eventuell kulturell assimilation redan har ägt rum. Det museala betraktandet är över, och gruppen (eller dess kopia?) har fått en annan funktion då den förts eller erövrats till en annan provins, långt borta från Rom: den engelska herrgårdskontexten. Pompeo Batonis kunskap om det sammanhang där dessa målningar skulle fungera ökade med största sannolikhet i takt med hans popularitet bland engelsmännen. Dessa exportprodukter som så skickligt illustrerade engelsmännen som kulturkonsumenter fick ingen motsvarighet i Rom. Porträttet som estetiskt och socialt föremål fyllde, som tidigare nämnts, en ringa roll i romarnas manifesteringsapparat. Förklaringarna till detta är många och komplexa. *Grand Tour*-porträttets formel byggde i hög grad på en manifestation av materiell appropriering. Att hänga på, vila sig emot eller sitta på välkända antika föremål indikerar kontroll över dessa. Denna kontroll handlar inte enbart om kunskap om en förlorad värld utan fungerar också i termer av ägande. Inom det romerska elitsystemet hade en faktisk eller fiktiv koppling till det antika Rom ett oöverträffat statusvärde.⁴⁷ Att samla antiker och att äga mark där arkeologiska fynd var legio gav statusförsäkran och en symbolisk kontroll över det förflutna. Under 1700-talet avyttrades dock stora delar av de romerska familjernas antiksamlingar och de kunde föras ut ur Rom.⁴⁸ Dessa stora försäljningar sammanföll med en ökad arkeologisk aktivitet mellan åren 1764-1798, vilket medförde att flera fynd direkt kunde bjudas ut till försäljning utan att först ingå i en samling.⁴⁹ Den romerska ekonomin tog fart. Utländska köpare stärkte sin status genom att köpa antiker av en försvagad romersk elitkultur. Att antika föremål inte förekommer i porträtt av den romerska adeln är därmed inte särskilt märkligt eftersom dessa föremål utgjorde en laddad del av denna sociala grupps legitimeringskultur. Det är också troligt att porträtttypen som sådan förbands med resenärernas perifera relation till Rom och att man därför ville undvika den. Under 1700-talet är det också påtagligt hur den romerska adeln undviker visuella manifestationer med antika associationer som också anknyter till samtiden. I dekorativa cykler eller i tillfällighetsdiktningen poängteras ständigt ett ohistoriskt förhållningssätt som befinner sig i fullständig motsats till *Grand Tour* porträttets skickligt ambivalenta spel mellan det förflutna och det samtida.

Idén om den antika kulturen utgjorde under tidigmodern tid en egen diskurs som i sin tur förändrades och tillämpades efter olika behov. Att betrakta denna diskurs som homogen eller likriktad vore oklokt. Den klassicistiska kodens föränderlighet byggde på djup kunskap. Samtidigt kunde experimenterandet med denna kod inte enbart fungera

som ett renodlat konstnärligt problem inom akademier eller intellektuella fora. Dess läsbarhet på vitt skilda sociala fält inom den europeiska elitkulturen visade hur antiken på olika sätt kunde hjälpa till att föra upp sociala teman till en kommunicerbar nivå. Jean-Marc Nattiers och Pompeo Batonis porträtt som behandlats i denna artikel utgör exempel på hur klassicismen kunde utnyttjas på olika sätt och för olika aktörsgrupper inom skilda områden i Europa. Assimilationen till en antik gudomlighet kunde i det första fallet understryka inte bara social rang utan också de ramar som anständiga kvinnor inom eliten hade att förhålla sig till i 1700-talets Frankrike. I Grand Tour-porträttet av Peter Beckford var en sådan typ av assimilation omöjlig eftersom den förutsatte ett upphävande av tid och rum. I porträttet av Beckford var tidsaspekten visserligen central, men detta för att markera separationen mellan samtiden och det förflutna. Det antika inslaget hade en underordnad betydelse i förhållande till modellen. Modellen manövrerar det kunskaps- och civilisationsinnehåll som den antika skulpturen står för och som också är det ideala resultatet av den situation som modellen befinner sig i: initiationsresan. Två olika behov av social manifestation ligger således till grund för en läsbarhet av dessa porträttstyper och detta, skulle jag vilja påstå, bidrog med största sannolikhet till deras popularitet.

Porträttets bärkraft som socialt tecken var starkt i 1700-talets Europa, men som visats här ingalunda allenarådande. I den klassiska världens centrum, Rom, spelade porträttet en underordnad roll för det ledande skiktet, som heller inte visade något behov av att visualisera en direkt koppling mellan sig själva och den antika kulturen. Den »nya» mytologin erbjöd således ett rikt spektrum av valmöjligheter ifråga om hur social identitet kunde markeras, befästas eller initieras. Den inskränkte sig inte till porträttkonstens visualiseringsmöjligheter men blev påfallande stark i de sammanhang där porträttet erkändes som ett verkningsfullt medium på det sociala fältet i 1700-talets Europa.

- 1 Jane Austen, *Pride and Prejudice* (Oxford Classics 1990), s. 220.
- 2 John Moore, *A View of Society and Manners in Italy with Anecdotes relating to some eminent characters*, London 1781, vol. II, s. 71.
- 3 Marcia Pointon, *Hanging the Head. Portraiture and Social Formation in Eighteenth Century England*, New Haven & London 1993, s.I.
- 4 Chloe Chard, *Pleasure and Guilt on the Grand Tour. Travel writing and Imaginative Geography* Manchester 1999, s. 20.
- 5 Citat från Alistair Laing, *In Trust for the Nation. Paintings from National Trust Houses*, National Gallery, London 1995, s.17.
- 6 Cristina de Benedictis, *Storia del Collezionismo italiano. Fonti e documenti*, Florens 1998, 97-98.
- 7 Ibid. s. 105.
- 8 Patricia Waddy, *Roman Seventeenth-Century Palaces. Use and the Art of the Plan*, New York 1990, passim.
- 9 Enzo Borsellino, *Musei e Collezioni a Roma nel XVIII secolo*, Roma 1996, passim.
- 10 Citerat från Laing 1995, s. 117.
- 11 Julius Schlosser, *La letteratura artistica: Manuale delle fonti della storia dell'arte moderna*, red. Otto Kurz. Florens 1964, s. 465 ff.
- 12 Joanna Woodall, 'Introduction, facing the subject', *Portraiture. Facing the Subject*, red. Joanna Woodall, Manchester 1997, 3-4.
- 13 Peter Burke 1998, s. 250.
- 14 Maiken Umbach, »Classicism, Enlightenment and the 'Other'», *Art History*, 25/3, 2002.
- 15 Umbach 2002, s. 336.
- 16 Se till exempel Peter Burke, 'The Demise of Royal Mythologies', *Iconography, Propaganda and Legitimation*, red. Allan Ellenius, Oxford 1998, s. 251.
- 17 Umbach 2002, s. 333.
- 18 Roland Barthes, »Myth today», *Mythologies* (1957), London 1993, s. 109-159.
- 19 Sabrina Norlander, *Claiming Rome. Portraiture and Social Identity in the Eighteenth Century*, diss., Uppsala 2003, s. II
- 20 Kathleen Nicholson, »The ideology of feminine 'virtue': the vestal virgin in French eighteenth-century allegorical portraiture», *Portraiture: Facing the Subject*, (red. Joanna Woodall), Manchester and New York, 1997, s. 52-72.
- 21 Nicholson 1997, s. 57.
- 22 Elise Goodman, *The Portraits of Madame de Pompadour. Celebrating the Femme Savante*, Berkeley-Los Angeles-London 2000, s. 50-79.
- 23 Om Madame Du Barrys misslyckade försök att ställa ut ett elaborerat porträtt av sig själv på Salongen 1771 se Thomas Crow, *Painting and Public Life in Eighteenth-Century Paris*, New Haven and London 1985, s. 175-177.
- 24 Robert Graves, *The Greek Myths* (1955), London 1992, s. 50-52; 115-118.
- 25 Jean Seznec och Jean Adhémar, *Diderot, Salons*, vol. I, Oxford 1975, s. 206.

- 26 Norlander 2003, s. 47.
- 27 Maria Antonietta Visceglia, *La Città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna*, Rom 2002, passim.
- 28 Norlander 2003, s. 171-247.
- 29 Philip Ayres, *Classical Culture and the idea of Rome in Eighteenth-Century England*, Cambridge 1997, passim.
- 30 Om Pompeo Batoni se Anthony M. Clark & Edgar Peters Bowron, *Pompeo Batoni: A Complete Catalogue of his Works with an Introductory Text*, New York 1985.
- 31 Neil McKendrick, John Brewer och John Harold Plumb, *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*, London 1983, s. 20-27.
- 32 Jeremy Black, *The Grand Tour*, 1996, s. 266; Clare Hornsby, »Introduction, or why travel?», *The Impact of Italy. The Grand Tour and Beyond*, (The British School at Rome), London 1998, s. 1-25.
- 33 Matthew Craske, *Art in Europe 1700-1850*, Oxford 1997, s. 107; Black 1992, s. 288.
- 34 Black 1992, s. 298.
- 35 Black 1992, s. 266.
- 36 Tobias Smollett, *Travels through France and Italy*, red. Frank Felsenstein, Oxford 1979, s.252.
- 37 Clark and Bowron 1985, katalognr. 296.
- 38 Liliana Barroero och Stefano Susinno, 'Roma Arcadica capitale universale delle arti del disegno', *Studi di Storia dell'Arte*, 10, Todi 1999, passim.
- 39 Ett exempel utgörs av Batonis porträtt av Thomas Dundas målat 1764. Clark and Bowron 1985, katalognr. 278.
- 40 Smollett (1979), s. 263-264.
- 41 Smollett (1979), s. 245-246.
- 42 Om förhållandet mellan landskapsskildring och ekonomisk makt se WJT Mitchell, »Imperial landscape», *Landscape and Power*, red. WJT Mitchell, Chicago och London 1994, s. 2.
- 43 Mark Girouard, *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, New Haven and London 1978, passim.
- 44 Virginia C Kenny, *The Country House Ethos in English Literature 1688-1750. Themes of personal retreat and national expansion*, Brighton 1984, s. 2-6.
- 45 Francis Haskell and Nicholas Penny, *Taste and the Antique. The Lure of classical sculpture 1500-1900*, New Haven & London 1981, katalognr. 28.
- 46 Tomasz Mikocki, Sub Specie Dea. *Les Impératrices et princesses romaines assimilées à des déesses. Étude iconologiques*, *Rivista di Archeologia*, Supplementi, 14, Rom 1995, s.II0-III.
- 47 Maura Piccialuti, *L'Immortalità dei Beni. Fedecommissi e primogeniture a Roma nei secoli XVII e XVIII*, *Ius Nostrum*, Istituto di Storia del diritto italiano, Università degli Studi di Roma »La Sapienza», Rom 1999, s. 14-27 och 228-231.
- 48 Carlo M. Travaglini, »Economia e Finanza», *Roma moderna*, red. Giorgio Ciucci, Rom 2002, s. 79-114.
- 49 Carlo Pietrangeli, *Scavi e scoperte di antichità a Roma sotto il Pontificato di Pio VI*, Rom 1958, passim.

Ett svenskt fruntimmers
resa till Italien:
Beata Charlotta Ekermans brev
till Carl Sparre 1784–1785

Margareta
Björkman

Beata Charlotta Ekerman, född 1758 och död 1790, var en på sin tid välbekant kvinna. Hon hade förbindelser in i kungahuset och med den högsta aristokratin utan att själv tillhöra denna krets. Hennes tillträde till den högsta societeten skedde på de speciella premisser som lät en ung skådespelerska röra sig med samhällets makthavande män. Som inträdesbiljett tjänade hennes förbindelse med hertig Carl. När denne sedan sökte sig nya erövringar såg det under en period ut som om Beata Charlottas öde var beseglat. Men Charlotte Ekerman var en intelligent dam som kunde engagera de rätta personerna till sitt försvar när onda tungor skapade en ryktesflora som pekade åt ett enda håll – spinnhuset. Om hur Beata Charlotta från sin exil i Paris genomförde sin egen bildningsresa till de klassiska italienska målen ska denna artikel handla. Först sker emellertid en presentation av huvudpersonerna, den brevskrivande Charlotte och hennes adressat, riksrådet och överståthållaren Carl Sparre. Därefter följer ett avsnitt där den brevsamling som ligger till grund för vår kännedom om Beata Charlottas resa presenteras.¹ En diskussion om tidens brevkultur ger ytterligare perspektiv på breven till Sparre, liksom ett parti om tidens resekultur, enkannerligen *le Grand Tour*.

Vad vi möter i Charlotte Ekermans brev är förstås inte den vanliga bildningsresan, som var en del av den unge mannens uppfostran; dess könsbundenhet var i det närmaste total.² Men genom att se på hur den klassiska resan utformades får vi ett jämförelsematerial för Beata Charlottas resa, där hon fick vara sin egen mentor och själv ta ansvaret för att fylla resan med ett intellektuellt innehåll. Samtidigt finns det en annan jämförelse som ligger närmare till hands än den med den unge adelsmannens peregrination. Beata Charlotta företog sin resa i spåren av Gustaf III. I kungens svit under den italienska resan hade Carl Sparre motvilligt fått finna sig att ingå. Den 7 augusti 1784, fem dagar efter att den svenske kungen hade återvänt till Stockholm, bröt Beata Charlotta Ekerman (även kallad Charlotte Ahlgren eller Ahlgrén, som kunde förseas med adelsmärket *d'* och kombineras med »la comtesse») upp från Paris för att bege sig till Neapel, den stad som också hade varit slutmålet för det svenska kungasällskapet. Beata Charlottas resa kom att utformas som en spegelbild av Gustaf III:s. Samma resroute,

samma kontakter, samma världar men ändå skillnader som i ett slag ger en blyxtbelysning av den ensamma kvinnliga resenärens predikament.

Beata Charlotta Ekerman

I början av juni 1758 föddes Beata Charlotta Ekerman. Båda hennes föräldrar hade sina rötter i den östgötska provinsen.³ Hennes mor Catharina Ahlgren var dotter till en häradshövding. Hon kom senare att ge sig in på den vittra banan.⁴ Flickans far, Bengt Edvard Ekerman, löjtnant vid husarerna, befann sig i fält. Det pommerska kriget var igång. Hennes farfar hade varit borgmästare i Norrköping, släkten var stor och räknade flera framgångsrika och vittberömda medlemmar.

År 1768, när Beata Charlotta var tio år, hade en skilsmässodom utfärdats för föräldrarna som ledde till att Catharina Ahlgren blev ensam om att dra försorg om en barnaskara på två döttrar och två yngre söner. Den lilla familjen bosatte sig på Söder i Stockholm. De två systrarna Ekerman kunde inte, som jämnåriga kvinnliga släktingar, gå hemma i väntan på giftermålsanbud. Trots att deras far vid skilsmässan lovat att ta till sig sina barn tycks den kontakten ha upphört. Den ensamma modern strävade med översättningar och tidningsskriverier; vad hon kunde få ihop tycks knappt ha räckt till. Vart skulle så flickorna ta vägen? Det gällde för dem att själva försörja sig. Beata Charlotta fick gå till teatern.⁵ Efter att 1774 blivit anställd vid den stenborgska teatern gick hon två år senare över till Kungl. teatern. Sitt genombrott som aktris fick hon i december 1774 då hon fick hoppa in och göra Mechtilds roll när Gyllenborgs och Gustaf III:s skådespel *Birger Jarl* skulle uppföras för att fira hertig Carls bröllop med Hedvig Elisabeth Charlotta.⁶ Beata Charlotta plockades fram från sin obemärkta plats i kören och baletten och befordrades med en gång till premiäraktris vid stenborgska teatern. Till övriga skådespelares förtret lyckades Beata Charlotta genomföra sin rolltolkning med stor framgång. Inte minst truppens primadonna, fru Elisabeth Olin, upprördes över den unga mamsell Ekermans snabba avancemang. Beata Charlotta fick snart ett annat engagemang, som så länge det varade kunde garantera framgång. Hon omtalas från 1779 som hertig Carls älskarinna.⁷ En speciell ironi ligger väl i att det var i en pjäs som skulle hylla dennes brud som Beata Charlotta gjorde sitt publika genombrott.

I ett brev från publicisten, kunglige bibliotekarien och bokhandlaren Carl Christopher Gjörwell (som fungerade som en veritabel skvallercentral) till Patrik Alströmer heter det om Beata Charlotta: »[F]lickan är ett ystert stycke, kördes bort af Hr Gallodier, [balettmästare] såsom oduglig Danseuse, och stadnade i Choeuren som en ganska mediocre Sångerska; men varandes stark i affecter och gester, har hon befunnits skickelig til Actrice.» Just om exekverandet av den här rollen som Mechtild skriver

Gjörwell vidare: »Hon spelte rolen ganska väl med mycken känsla och stor intelligence.»⁸

Gjörwell är inte precis respektfull när han skriver om Beata Charlotta. Genom att framhålla att hon är »ett ystert stycke» lyckas han antyda att Beata Charlotta inte gick att stänga in inom de skrankor där en ung kvinna förväntades hålla sig. Samtidigt kan man notera en nyans av lystenhet i detta ordval. Gjörwell fortsätter sin rapport med mer illasinnade och oförblommerade uttalanden om Beata Charlottas vandel. Han konstaterar visserligen att hon är född »af ägta Säng» men fortsätter: »vill hon dock för ingen del vanslägtas ifrån sit moderne, och ehuru 15 års flicka, har hon dock redan så flitigt utrönt Passionernes art och frugter, at hon kan meddela af dessa åt hvem som behagar.»⁹ Sådana omdömen kunde fällas utifrån en självklar patriarkal position. Innebörden är klar: en ung flicka som uppträdde i scenrummets offentlighet hade ingen heder att försvara. Eftersom Beata Charlotta Ekerman redan som ung flicka inlemmades i skådespelarkollektivet blev hon utlämnad åt männens fantasier och kvinnornas förakt.¹⁰

Som kvinna vid teatern stod hon skyddslös. Hennes karriärväg var beroende av höga herrars gunst. Och deras gunst vanns på ett enda sätt.¹¹ När en förbindelse hade etablerats så kunde dessa kvinnor möjligen räkna med att för någon tid protegeras av sin älskare. De blev »allmänna fruntimmer» om än ofta av ett lite glansfullare slag. Hertig Carl var känd som en notorisk kvinnojägare som gärna sökte sig till teatern. Där kunde han välja och vraka utan att riskera just något motstånd eftersom han som manlig kunglighet befann sig i en unikt privilegierad position. I likhet med andra prövade hustrur utstod Hedvig Elisabet Charlotta med ett visst jämnmod sin mans erotomani, men det sägs att hon kände sig mer kränkt än vanligt av mannens förbindelse med Beata Charlotta.¹² Beata Charlotta var både exceptionellt vacker och begåvad, en riskabel blandning för den som vill vinna hela sin omgivnings bevägenhet.¹³

I den anekdotflora som möter oss hos Lovisa Ulrika lektor, den kunglige bibliotekarien, teatermannen och skandalskrivaren Adolf Fredrik Ristell, figurerar även Beata Charlotta, »en fader- och moderlös flicka av aktningvärd slägt, hade af nöden blifvit tvungen att söka sin lycka på theatern, och som hon hade haft en god uppfostran gjorde hon hastiga framsteg».¹⁴ Charlotte blev utsatt för elakt förtal. Hon skulle ha missfirmit konungen. Hon blev dessutom misstänkt för att dödat ett barn vars fader skulle ha varit hertig Carl.¹⁵ Då ryckte överståhållaren Carl Sparre (även han med ett välgrundat rykte som kvinnokarl) ut och lyckades förhindra att Charlotte hamnade på spinnhuset. Men det blev nödvändigt att hon försvann. Charlotte blev portförbjuden vid det svenska hovet. Hon skulle försvinna ur landet och förvisades till Paris.¹⁶

Där fanns hon sedan från 1782 till 1786.¹⁷ Och där fick hon möjlighet att träffa Gustaf III, när han besökte staden på hemväg från sin italienska resa 1784 (brev 4, Paris 5/7 1784). Hon hade en förbindelse med Armfelt.¹⁸ När Armfelt och Gustafs

hela följe lämnat Paris förberedde hon sig för en egen resa. Hon begav sig till Italien, dit hon for på egen hand men med en inbjudan från en italiensk hertig: »jag avreser i morgon till Italien och jag skall säga er orsaken därför att det finnes en hertig vid namn Coscia» (brev 5, Paris 6/8 1784, övers.).¹⁹ I sitt brev till Carl Sparre ber hon honom om ett rekommendationsbrev. Hon ger honom vissa instruktioner: »Ni skall inte beskriva mig som en förnäm dam men en ovanlig och filosofisk kvinna som älskar resor som en tavla av det mänskliga livet» (övers.).

Mlle Ekerman, aktris i exil, med täta relationer till männen vid den svenska beskickningen, levde också utanför Sverige med en identitet som grundades på det yrke som hon inte längre utövade. Hon var ett offentligt fruntimmer men rörde sig hemtamt i salongerna, hon talade utländska språk, hennes bildning var förmodligen djupare än många av de grevinnors, hertiginnors och markisinnors i vars närhet hon dvaldes. Men hon riskerade ändå ständigt att mötas av förakt om hennes identitet som skådespelerska skulle röjas.

Trots att kungen hade visat henne välvillig uppmärksamhet dröjde det innan hon fick tillåtelse att återvända till Sverige. Men 1786 är hon tillbaka i Stockholm. 1787 skrev Gjörwell att böndernas riksdagsrepresentanter besökte en teaterföreställning på Drottningholm. Först firades brännvinets frisläppande, därefter slog de sig ned på en bänk i salongen. Där fick de sitta bredvid »de begge vittra och belevade Mamsellerna Ekerman, hvilka ock visste at med sina angenäma Discourser vidareöka dessa Dannemäns lycksalighet: hvilket och af alla med et särdeles Välbehag ansågs».²⁰ Kanske var det på grund av sin klipskhet som Charlotte, som tycks ha återanställt vid teatern, även engagerades som polispijon för att spionera på utländska ministrar.²¹

Carl Sparre

Den år 1723 födde Carl Sparre var en av de verkliga makthavarna i Sverige under några decennier från 1755 till mitten av 1780-talet. Han var militär med krigserfarenhet från bland annat det pommerska kriget 1757–1762. Han var en tid driftig landshövding i Gävleborgs län innan han år 1773 kallades till överståthållarskapet i Stockholm. Som sådan vann han stockholmarnas hjärtan, staden förskönades och Sparres goda organisationsförmåga bidrog till en positiv utveckling.²² 1775 tog han plats bland rikets herrar. Han blev riksråd och upprätthöll en ställning som krigsminister. Men när kungen började utveckla sina krigsplaner menade han sig inte kunna lita på Sparres stöd. Det var därför som Gustaf III var så angelägen om att Sparre skulle medfölja honom på den italienska resan. »Riksrådet Sparre kommer att medfölja på resan. Hans bortovaro är mycket väsentlig för allt som skall förberedas här», skrev kungen i ett brev till Evert

Vilhelm Taube.²³ En annan mer kungatrogen man, Johan Christopher Toll, väntade i kulisserna. Sparres storhetstid gick mot sitt slut.²⁴ Ett nytt uppdrag fick han dock. Han utsågs till kansler för Åbo akademi 1783.

I *Nordisk familjeboks* andra upplaga framhålls även några av Sparres mindre goda sidor. Det sägs att han ägde »en viss ytlighet och älskade ett braskande uppträdande samt ansågs icke vara alldeles oegennyttig i förvaltningen av allmänna medel».²⁵ Diskret nog nämns i det gamla uppslagsverket inget om det rykte som kvinnokarl som Sparre åtnjöt. Men i den samtida memoarlitteraturen var man mera öppenhärtig. Hochschild talar om »en öfverdrifven böjelse för könet», som fick direkta ekonomiska följder. »Han rönte däraf ofta de mest ledsamma följder, men rättade sig icke.»²⁶ »Erotiskt lättsinne och opålitlighet i penningsaker ha satt mörka fläckar på Sparres minne», påpekar Bertil Boëthius i sin vetenskapliga studie av Stockholms styrelse.²⁷ Henning Stålhane nämner en episod från den italienska resan. Här sägs att Sparre »intresserat sig för» tronpretendenten Stuarts nyskilda maka, grevinnan d'Albany. Intresset var så pass starkt att han blev kvar några dagar extra i Rom efter att kungen avrest med sitt följe.²⁸

Redan Sparres uppenbarelse var imponerande. Hans samtida, Elis Schröderheim, benämnde honom »en förnäm företeelse. Hans uppsyn, hela hans figur, hans maintien, ända till hans organ voro imponerande. De kunskaper, som samlas i stora världen och umgänget, ersatte hos honom bristen av andra och hans éloquence du corps vad som felades i tal och skrivsätt».²⁹ I Armfelts dagbok från kungens italienska resa finns flera anteckningar om hur de två trots ett avsevärt avstånd i ålder fann varandra under långa nattliga samtal.³⁰ Sparre var ingen ungdom, han hade passerat sextio år, hade känningar av njursten och podager men tycks samtidigt ha kunnat uppvisa en häpnadsväckande vitalitet.³¹

Exakt när och hur Charlotte Ekerman lärt känna Carl Sparre är svårt att fastställa. Att redan hennes mor, Catharina Ahlgren, haft hjälp av Sparre i vissa belägenheter står klart. Dessutom hade Sparre tagit till sig Charlottes yngre syster Julie, Catharina Juliana, och officiellt tilldelat den tonåriga flickan en tjänst som husjungfru, något som bör utläsas som mätress, det vill säga älskarinna. Hon var mantalsskriven i Tessinska palatset, överståhållarens bostad.³² Sparre var en central person för mor och döttrar och även för den något vilsne yngste brodern Christoffer, som skymtar fram i breven från Charlotte.³³

Det är ett speciellt beroendeförhållande som håller liv i korrespondensen mellan Beata Charlotta Ekerman och Carl Sparre. Den åldrande mannens fåfånga, makthavarens attraktionsförmåga och reella beskyddarkraft matchas mot kvinnans ungdom och skönhet. De spelar sina roller. Hans roll är beskyddarens, hennes den måttlöst beundrande skyddslingens. Han har självklar makt, hon är underordnad men för den skull inte helt maktlös. Hon spelar på hans fåfånga genom att återkomma till hans förförartalang-

er. Hon underhåller föreställningen om att Sparre sin ålder till trots äger en intakt virilitet.

Brevkulturen

Den brevskrivande kvinnan har något emblemiskt över sig menar Carolyn Steedman i sin studie, »A Woman Writing a Letter». ³⁴ Hon menar till och med att den brevskrivande kvinnan har blivit något av en ursprungsmyt. ³⁵ Med pennan mot papperet är hon en sinnebild för moderniteten: moderna subjekt, moderna sociala strukturer, könsordning, »kanske också för själva genus-begreppet» skriver Steedman. ³⁶ Det är där man kan rötterna till litteratur-, kultur- och feministteori.

De brev som Charlotte Ekerman riktade till Carl Sparre är i viss mening ceremoniella men den dominerande stilen kännetecknas av en spontan intimitet. I själva verket använder sig brevskrivaren ytterst medvetet av möjligheten att markera sin attityd till adressaten genom att växla mellan ceremoniösa formler och ett intimt familjärt tilltal. Visst går det att knyta hennes brevskrivande till just den emblematiske situation som Steedman pekat på. Det är förvisso något nytt och modernt som låter sig läsas fram ur den kvinnliga resenärens snabbt ertecknade meddelanden. Hon skriver inte bara för att redogöra för händelser, hon skriver också för att utveckla sina egna tankar runt olika fenomen som hon möter på sin resa. Med pennan i handen blir hon synlig för Sparre och för övriga läsare av hennes brev, men framför allt för sig själv. Brevskrivandet som praktik är en del, kanske den främsta, i subjektiveringsprocessen.

1700-talet är en period då brevskrivningen så småningom löses ur sina retorisk-ceremoniösa bojar. Det formellt fulländade brevidealet efterträds av ett nytt ideal präglat av spontanitet, närhet och autenticitet. Den store brevteoretikern Gellert framhåller kvinnorna som överlägsna männen när det gäller att förverkliga nya ideal. ³⁷ Det gällde att finna adekvata uttryck för känslor. De statistiskt reglerade retoriskt styrda modellerna kunde inte tillfredsställa de krav på uppriktighet som låg bakom skiftet. Det skiftet har ju sin motsvarighet på litteraturens område. Breven övergår precis som dikten från att vara repertoarbundna till att bli originalverk som avspeglar den skrivande individens inre. Jürgen Habermas ser också breven som föregångare till den samtida psykologisk-sentimentala romanen. ³⁸ Naturlighetsidealet vinner terräng, brevet kan betecknas som familjärt.

Brevet är, säger brevforskaren Marie-Claire Grassi, »en text inskriven i en kommunikationsakt och den medför, på olika nivåer, en högre eller mindre grad av litteraritet.» ³⁹ Specifikt för brevet är att det är en text som väntar på en annan text i retur. Därför, menar Grassi, är »varje brevgest en slags förförelse. Ju mer stilistiskt utsmyckad

desto mer förförande.»⁴⁰

Av detta följer att brev måste behandlas med försiktighet om man vill använda dem som källa för ett skeende. Ett brev vidarebefordrar det upplevda vare sig brevskrivaren relaterar något hon själv varit med om eller själv bevittnat, eller tagit del av i andra hand genom en muntlig eller skriftlig berättelse. De är representation.

Den som arbetar med en brevsamling måste också ställa sig frågor om hur själva samlingen kommit till. Efter vilka principer har breven sparats? Charlotte Ekerman har förmodligen skickat fler brev till Sparre än de tjugo bevarade som täcker in perioden februari 1784 till augusti 1785. Till exempel kan man peka på det långa uppehållet mellan det brev som avsändes i samband med avresan från Rom (brev 19, 12/2 1785) och det allra sista brevet från Paris (brev 21, Paris 18/8 1785). Också från själva resan kan det fattas brev. Den oregelbundna takten i avsändandet och svårigheterna att hitta en säker kurir talar för det. En annan fråga: vem har sorterat breven? Här finns ju möjligheter att brev helt enkelt har förkommit eller att de slängts av adressaten själv och/eller efterkommande.⁴¹ Sortering har förmodligen ofta fungerat som en form av censur. Den som i sina studier utgår ifrån en arkiverad brevsamling finner mestadels inga omedelbara svar på frågor angående samlingen. Men det är ändå nödvändigt att forskaren är medveten om dem.

Resan – le Grand Tour

Resan till Italien var en del av bildningsprogrammet för Nordeuropas högre klasser. Så hade det varit sedan början av 1600-talet.⁴² I den katalog som producerades till utställningen »Drömmen om Italien» på Nationalmuseum i Stockholm hösten 2004 tecknas en fyllig bakgrund till hur mötet mellan nordbon med sina drömmar och det samtida Italien med sitt kulturella arv kunde gestalta sig. Det uppsving som den typiska bildningsresan – *le Grand Tour* – fick från mitten av 1700-talet var i mycket följden av de då påbörjade utgrävningarna av Herculaneum och Pompeji.⁴³ Det blev därmed naturligt att resan utsträcktes till Neapel. Venedig, Florens, Rom och Neapel var ofrånkomliga stopp på den italienska resan.⁴⁴ Den klassiske Grand Tour-resenären var en ung adelsman åtföljd av sin privatlärare.⁴⁵ Resan var en bildningsresa, men den bildning som skulle bibringas den unge ädlingen fick inte tyngas av alltför mycken knappologisk lärdom. Tillträde till den högsta societeten var minst lika viktigt som besök vid antika minnesmärken och museigallerier. Det handlade om att bibringa de unga världsvana.⁴⁶ Alla de italienska hoven gav utmärkta tillfällen till inblickar i uppförandekoder.

Den engelske forskaren Jeremy Black skriver om hur britererna skapade ett mönster för hur »the Grand Tour» bäst skulle utformas. Det vanliga var att resenärerna pre-

senterades för påven, kungarna av Neapel och Sardinien, storhertigarna av Parma och Modena och guvernören av Milano.⁴⁷ Att det mönstret inte bara gällde brittiska resenärer visar flera svenska peregrinationer.⁴⁸ Jakob Christensson talar i en essä »Resor på modet» om att det yttersta syftet för den aristokratiska bildningsresan var att bibringa den unge resenären sådan hyfs och sådan bildning att han kunde uppfylla »*l'bonne homme-idealet*». Det handlade också om att den unge skulle skaffa sig ett nätverk som kunde vara honom till gagn i hans vuxna liv.⁴⁹

I Storbritannien följde en särskild, granskande genre av böcker i resornas spår. Det var inte rena guideböcker utan mer ambitiösa granskningar av italienska seder och bruk. Gemensamt för dessa brittiska publikationer är att där blandas beundran och blankt avståndstagande. Inför det antika arvet och inför äldre epokers konstskatter finns inget annat än odelad beundrande uppskattning. I kontrast till den lyfts samtidens samhälle fram. Här är kritiken skoningslös. Hovens lyxiga och lätt depraverade miljöer ställs mot befolkningens misär. Den största indignationen uppbringas mot den katolska kyrkans sätt att med granna skådespel hålla folket fångat i det som utifrån britternas ståndpunkt ter sig som ren och skär vidskeplighet. Denna kritik av det samtida Italien ställs mot den egna nationens överlägsna levnadssätt. Jeremy Black dristar sig till att utropa: »[I]t would not be unfair to claim that most returned to Britain as better-informed xenophobes».⁵⁰

Gustaf III:s resa 1783/84

För att rätt förstå Beata Charlotta Ekermans resa är det nödvändigt att också orientera sig om de oskrivna lagar som gällde för den ordinarie *Grand Tour*-resan, men framför allt ska hennes resa ses i skenet av kungens egen. Den hade genomförts ett knappt år före hennes. Kungens resa är väl dokumenterad. Den officiella resebeskrivningen stod riksantikvarien Gudmund Göran Adlerbeth för.⁵¹ Gustaf Mauritz Armfelt förde sin privata dagbok som givits ut av Rainer Knapas. Gustafs resesällskap bestod enbart av svenska män. Under den långa och intensiva samvaro som resan bjöd kom hela sällskapet att fungera som något av en herrklubb som ägnade sig åt alla slags nöjen inklusive erotiska eskapader. Deltagarna tycks ofta ha tillbringat nätterna med att sitta och prata till långt in på småtimmarna. Henning Stålhane har i *Gustaf III:s resa till Italien och Frankrike* (Stockholm 1953) skrivit en fyllig redogörelse för resan. Hans studie baserar sig på såväl dagböcker som privata och diplomatiska brev. Magnus Olausson skrev till utställningen i Carolina Rediviva i samband med 200-årsjubileet av resan en väldokumenterad studie, »Gustav III:s resa till Italien (1783–1784)», och i *Drömmen om Italien* återkommer han med en kortare version. Den resans roll som modell för Beata Charlotta

Ekermans egen resa har synts mig motivera följande kortfattade redogörelse. Jag grundar min framställning på de nu nämnda källorna.

Kungen med sitt följe, vari vi erinrar oss att Carl Sparre ingick, reste, efter att kungen hade kurerat sin brutna arm i baden i San Giuliano le Terme, till Florens. Där träffade Gustaf den så kallade yngre tronpretendenten Charles Edward Stuart, greve d'Albany. Han sammanträffade också med kejsar Josef II för utrikespolitiska överläggningar. Uppehållet i Florens varade en månad. Då hade man också hunnit med att bese de vanliga sevärdheterna. På julafton anlände kungen till Rom där kungen bevistade julmässan i Peterskyrkan. Magnus Olausson framhåller hur flera i följet förhöll sig synnerligen kritiskt mot vad de uppfattade som den katolska kyrkans tomma utanverk.⁵²

I Rom kulminerade det sociala livet. Bland dem som öppnade sina dörrar för svenskarna var det framför allt den franske kardinalen de Bernis som generöst ställde sitt hus till svenskarnas förfogande. Man deltog i *conversazioni* men fortsatte också turistandet.⁵³ Antikerna tilldrog sig kungens speciella intresse. Men framför allt besöktes alla slags »spectacles»: konserter, baletter, komedier. Svenskarnas aptit var omåttlig.

I januari 1784 fortsattes färden till Neapel, Italiens största stad.⁵⁴ Här gjorde man som de flesta turister norrifrån: man besteg Vesuvius. Men Sparre, äldst och prominentast, var ursäktad.⁵⁵ Naturligtvis besöktes även Pompeji och Herculaneum. Här, liksom i Rom, var det kanske framför allt det sociala livet vid hovet som upptog tiden. Det regerande kungaparet, drottning Maria Carolina och hennes make kung Ferdinand IV, tog emot.⁵⁶ Här fanns en rad bemärkta personer som på olika sätt var knutna till Kungadömet av Bägge Siciliernas hov. Greve Razumovskij var ryskt sändebud; under kungens uppehåll på lustslottet Caserta ställde han sitt hus till svenskarnas förfogande. Prinsessan Belmonte, gift med prins Belmonte, *maggiorduomo maggiore* vid hovet, nämns bland de högförnäma damerna som ofta förekommer i anteckningar från resan. Armfelt uppehöll sig gärna i hennes sällskap. Vid den svensk-neapolitanska maskeraden då svenskarna framträdde som lappar och skidlöpare, fanns prinsessan Belmonte i rollen som Minerva.⁵⁷

Efter att ha fått vara med om karnevalens maskerader och andra upptåg vände man åter norrut och anlände till Rom den 12 mars 1784. Kungen hade låtit sig intagas av det sydländska klimatet och temperamentet. I Rom inträdde åter kardinal de Bernis som värd. Miss Mary Berry, som reste på egen hand med sin syster men tätt följde det svenska sällskapet både i Neapel och Rom, skrev i sin dagbok den 13 mars 1784 att hos kardinalen skulle det bli konsert varje fredag och kvällsdiné varje dag så länge som den svenske kungen befann sig i Rom.⁵⁸

I Rom bevistade sällskapet en stor kyrklig ceremoni med anledning av Marie bebådelse. Det var påvlig procession (»i half-galla» skriver Armfelt), följd av en mässa med vestaler (»generailment fula» enligt Armfelt).⁵⁹ Kungen delade inte alls den hos svens-

karna dominerande skeptiska inställningen till de katolska ceremonierna. Armfelt verkade knappast ha varit intresserad, medan Adlerbeth nitiskt återger varje liten kuriös detalj han ser.⁶⁰ I Rom var prinsessan Santa-Croce en av dem som engagerade sig för att underhålla den svenske kungen och hans följe. Hon var nära lierad med den franske kardinalen de Bernis och hos henne gavs regelbundet *conversazioni*.⁶¹

Maj månad tillbringades i Norditalien. Bland de städer som besöktes var Bologna, Parma, Venedig, Milano, Turin och Genua. Därifrån fortsatte man till Antibes. I Lyon arrangerades ballonguppstigning till den svenske kungens ära. Den 7 juni hade man nått fram till Versailles, där greven av Haga överraskade den franske kungen under dennes jakt.⁶² Den 20 juli lämnade det svenska sällskapet Paris för en snabb hemresa. Då hade Charlotte Ekerman, alias Mme Ahlgrén, i sitt hem fått besök av kungen med uppvaktnings. Hon hade också haft ett intensivt umgänge med Gustaf Mauritz Armfelt. Det var bara några veckor kvar tills hon själv skulle lämna Paris på sin egen halvårslånga italienska resa.

Beata Charlotta Ekermans italienska resa

Den brevsamling som utgör källmaterial till denna studie består av brev från Beata Charlotta Ekerman, som stundtals kallade sig Ahlgren efter sin mor. Några svarsbrev från Carl Sparre är inte kända. Det är således en korrespondens där bara den ena parten kommer till tals, och där denna enda stämman blir avgörande för läsarens intryck. Antalet brev från Beata Charlotta till Carl Sparre som förvaras i Börstorpsamlingen i Riksarkivet är tjuoen.⁶³ Det första brevet är odaterat.⁶⁴ Övriga kan dateras till 1784 och 1785. Av dem är femton skrivna under hennes resa.⁶⁵ Breven är skrivna på franska med vissa insprängda partier på svenska.

Det är uppenbart att Beata Charlotta Ekerman under hela sin ofrivilliga utlandsvistelse var mån om att inte släppa den nära kontakten med en av Sveriges mest inflytelserika män. I ömsom vördnadsfulla, ömsom intimt raljerande ordalag skrev hon och berättade om sitt liv i utkanten av kretsen av svenska Paris-stationerade dignitärer som Stedingk och Staël von Holstein. I de italienska breven framträder ett galleri av personer varav de flesta varit involverade i den kungliga resan. Brevens undertext förmedlar en förtvivlad längtan efter upprättelse, som också skulle innebära tillåtelse att återvända hem. Därför var det viktigt för henne att inte släppa kontakten med Sparren. Han om någon kunde bearbeta hovet och visste vilka personer som framför allt borde approachas för en benådning.

En annan orsak till att Beata Charlotta, trots att hon så sällan fick några svar, enträget fortsatte att skriva till Sparre under sin italienska resa var behovet av rekommendationer.

mendationsbrev. Jeremy Black framhåller att sådana brev var nödvändiga för varje rese-
när.⁶⁶ Det är inte svårt att förstå att de för en kvinnlig resevär är än viktigare än för
den ordinäre manlige turisten. Beata Charlotta reste som ensam kvinna utan manlig
 Eskort. Hennes belägenhet var ömtålig. Hade hon redan under utresan varit försedd med
de rekommendationsbrev från Sparre som hon så enträget bönföll om hade hon sannolikt
sluppit ifrån många av de besvärliga situationer som hon nu hamnade i. Sparre
skickade henne ändå de begärda breven, men de kom för sent. Charlotte befann sig
redan på hemväg i Rom när de anlände. Hon fick skicka dem till Neapel i efterhand
(brev 17, Rom 15/12 1784). Så fick man vid hovet i Neapel i alla fall en bekräftelse
på att det inte hade varit vilken äventyrerska som helst som hade deltagit i hovets liv.
Det var sant att hon hade besökts av den svenske kungen och det var sant att Carl Sparre
kunde kallas hennes bästa vän. Att Charlotte Ekerman klarade sig igenom den nära fem
månader långa vistelsen vid de italienska hoven utan att ha blivit rekommenderad, bara
genom att själv ständigt lovordade Sparre, hålla fram honom och söka upp hans italienska
vänner är minst sagt anmärkningsvärt.

Beata Charlotta korresponderade även med sin syster Julie, som sedan 1782 ingick
i Sparres hushåll.⁶⁷ Dessa brev har dock förmodligen skattat åt förgängelsen, trots
att de gick till samma hushåll, med Sparre som överhuvud: dessutom framgår det av
breven till Sparre att hon hade brevkontakt med Armfelt.⁶⁸ Förmodligen utväxlades
brev även med andra adressater i hemlandet men om detta finns inga säkra vittnesbörd.

Språk och stil

Det är inte på något sätt förvånande att Charlotte Ekermans brev är skrivna på franska.
Hon tillhörde en sfär där franskan var en självklarhet både som konversations- och kor-
respondensspråk. Även om en institution som teatern i hög grad gjordes nationellt
svenskspråkig så kunde inga kungliga initiativ rå på det franska språkets ställning inom
de högre ståndens privata sfär. Kanske var det rentav den halvoffentlighet som hovet och
de högsta adelskretsarna mestadels rörde sig i som främjade bruket av franskan. Det
kunde ses som en markör för utvaldhet samtidigt som det låg en praktisk nytta i att
använda sig av ett språk som inte stängde ute besökare utifrån. Det franska språket fun-
gerade som ett kitt i alla slags utrikes kontakter. Sveriges eviga problem som utkants-
stat kunde lösas på två sätt. Under stormaktstiden prövades inte utan framgång skapan-
det av ett ärofyllt och kulturellt betydelsefullt förflutet. Under 1700-talet underhölls
denna mytbildning mer sparsamt. En enklare väg var att sluta sig till det övriga Europa
och på franska kommunicera som en jämlike med de europeiska staterna. Gustaf III:s
reformplaner för en svenskspråkig teater och en svenskspråkig litteratur var nog helhjär-

tade, men samtidigt fortsatte han ju själv att konversera och skriva på franska.

Beata Charlotta Ekerman blev Charlotte d'Ahlgrén när hon hamnade i Paris. Hon förfranskade och förädlade med det betydelsefulla *de* sin mors familjenamn.⁶⁹ Så under-teknade hon ibland sina brev och så omtalades hon av dem som träffade henne i Paris. Hon var ingen nybörjare i franska utan bemästrade i själva verket det främmande språket riktigt bra.⁷⁰ Alldeles säkert avslöjade hennes accent hennes främmande ursprung, men hon hade orden och hon kunde uttrycka sig ganska nyanserat. Den bedömningen kan göras efter hennes brev.

Breven är skrivna med en driven handstil som inte är helt lättolkad. Fjädern har flutit snabbt över det tunna papperet. I så måtto framträder hon som en van skribent. Men vid närmare studium av skriften häpnar man över den egensinniga stavningen, som får uttolkaren att snabbt ändra sin uppfattning om hennes skrivvana. Vid läsningen framträder en textmassa som ger intryck av att ha skrivits av en snarast illitterat person. Det är inte genom grammatik och stavningsövningar som Beata Charlotta tillägnat sig franskan. Hennes brev uppvisar en formidabel provkarta på alla sorters felstavningar och felböjningar. Den visuella textbilden är svårtolkad. Bästa förståelse uppnås med hjälp av hörseln. Dessa brev visar med all tydlighet hur högläsning är nyckeln till den individuella stavningens texter.⁷¹

Hon förefaller ingalunda bättre hemmastadd med det svenska språket. Även där blir skriftbilden lätt bisarr, med inkonsekvenser när det gäller stavning och meningsbyggnad.

peranesi est mon cavalier Servento⁷² här i Rome; jag stiger up alla mornar klokan 6; och far ikring och beser alt. Vad jag nansin kan se för den korta tid jag blir här som inte är mer än IO dagar innalles. jag tror inte att manga fruntimmer gör effter det jag gör; ty det är nog för fatigante för en petite maitresse; men för mig är det en vrai plaisir; (brev 8, Rom 15/9 1784)

Denna brist på iakttagande av skriftspråkets norm är dock inget att förundra sig över. Kvinnors skrivkunnighet byggde inte på skolmästares eller informatorers insatser. Och det förtjänar att påpekas att inte heller högst skrivkunniga män var konsekventa när de skrev på modersmålet för privat bruk.⁷³ Få kvinnor drillades med skrivövningar vare sig det gällde svenska eller franska. Det var förbehållet de allra högsta klassernas döttrar att få kvalificerad hjälp av någon infödd fransyska.⁷⁴ Charlotte Ekerman kan ha tränats i det franska språket av sin mor, som bland annat ägnade sig åt översättning från franska. Men förmodligen var det i första hand teatern som tränat henne till den språkbe-härskning som hon ger prov på i sina brev.

I citatet ovan får vi också belyst hur Beata Charlotta blandade svenska och franska.⁷⁵ När hon övergår till modersmålet blir det inte »rent»; det blandas ständigt med franska uttryck. Det märks tydligt att det är det franska språket som ligger närmast till-

hands.⁷⁶ Det är i och för sig naturligt med tanke på hennes vistelse i Paris och att hon under resan rör sig i en internationell miljö. Någon känslomässigt grundad förkärlek för det språk som ändå var hennes modersmål går inte att spåra. Det verkar inte finnas någon konsekvent linje när det gäller hur språken används utom i något fall då hon uppenbarligen i skrivande stund finner sig bevakad av två män som väntar på att hon skall avsluta sitt brev. De står beredda att ta med den svenska damen ut: »pardonné mon aimable ami que je ne vous écris pas plus au long, mais j'ai deux cavaliers Servento som inte lemnar mig någon frihet; så at jag önskar at de vore hinen ivald adeux mon cher et bien aimer ami» (brev 7, Florens I/9 1784).

Det finns en dubbelhet i breven till Sparre. Den är i sin tur betingad av den tve tydighet som finns i deras relation. Beata Charlotta, ung och ensam aktris i exil, skriver till Carl Sparre, en av rikets högsta herrar. Den situationen kräver att etikettens alla regler om att visa underdånighet iakttas. Men här är det långt ifrån alla brev som ger exempel på den i sak maktlösa reella underkastelse. Traditionellt fick denna sitt klaraste uttryck i undertecknandet av brevet. Avståndet mellan brevet sista mening och avslutningsfrasen signalerar respekt. Ju större avstånd, desto mer högaktningfull är brevskrivaren. Därefter gäller det formuleringen av avslutningsfrasen: den underställda bör ställa sig till den överordnades tjänst. En vanlig fras är att brevskrivaren förklarar sig vara adressatens lydiga och ödmjuka tjänare. Det bästa exemplet finns i det tidiga odaterade första brevet. Avslutningsfrasen börjar redan i brevet sista mening:

j'ai l'honneur d'être avec un profonde respect

Mon Seigneur
votre
tres humble et tres obissan
Servante
Bette Charlotte Ekerman

I brev 4, daterat Paris 7/6 1784, finns samma avslut med skillnaden att »Mon Seigneur» utbyts mot »Votre Excellence». Därefter tecknar sig Charlotte Ekerman inte mer som Sparres tjänare.

För det är ändå inte det formella som lyser i ögonen. Det finns där på några ställen, men det är den informella, intima tonen som dominerar. De som ägnar sig åt brevforskning talar om en ny stil, där kvinnor når större framgång än männen och som kom att bilda en ny norm från mitten av 1700-talet.⁷⁷ Det familjära brevet blev ett verktyg för att upprätthålla intima relationer mellan mer jämbördiga parter. I Charlotte Ekermans brev blir excellensen mestadels tilltalad som »Mon cher et aimable ami» och avslutningsfrasen utgår, liksom även ofta själva signerandet. I stället får avslutningen ske

i själva brevet och den stereotyperade formeln lyder: »je vous aime et vous aimerai jusqu'à la mort/ à mon dernier soupir». Det kan också bli så här: »Je vous embrasse un million de fois» (brev I5, Neapel 9/10 1784). Hon försäkrar honom inte om sin vördnad utan om sin kärlek. Hon kan smågnabbas med honom, som i det brev där hon leker med hans initialer:

jag säger mig alltid. ja jag kommer ännu en gång att få se min käre, min söte och älskade: den som jag älskar mest i hela världen: gissa vem: ja vem...det är ganska svårt eller hur: nå jag måste alltså säga det själv ... det är ... CS. .den sötaste och mest godhjärtade och charmerande mannen i hela världen» [...] (brev 20, Rom 15/I 1785; övers.).

Här blommar en lätt erotiserad ton. Hon spelar ut sin charm och underhåller den gamle mannens fåfänga med smicker. I ett tidigare brev har hon visat sin ilska över uteblivna svarsbrev. »Adieu, elake! Ska jag lägga till vän eller måste man säga Ers Excellens för att visa att jag verkligen är arg och att jag kommer att så förbli till jag får höra något nytt från honom» (brev 12, Neapel 17/10 1784; övers.).

Charlottes vrede väcks av obalansen i brevväxlingen. Varför svarar Sparre inte? Han var visserligen överordnad, hans maktposition kunde hon inte bestrida, men att han för den skull kunde befrias från att upprätthålla en brevväxling där mottagna brev besvarades för att i sin tur få svar osv. var i hennes ögon en djup orättvisa. Som korrespondent ville hon inte finna sig i någon självklar underordning. Men det triviala förhållandet att Sparre inte besvarar Charlottes brev trots att hon bönar och ber blyxtbelyser maktrelationen mellan de båda brevskrivarna.

ack, vad har hon [Charlotte] gjort för att förtjäna en sådan behandling jag trodde inte att Ni var så obeständig i vänskap, otrogen i kärlek; man måste kela vackert med mig för att jag inte ska bli indiskret; för jag vet en del om Er hur ni leker att ni är 15 år. Ni glömmer en vän; och Ni tror att jag ska uthärda det utan att beklaga mig; nej min söte vän Ni är alltför klok för att begära det omöjliga och ni bör reparera de fel ni begått mot mig genom att skriva oftare till mig och det även om jag blir lite arg. jag måste be om en nåd: behandla mig inte som en toka för mitt lättsinniga sätt att skriva till Er men ni får tillräckligt mycket med ceremonier och respekt från alla; och det roar Er en smula att få brev av det här slaget när Ni är säker på att min respekt för Er finns i mitt hjärta tillsammans med alla andra känslor som jag hyser för Er (brev 5, Paris 6/8 1784; övers.).

Hur intimt det än kan låta när Charlotte gör sig kelen och killar den gamle mannen under hakan så blir tilltalsordet aldrig annat än »vous». Här skulle man verkligen velat ha Sparres brev att jämföra med. Förmodligen tillskrev han henne med »tu». Med tilltalsordet markerades det avstånd i ålder, makt och social ställning som var inneboende i det förrevolutionära Europa. På svenska tilltalar hon honom med »han». Det kan låta

närmast lite rart för våra öron men hade blivit det vanliga sättet för tilltal mellan personer som inte var du med varandra.

Resan

Beata Charlotta Ekermans resa till Italien låter sig till största delen rekonstrueras ur hennes brev. I brev 5 (Paris 6/8 1784) skriver hon att hon följande dag kommer att lämna Paris för att resa till Italien. Hon reser med en liten »diligence anglaise», har en tjänsteflicka och även en manlig betjänt, en fransk »courrier», som har tjänat hos baron Taube och därför är speciellt lämplig, eftersom han väl känner Italien.⁷⁸ Hon redogör för sina planer: mot Torino, planerat uppehåll fem dagar, sedan Parma, två dagar, därifrån till Bologna, likaså två dagar, och så Florens som skulle få fyra eller fem dagar (brev 5, Paris 6/8 1784).

Nästa brev, brev 6, är daterat Lyon 12 augusti. Hon har rest i tre dagar i sträck utan att göra uppehåll för nattvila.⁷⁹ Hon stannar upp i Lyon där hon inte saknar selsättning. Hon beskärmar sig över att hon måste ut och besöka manufakturerna och spinnerierna. Hon lämnar Lyon den 13 augusti och tar vägen över Alperna in i Italien.⁸⁰ I Torino varar hennes vistelse i fem dagar (brev 7, Florens 1/9 1784). Om de planerade uppehållen i Parma och Bologna finns inga uppgifter.

Den första september skriver Beata Charlotta Ekerman sitt av allt att döma första brev från Italien. »Jag kan inte neka mig nöjet att skriva till Er från detta land» (brev 7, Florens 1/9 1784). Hon befinner sig i Florens där hon blir kvar en vecka, alltså lite längre än hon först hade kalkylerat med. Fjorton dagar senare (15/9) kommer nästa brev. Då har hon varit i Rom sedan den 10 september. Hon skriver att hon tillbringat tio dagar där denna första omgång och att hon lämnar staden den 20 september: »jag blir här som inte är mer än 10 dagar inalles» (brev 8, Rom 15/9 1784). Fem dagar efter avresan från Rom kommer det första brevet från Neapel, den stad som varit målet för hennes resa.

I Neapel blir hon kvar till den 24 november. Då startar en långsam återresa. Beata Charlotta stannar i Rom betydligt längre än hon har planerat. Hon vill egentligen tillbaka till Paris så fort som möjligt, trött på den osäkra tillvaron som ensamt fruntimmer på resande fot. Men vägarna är dåliga under denna årstid och dessutom blir hon sjuk. Hon får ta sjövägen tillbaka. Det sista brevet från Rom är daterat den 12 februari 1785: »Äntligen lämnar jag Rom: för om två timmar stiger jag upp i vagnen» (övers.).

Hon reser från Rom till Livorno varifrån hon styr vidare mot Lerici, där hon får båtlägenhet till Genua. Sedan går resan rakt norrut mot Genève (brev 19, Rom 12/2 1785). Om denna hemresas förlopp vet vi inget. Inga fler resebrev finns kvar i Sparres

samling. Det sista bevarade brevet (nr 21) från Beata Charlotta Ekerman kommer från Paris och är daterat den 18 augusti 1785, det vill säga ganska exakt ett år efter det hon startat sin italienska resa. Nu i augusti 1785 tycks hon finna sig väl tillrätta i Paris. Hon har det helt enkelt ganska bra, men hemlängtan till Sverige har inte försvunnit.

Charlotte Ekermans italienska resa följer den klassiska grand tourens sträckning. Florens, Rom, Neapel, det var obligatoriska anhalter på varje Italienresa. Så hade Carl August Ehrensvärd rest några år tidigare.⁸¹ Så reste också Peter Moberg med sin tonårige baron när de 1786/87 »gjorde» Italien, och så reste även de allt fler engelska turisterna. Men framför allt var detta anhalter som knappt ett år tidigare hade besökts av den svenske kungen, *le comte de Haga*, och hela hans svit, vari den »söte vännen» Carl Sparre ingick. Mikael Ahlund framhåller att tidens snabbt växande flora av tryckta reseguider kom att styra resenärernas upplevelser.⁸² De gav en förståelse som var svår att frigöra sig från. En av de mer bemärkta Italienresenärerna, Goethe, menade att man egentligen varken kunde eller borde låta reselitteraturen lägga sig som ett filter över verkligheten. Ändå kom ju hans egen *Italienische Reise* att i sin tur satt sin prägel på efterkommande turisternas upplevelse.

Men vilket syfte hade Beata Charlottas resa? Reste hon som turist för upplevelser och rekreation? Var det en bildningsresa hon företog? I sitt första egentliga resebrev skriver hon: »j'ai enfin commencer mon pelirinage pour Rome» (brev 6, Lyon 12/8 1784). Hon använder således en av samtidens gängse termer för det som innefattades i begreppet *Grand Tour*. Så det blev nog en del av både turism och bildning. Men den omedelbara orsaken till resan måste man söka på annat håll.

I sitt brev från Paris den 5 juli (brev 4) skriver Charlotte om sin situation, som visserligen har ljusnat betydligt efter att kungen så nådigt besökt henne men som ändå inte innebär att hon bekymmerslöst kan se framtiden an. Ett år till är hon tvungen att vänta, innan hon kan få återvända till Sverige. Hur hon skall klara sig under tiden är osäkert.⁸³ Hon har ändå vissa planer. »Om jag kunde lyckas att resa till Italien», skriver hon och fortsätter: »där har jag en bekant som skulle vara till stor nytta för mig» (brev 4, Paris 5/7; övers.). Problemet är att hon faktiskt inte har minsta penning till själva resan. Bara hon kommer dit, menar hon, ska det nog gå bra att klara sig. I nästa brev meddelas att det finns en viss hertig Coscia, rik och bosatt i Neapel, som velat ta henne med sig till Italien (brev 5, Paris 6/8).⁸⁴ Men för Beata Charlotta var det otänkbart att hon inte skulle vara på plats i Paris när den svenske kungen väntades dit och förresten hade hon ju också väntat på att Sparre själv skulle komma dit. Den rekorderlige italienske hertigen lovade att skicka pengar till resan om hon bara ville komma, och »han höll ord». Så där stod hon i skrivande stund redo att ge sig av på en resa som hon fann »intressant». Resan blev således ett sätt att ta sig igenom ett år då hon annars hade stått utan uppehåll.⁸⁵ Naturligtvis har det också lockat att besöka de platser där Sparre

passerat före henne. Med rätt taktik skulle hon kunna utnyttja de förbindelser som det kungliga sällskapet redan hade upprättat. Med några rekommendationsbrev från Sparre på fickan borde de förnämsta salonger kunna öppnas för henne.

Men resan var inte bara ett sätt att lösa praktisk-materiella problem. Charlotte funderade också på sin egen identitet. Aktris i exil, ratad av hertig Carl. Vem skulle hon vara när hon nu gav sig ut på en resa på egen hand? Som kvinna var hon beroende av att anlägga ett respektabelt yttre. I det brev hon skrev dagen före sin avresa delgav hon Sparre sina tankar (brev 5, Paris 6/8 1784). Hon måste välja sig en roll som hon kunde klara. I instruktionerna till Sparre om hur han borde utforma rekommendationsbrev skrev hon: Ni bör inte kalla mig »en förnäm dam» (*une femme de calité*) utan en »ovanlig och filosofisk dam» (*femme extraordinaire et philosophe*), någon som älskar resor och konst och som betraktar resan som »en bild av det mänskliga livet» (*un tableau de la vie humaine*). Det är *den* respektabla rollen som hon måste kunna exekvera, men hon vet också att hon inte kommer att kunna leva på att filosofera om resandet som en bild av livet i stort. Därför tillägger hon att för att inte orsaka för mycket svartsjuka får hon samtidigt anta rollen av en person som är på flykt från kärleken »comme quelque une qui fui lamour». Hon vet att på det planet är hennes spel övertygande. Tanken på hur hon med framgång kommer att kunna uppfylla den senare rollen gör henne upprymd. »På det sättet skulle jag kanske kunna roa mig» (övers.). Så såg det ut vid starten. Resan som ett sätt att lösa en till synes olöslig ekonomisk situation, men också en möjlighet att pröva nya identiteter; pröva nya berättelser för att kanske också till sist lyckas att sätta sig i respekt tack vare andra egenskaper än dem hon hittills haft framgång med.

Man kan säga att vad vi bevittnar är Charlotte Ekermans försök att ta kommandot över sitt liv. Det handlar om att bli subjekt. Men så kringskuret av det omgivande samhällets diktat som hennes liv är kan hon inte agera utan hjälp utifrån. Här låter Beata Charlotta Carl Sparre och oss sentida läsare av hennes brev följa hur hon prövar roller, faller ur dem, bara för att till sist åter befinna sig i en total beroendesituation. Men kanske finner hon en väg till att realisera åtminstone en sorts oberoende också i sin *cocotte*-roll. Hon visar upprepade gånger hur hon kan ställa sig vid sidan för att se på effekterna av sina egna manipulationer som bygger på hennes ungdom och skönhet.

I sitt brev från Lyon reflekterar hon åter över sin situation (brev 6, Lyon 12/8 1784; övers.). Förtjust överraskad konstaterar hon att nu är hon faktiskt på väg. »Jag har fortfarande svårt att övertyga mig om att en svenska reser till Italien; det måste ses som ett fenomen». Hon menar att hon är värd en viss beundrande uppmärksamhet. »Det smickrar min egenkärlek när jag tänker på att jag gör en resa som få kvinnor har gjort och kanske inte en enda hade kunnat tillgodogöra sig så som jag hoppas göra». Ytterligare ett syfte med resan föresvävar henne: »Jag för en noggrann dagbok över allt jag gör och allt jag ser; och på gamla dar kommer det att bli mig ett angenämt nöje att

läsa den igen tillsammans med mina vänner och minnas min ungdom».

Här finns en självmedvetenhet som inte bara grundar sig på den bild av henne själv som hon vanligen sett i männens blickar. Resandets speciella predikament får henne att pröva en ny identitet. Hon är en resenär i sin egen rätt och lägger själv upp sina planer. Hon är beredd att ta till sig vad en resa kan bjuda av både lärdom och erfarenheter. Hon prövar att bli en bildad person. Hon för sig som ett »ärbart fruntimmer» (*femme*). (brev 5) Hon är rentav beredd att uppträda som en »vitter dam» (*femme savante*). I Lyon, skriver hon, får hon bråttom när hon ska besöka manufakturerna. Det gäller att inte falla ur rollen som »la dame savante» (brev 6). Under resans gång gör hon framsteg i sin nya roll. Men när hon hunnit fram till Italien så är det ändå rollen som »femme de qualité» som tvingar sig på. Hon rör sig i de förnämna cirkelarna: »Jag har träffat alla de förnämsta damerna som alla har besökt mig» (brev 7, Florens I/9 1784; övers.). »Jag har blivit en förnäm dam på ett ögonblick och jag finner mig väl tillrätta i denna nya metamorfos» (brev 7; övers.). Varje dag stiger hon upp klockan sju för att hinna med att besöka alla gallerier och kyrkor. »Aldrig har jag sett något så vackert och jag börjar till och med att resonera som en amatör av tavlor och skulpturer» (övers.). Sin bildningsgång tar hon själv ansvar för; hon har ingen informator som manar på henne. I breven intar Beata Charlotta den prövande attityden hos en som visserligen är stolt över sina framgångar men samtidigt känner att det är nödvändigt att anlägga en lätt självvironisk ton. »Femme de qualité», »amateur d'art», må vara, men det får inte skymma att hon fortfarande är sin adressats Charlotte som egentligen inte vill något hellre än att sitta i soffan hemma hos Sparre själv, hennes »cher et cherissime ami», i Stockholm och nojsa.

I följande brev (nr. 8) skrivet i Rom den 15 september 1784 irriterar hon sig på sin omgivning som alltför lättvindigt dömer efter utanverket. Eftersom hon har ett sätt och en hållning som anstår en förnäm dam, så har de här »dumma människorna» (*ses gens bête*) genast tagit henne för en sådan och behandlar henne som »förnäm dam utan att hon är det» (*femme de calité san lêtre*). Men hon har ingen skuld i att den romerska societeten har misstagit sig. Hon har varken kallat sig »comtesse» eller något annat för att slå blå dunster i ögonen på den aristokratiska omgivningen. Hon gäller nu också för en »femme d'esprit» och hon studerar antikerna varje dag: »Jag tror inte att många fruntimmer gör effter det jag gör; ty det är nog för fatigante för en petite maitresse; men för mig är det en vrai plaisir». Här stiger hon upp ännu tidigare än i Florens, »klockan 6, och far ikring och beser alt», men det ändrar inte hennes natur: »Skicka en gris till Rome så kommer han ett svin tillbaka» lyder hennes självvironiska kommentar. När det sedan är dags att lämna Rom för att resa tillbaka till Paris kostar hon på sig att framhålla att hon allt känner Italien riktigt bra för att vara kvinna och hon har sett allt, också konstnärerna, och nu utan svårighet kan skilja på vad som är antikt och vad som är

modernt (brev I8, Rom I/I 1785).

Man kan se att Beata Charlotta målmedvetet fullföljde sin avsikt att dra nytta av resan på alla plan. Hon uppträdde som den ordinäre Italienturisten, trots att hon var kvinna. Det som skulle ha uppfattats som alltför tröttsamt av »une petite maîtresse», det klarade hon inte bara av utan det blev för henne till ett sant nöje, trots att hon reste utan eskort. Hon ville vara en riktig turist på sin Grand Tour; hennes iver att besöka sevärdheter, att uppleva men framför allt lära sig är inte att ta miste på. Alla dessa roller, kunde hon spela dem övertygande nog, trots att hon aldrig någonsin kunde bli en äkta »femme de qualité»? Skulle hon kunna integrera någon av rollerna i den repertoar som resan gav henne anledning att pröva med sin egen personlighet?

Det fanns en roll som hon oväntat förkastade. Aktrisen från Stockholm visade ett totalt ointresse för den italienska teatern, som hon dömde ut jämte operan; den var helt enkelt för dålig (brev 20, Rom I5/I 1785). Kanske kan man sätta denna förkastelse i samband med hela den komplexa identitetsfrågan. Teaterkungen och hans följe hade inte ratat de italienska föreställningarna. Armfelt noterade i sin dagbok från italienska resan nästan dagliga teater- och operabesök.⁸⁶ Men Beata Charlotta hade fått erfara att just identiteten som skådespelerska låg till grund för att hon egentligen aldrig skulle kunna aspirera på att bli en sann »femme de qualité». Som skådespelerska hade hon samtidigt begynt en parallell karriär som hålldam. När hon reste inkognito i Italien så var det själva skådespelarrollen som hon kunde hålla ifrån sig. Hon spelade sina nya roller som »femme savante» och »femme d'esprit» med hjälp av en annan rekvisita. Hon vände sig då från teaterns flärd och ytlighet. Hon lärde sig italienska, blev konstkännare och besteg Vesuvius (brev 20, Rom I5/I 1785).

När Charlotte Ekerman uppträdde som turist och som »femme de qualité», kunde hon dock inte överge den identitet hon hade tilldelats. En kvinnlig skådespelare som uppträdde på en scen var *de facto* ett offentligt fruntimmer. Hon ställde ut sin kropp, sin röst, hela sin fysiska uppenbarelse till allmänhetens (teaterpublikens) bedömning. Här vändes det mest privata ut i offentligheten. Aktriserna kunde inte värja sig mot angrepp på det som med tidens term kallades deras dygd. Allt hos dem blev offentligt.⁸⁷ Tidens skådespelerska hade egentligen inget privatliv att värja. Under sin resa hade Charlotte upphört att vara skådespelerska. Men den andra delen i denna identitet, »une femme qui veut faire fortune», »une aventurière», sökte hon med kraft att ta avstånd från. Ändå ser vi i breven gott om exempel på hur Beata Charlotta fortfarande driver ett spel utifrån just den halvan av sin gamla identitet, nämligen som »cocotte», »femme entretenue», termerna är många.

Det handlar om ett erotiskt spel där hon framställer det som att hon själv erövrar, spelar förälskad i, ofta leker med, någon gång avvisar en rad män av hög rang. Hon rapporterade till Sparre om hertigen av Coscia, Armfelt, ett antal anonyma potentater,

Razumovskij, markisen av Hautfort. Hertigen av Coscia spelar hon ut genom att låtsas vara kär i honom (brev 6, Lyon 12/8 1784); genom att uppträda som förälskad fick hon möjligheten att genomföra sin resa. Hon får honom att tro att hon reser av kärlek till honom, men i själva verket reser hon uteslutande för sitt eget nöjes skull. Hon tillägger: »man måste vara lite förslagen (rouée) här i världen; och ni vet att man fortfarande är snäll när man bara gör små spratt som inte sårar någon» (övers.).

Vem som har övertaget i dessa erotiska spel är alltså inte helt självskrivet. Även om vi från vår utsiktspunkt ser de manliga maktstrukturerna som helt dominerande, kan vi samtidigt konstatera att den enskilda kvinnan i någon mån kunde rycka i trådarna. Charlotte räknar upp en rad av män som hon kan vinna ett visst inflytande över efter att de har fallit för hennes charm eller utstrålning. Hon rapporterar stolt att överallt dit hon kommit har hon gjort erövringar. I Florens hade det varit engelsmän (brev 8, Rom 15/9 1784). Och i Neapel menar Beata Charlotta att »jag har nästan gjort alla ministerrarnas conquete; och utan mycken egenkierlig så är jag den hygligaste som är här» (brev 15, Neapel 9/10 1784). Men när hon vägrar att bli älskarinna åt markisen av Hautfort, då utnyttjar han sin maktställning och trakasserar henne (brev 17, Rom 15/12 1784).⁸⁸ Han har, menar hon, missbedömt henne. Hon klarar situationen med hjälp av Sparre. När hans rekommendationsbrev slutligen anlant kan hon övertyga om att hon har en ställning som ger henne rätt att avvisa en man, han må vara markis. Den slutgiltiga revanschen får hon när storhertigen av Florens utvisar markisen från sitt hertigdöme. I det här fallet blir hennes beroende klart exponerat. Att sedan markisen får sig en näsknäpp gör händelsen till en bra historia, som hon gärna berättar för Sparre.

Men Beata Charlottas framgångar var inte begränsade till manliga erövringar. De förnåma damerna i Italien föraktade henne inte. Hon kunde uppvisa just de talanger som var nödvändiga vid de olika hov dit hon i Sparres och Gustaf III:s spår fick tillträde. Hon kunde framför allt konversera. Som konversant och intressant utländsk kvinna togs hon emot av prinsessor, hertiginnor, furstinnor och drottningen av Neapel. Men om männen inte behövde befara att deras eget rykte kunde solkas av umgänget med en dam »qui veut faire fortune», så var det omöjligt för kvinnorna i samma krets att ta emot en äventyreska. Därför gällde det att passera för »femme de qualité» och den rollen spelade hon till fulländning.

Samtidigt kunde hon konstatera tomheten och den bedövande långtråkigheten vid de olika hov som hon besökte.

Resan ställde henne inför nya situationer som fick henne att se på sig själv på nytt sätt, att upptäcka, att experimentera, att reflektera. Att hon fick tillträde till de förnåma salongerna och att hon där kunde känna sig hemmastadd hindrade henne inte att se och reflektera över villkoren för de människor hon möter utanför salongerna. Vad uppfattade denna kvinnliga resenär av invånarnas politiska, religiösa och ekonomiska levnadsvill-

kor? Mötet med det främmande, det annorlunda, fick Beata Charlotta att fundera. Hon blev vad hon själv lite skamset kallar »filosofisk» (brev 21, Paris 18/8 1785). Beata Charlotta var en god iakttagerska: »jag anstränger mig att utforska sederna i det land där jag bor, men invånarna vinner inte på detta studium» heter det (brev 17, Rom 15/12 1784; övers.). Hon var mycket kritisk mot hur de italienska makthavarna behandlade sitt folk. Hon gladdes uppriktigt åt tecken på att folket ifrågasatte påvens järnhårda grepp.

Invånarna i Italien är i hennes ögon olyckliga, särskilt i påvestaten. Styrelseskicket i Italien är obegripligt. Man lurar folket på deras pengar. Det tycks gå bra i ett land där det finns »varken polis eller rättvisa»(ni police ni justice) och som därför snart bara består av tjuvar och mördare. Hon ser hoppfulla tecken på att vidskepelsen börjar avta. Folket knäfaller inte längre på gatan när påven passerar och delar ut sin välsignelse. Man ropar till påven: Vi vill inte ha välsignelse vi vill ha bröd! Det ljuder som en förebådelse av vad som ska komma att tima i Paris sex år senare.⁸⁹ Beata Charlotta rör sig visserligen i det italienska samhällets toppskikt, men hon är för den skull inte blind för de orättvisor som drabbar folket. Hennes egen osäkra ställning öppnar hennes blick också för de villkor som styr utanför de slutna hovmiljöerna.

Därför kan hon också hårt kritisera de kretsar hon själv befinner sig i. I Neapel konstaterar hon att etikettstvänet där är värre än på något annat ställe hon känner till. Det gör staden tråkig och hon menar att det här regeltvänet botar henne från hennes reslust (brev 8, Rom 15/9 1784). Kritiken växer. En och en halv månad senare är hon redo att helt döma ut den italienska modellen: »jag känner inte till något annat land där det förekommer så mycket trakasserier som här och där alla hatar varandra som här» (brev 13, Neapel 16/11 1784). I samma brev talar hon om att efter att man sett landskapet (förmodligen runt Neapel) så kan man konstatera att resten är rätt fullt och umgänget avskyvärt; hon känner bara en kvinna i landet som har esprit och kunskaper: hertiginnan av St. Climenti. Alla de andra är dumma och okunniga och kan bara säga »felice note». Mest anmärkningsvärt finner hon att neapolitanerna själva är lika uttråkade som övriga personer.

Beata Charlotta Ekermans resa företogs under höst och vinter. Årstiden var inte den bästa för att intagas av det italienska landskapets skönhet. Men det är ändå påtagligt att Beata Charlotta inte har utvecklat någon smak för naturen och hon nämner inte med ett ord något om överfarten över Alperna. Det är annars inte långt kvar till en tid då också den ordinäre turisten blir inskolad på skönheten i det som tidigare bara varit ett skrämmande hinder. Ehrensvärd, som hade tagit vägen över Alperna på väg till Italien 1780, skrev i sin *Resa till Italien* hur »hans ögon» väl i Turin »befriades från Alpiska bergen, de äga fågring på långt håll, men mitt ibland dem röner man en känsla av förödelse.»⁹⁰ Hos honom fanns åtminstone vid nerresan en beredskap för att låta

synintrycken av bergen översättas i känsla. Vad man finner i Beata Charlottas brev av omdömen om landskapet är ytterst lite. Liksom andra turister, inklusive greven af Haga, fascineras hon av Vesuvius, som hon bestigit. Och där har hon också precis som tidigare resenärer låtit sig tjusas av skådespelet av eld och lava. Men det är knappast vad vi skulle kalla en naturupplevelse utan i det fallet handlar det om det överraskande och våldsamma i sceneriet.

Alla intryck och tankar som föddes i mötet med det nya kunde inte utplåna hennes oändligt starka hemlängtan. Sverige framstod som rättvisans hemland, där människor kunde lita på varandra. »Ju mer jag lever i andra nationer desto mer saknar jag vår egen: tro mig hon har många goda kvalitéer som de andra inte har [...] För inget pris i världen skulle jag vilja vara född italienska» (brev 17, Rom 15/12 1784; övers.). I sitt första brev från Neapel hade hon överväldigats av denna typiska blandning av uppgiven leda och hemlängtan: »jag tillstår at jag skall finna mig ganska lycklig då jag en gång kommer hemm till Sverige! och inte mer behöfva utlenningar till någonting, ty jag ser at ingen nation är at comparera med vår; ty man kan åtminstone lita på dem – – hvilket man inte hvarken kan francoser eller italienare» (brev 9, Neapel 25/9 1784).

En kvinnlig spegelbild

Den italienska resan var för många en dröm men den realiserades bara för några lyckliga få. Från den välsituerade brittiska överklassen kom en tidig turistvåg. *The Grand Tour*, peregrinationerna, var resor med speciella bildningsambitioner. I Sverige har Gustaf III:s italienska resa kommit att stå fram som den klassiska Italienresan. Det var en resa som visserligen hade en officiell sida men som för kungen framför allt var en flykt till en tillvaro som kunde ge honom andrum och utrymme för förkovran.⁹¹ I Sverige kom Italien på detta sätt att införlivas med den gustavianska erans bildningsideal. Det var män som reste, de kvinnliga resenärerna är lätt räknade.⁹² Beata Charlotta Ekerman kan ses som en pionjär. Jag har redan visat hur hennes resa inte skilde sig från den klassiska modellen för Italienresan, som också låg till grund för den svenske kungens resroute. Charlotte Ekerman stannade visserligen inte ute lika länge som Gustaf III och hon kom inte att besöka lika många städer som kungen, men de ställen där hon stannade hade samtliga tidigare besökts av kungen och hans följe.

Jag övergår nu till ett närmare studium av hur Beata Charlotta byggde upp sina kontakter, med utnyttjandet av samma nätverk av europeiska aristokrater som kungen och hans följe tidigare begagnat. Det var som antytt huvudsakligen ekonomin och ledan vid tillvaron i Paris som fått henne att bryta upp därifrån, och lägligt nog infann sig her-tigen av Coscia med sitt erbjudande. Charlotte Ekermans italienska dröm hade väl fått

näring av den kungliga resan, som hon från Paris horisont fick tillfälle att leva sig in i genom brevväxlingen med Sparre. Hon var också väl bekant med männen i kungens följe. Det är inte otänkbart att hon ursprungligen hade planerat att möta svenskarna i Italien. Hon behövde göra sig påmind. Men mötet med kungen hade ägt rum i Paris.

jag träffade greven av Haga först på balen på operan och han talade till mig med stor välvilja [...] förra fredagen när jag som minst väntade det – annonserar man greven af Fersen åtföljd av greven av Haga: helt upplådda med facklor ja, som när man besöker en marskalk i Frankrike. han kom klockan 9 och stannade till halv II [...] han var oändligt nådig; och sade de artigaste saker och talade också till mig i en vänskaplig ton (brev 4, Paris 5/7 1784; övers.).

Den resa som Beata Charlotta sedan företog i spåren av svenske kungen och hans följe kunde ytterligare stärka hennes ställning inför en repatriering. Hon kunde lägga till några tum i sin roll som »femme d'esprit», »philosophe». Som enda svensk kvinna skulle hon kunna samtala med maktens män om gemensamma upplevelser av det italienska. Hon skulle ha egna direkta kunskaper om italienska förhållanden och framför allt kännedom om personer och relationer i de viktigaste italienska städerna.

Charlotte Ekerman reste ensam, men det betydde, som vi sett, inte att hon var helt utan sällskap. Hon meddelade Sparre att hon reste med en kammartjänarinna och med en »courrier», som hon hade övertagit från baron Evert Taube, som hade haft honom i sin tjänst under kungens italienska resa (brev 5, Paris 6/8 1784). Denne man var således väl förtrogen med resrutten och kunde fungera som guide. Hon satte stor tillit till honom. Han är mycket kunnig och med honom löper hon ingen risk eftersom han känner landet väl, skrev hon (brev 6, Lyon 12/8 1784). Denne till namnet okände man var i själva verket en förutsättning för att Charlotte Ekerman skulle kunna genomföra den här spegelvarianten av den italienska resan. Han var en förbindelselänk mellan Gustafs III:s resa och hennes egen.

Man kan alltså se Beata Charlottas resa som en reflex av den kungliga.⁹³ Men hur nära maktens centrum kom denna kvinnliga resenär? Var togs hon emot? Vilka miljöer förblev stängda för henne? Vilka valde hon bort? Lyckades hon skaffa sig några helt nya kontakter utanför det tidigare svenska nätet? »Jag måste be Er att ge mig några brev till kvinnor särskilt för Neapel» (brev 5, Paris 6/8 1784; övers.), skrev Beata Charlotta i det brev hon skickade till Sparre dagen före sin avresa från Paris. Hon skulle återkomma med sin begäran om rekommendationsbrev ända fram till i december 1784 när hon var på hemväg till Paris (brev 17, Rom 15/12 1784). Varför Sparre inte skickade henne de viktiga breven omedelbart är inte lätt att veta. Han kan ha haft personliga skäl, men man får också betänka att postgången var komplicerad; brev gick om varandra; ändrade resplaner gjorde att brev kunde bli liggande på ställen där resenären aldrig dök upp.⁹⁴ När Beata Charlotta till sist fick sina brev för Neapel hade hon redan lämnat staden.

Där hade hon tvingats att spela den besvärliga roll som ett ärbart fruntimmer, som uppehåller sig i hovets närhet men samtidigt avstyr varje invit att bli presenterad där. Hon kunde odla två sorters kontakter: dels kunde hon närma sig societeternas kvinnor, dels kunde hon söka manligt skydd.

I Florens fick hon en beskyddare i den engelske envoyén, le chevalier de Man, en över åttio år gammal man som också hade agerat värd för det kungliga sällskapet.⁹⁵ Hon träffade honom dagligen och »han bevisade [henne] oändlig artighet» (brev 7, Florens I/9 1784; övers.). Det blev ett mönster att hon anslöt till någon som hade fungerat som nyckelperson vid den svenske kungens uppehåll. På samma sätt blev hon under sitt uppehåll i Rom särskilt omhändertagen av den franske kardinalen och ambassadören vid påvestolen François Joachim de Bernis.⁹⁶ Han hade så gott som dagligen tagit emot det kungliga svenska sällskapet under dess två vistelser i Rom. När Gustaf III med följe anlant till Rom klockan 11 på kvällen på julafton 1783 uppvaktade genast den franske kardinalen klädd i full gala.⁹⁷ Hos kardinalen hölls välbesökta *conversazioni*, ibland med konserter. Bernis tog också emot Beata Charlotta redan på utresan. Ifrån Neapel förberedde hon sig för hemresan:

om min söta vän vill ajouttera ett prof af sin vänskap för mig, så är det at gifva mg ett bref till Cardinal Bernis; som jag redan känner och som tycktes var ganska nögd med min person; men som han Estimerar mycke min bästa vän; så tror jag at det skall recommendera mig mycke hos honom, om min Bästa vän vill vara så god och skrifva honom till att tacka honom för den godhet han visar en utaf Excelensen vänner samt bedia honom continuera mig samma godhet vid min återkämst till Rome; det är endast för at han kan derigenom få se at jag inte liugit då jag sade honom at jag hadde den lyckan at vara reknad ibland min bästa väns vänner (brev 9, Neapel 25/9 1783).

När hon återvände till Rom hade det kommit ett rekommendationsbrev, inte från Sparre, men från den svenske kungen. Hon dinerade två à tre gånger i veckan hos den gästfrie kardinalen. Det lände Bernis till heder, underströk brevskriverskan, att vänlighet och omtanke funnits redan vid deras första möte, men det är naturligt att Bernis tillmötesgående kom att sträcka sig ännu längre sedan Beata Charlotta blivit kungligt rekommenderad (brev 17, Rom 15/12 1784).

Som Beata Charlottas »cavalieri servente» i Rom fungerade kungens egen agent Francesco Piranesi.⁹⁸ Han var den som hade fått Gustaf III:s uppdrag att för hans räkning köpa in antiker för ett planerat antikmuseum för Haga slott.⁹⁹ Armfelt, som senare skulle komma att bli utsatt för Piranesis övervakning, nämner honom bara en gång i sin dagbok, men Piranesi intog likafullt en central roll i det stora gustavianska projektet att införliva den romerska antiken med det svenska kulturarvet.

I Neapel fanns mannen som hade bjudit henne på resan, hertigen av Coscia. Han tycks dock inte alls ha funnits med i den svenske kungens omgivning. Och eftersom

denna förbindelse skulle hållas hemlig och snart kom att brytas kan han inte ha tjänat som något verkligt stöd. Den hon tydde sig till i Neapel var monsieur André, svensk konsul i Neapel.¹⁰⁰ Om honom kan Armfelt förtälja att han och von Fersen den 23 februari 1784 blivit dubbade vid en högtidlig ceremoni. Men till vad de blev dubbade nämner Armfelt inte.¹⁰¹ Charlotte Ekerman skriver att det var dennes mer anspråkslösa umgängeskrets som hon föredrog. Det var ett sätt för henne att hålla sig på avstånd från hovet, som hon precis som vid tidigare anhalter både dras till och räds för på grund av att hon inte är någon äkta »femme de qualité». »Jag vill göra monsieur André's sociéte till min. Den är mycket bra och den mest amusanta; Därför ska ni tala om mig som någon som ni intresserar er mycket för; för övrigt för jag ett passande liv för en anständig kvinna» (brev II, Neapel u.d.; övers.).

Ändå hamnade hon också vid hovet. Drottning Maria Carolina gav sig inte förrän hon fått lära känna denna svenska dam, som hade väckt viss uppmärksamhet.¹⁰² Det var besvärande att Beata Charlotta egentligen saknade inträdesbiljett (de uteblivna rekommendationsbrev). Men hon pratade sig fram. I ständiga samtal bestående av eloger till vännen Sparre lyckades hon vinna förtroende hos dem som mindre än ett år tidigare hade umgåtts med Sparre, kung Gustaf och hela hans följe. Så förenades den svenska damen och olika högättade hertiginnor, drottning och prinsessor i ömsesidig beundran för det svenska riksrådet, överståthållaren, serafimerriddaren m.m. Carl Sparre.

Inför utresan skrev Charlotte Ekerman till honom att det fanns »damer som kommer att bli förtjusta att få en förevändning att ofta tala om er.» På sitt smickrande, skålmska sätt kallade hon dessa damer för »en svägerska här och där» (brev 5, Paris 6/8 1784; övers.). Ett bra exempel på en sådan svägerska är hertiginnan San Clemente. Hon finns inte nämnd i Armfelts dagbok, men för den skull var hon inte obekant för svenskarna. Att hon var väl bekant med Sparre framgår av ett brev (nr 9), daterat 25 september 1784: »honn traiterar mig med mycken godhet; och det tror jag är raison hvarföre at hon får tilfalle at tala om min bästa vän; det är det enda fruntimmer som jag tycker om här i landet; hon lefver något retirer; och så at vi converserar hwar an ganska väl».

Hertiginnan hade lovat att sända med brev till Sparre. Beata Charlotta var inte riktigt säker på att hon skulle hålla ord. En månad senare, när Beata Charlottas humör befann sig i bottenläge, fanns det bara en person som hon kunde stå ut med: hertiginnan San Clemente. »Jag vet bara ett fruntimmer», skriver hon då, »som har esprit och kunskaper i detta land och det är Er favorit; hertiginnan av *St Clementi*, men hon är en smula besynnerlig; hon har ett uppbrusande huvud och är mycket exalterad, men hon gömmer det bakom gudaktighet och filosofi; men ibland finns personer som är tillräckligt sinnrika och tillräckligt skickliga för att se bakom henne och då förlorar allt hon säger mycket av sitt värde» (brev 13, Neapel 16/II 1784; övers.). Det sista man hör om hertiginnan är att hon vidarebefordrat ett brev till Charlotte från Sparre (brev 18,

Rom I/I 1785). Han hade lagt ner Charlottes brev i ett som han skrivit till »la Duchesse de St Clementi». Beata Charlotta befann sig i Rom, och visst anar man att hon inte var odelat förtjust över att ha blivit sekundär adressat.

Ett annat exempel på gemensamma kvinnliga bekantskaper är prinsessan Belmonte i Neapel, som omtalas dagligen i Armfelts anteckningar från Neapel. Denna prinsessa kom på sjukbesök till Beata Charlotta och visade henne inledningsvis stor vänskap. Men i december stod det annorlunda till: prinsessan Belmonte var »en gammal omöjlig liderlig grälmakerska; hon har brutit med mig för att jag blev tvungen att besöka vicomtesen av Hereria» (brev 17, Rom I5/I2 1784; övers.). De närmare omständigheterna framgår inte.

I Rom fanns prinsessan Santa Croce. Armfelt antecknar besök hos henne. Där hade svenskarna varit ständiga gäster vid prinsessans conversazioni. Hon introducerade Beata Charlotta på olika ställen och presenterade henne för viktiga personer. Hon stod i ett särskilt förhållande till kardinalen och sades vara hans mätress.¹⁰³ När det var dags för uppbrott så hade både kardinalen och prinsessan tårar i ögonen och hälsade till Sparre, som man fortfarande saknade. »Alla talar om Er med den största beundran» (brev 19, Rom I2/2 1785; övers.).

Men med somliga män spelade hon som vi sett också på ett annat plan än det som stod henne till buds som vän till Sparre. Där var hennes roll också förförerskans. Men för att inte tappa fotfästet gällde det att hela tiden uppföra sig väl. I ett brev från Neapel daterat den 28 september 1784 förklarade hon hur hon hela tiden fruktar att hon i längden inte kommer att bli så väl behandlad, eftersom hon är ensam och saknar rekommendationsbrev. Greve Razumovskij hade blivit kär noterade Beata Charlotta förnöjt. Om Sparre bara skriver ett enda brev, ber hon honom skriva till Razumovskij. Han måste förstå att hon är en person som har den äran att åtnjuta Sparres vänskap. Då kommer han också att förstå att han måste göra henne flera »honnêtetés» än att »faire la cour» (brev 10, Neapel 28/9 1784). Den som likt den plumpe markisen av Hautfort ställde krav på henne att hon skulle bli hans älskarinna blev avisad. Det handlade om ett betydligt subtilare spel än markisen anade.

Man kan inte av breven se att Charlotte Ekerman skulle ha skapat sig något nätverk av personer som inte redan hade haft kontakter med den svenske kungen och hans följe. Hennes förälskade hertig av Coscia har jag dock inte kunnat finna i kungens italienska krets. Han var ju också så mån om att deras förbindelse skulle hållas hemlig att han inte heller kan ha berett marken för nya kontakter. Coscia är en av de få personer av dem som nämns i breven som inte finns med i persongalleriet runt det kungliga sällskapet. Beata Charlotta Ekerman har verkligen fått klara sig på egen hand. Utan rekommendationsbrev kunde hon i alla fall muntligt visa att hon hade god kännedom om de förnäma svenskar som några månader tidigare hade besökt de klassiska anhalterna för

en *Grand Tour*. Som ett tecken på att hon lyckades komma in i kretsarna som hade engagerat sig för kungens besök kan man se att också under de perioder då hon blev liggande sjuk kom de högförnäma damerna och besökte henne. Härigenom fick breven naturligtvis ett särskilt värde för Sparre. De namn som Beata Charlotta nämner i sina brev till Sparre gäller personer som han har mött och somliga har han till och med haft närmare relationer till.

Men var kom hon inte in? Ja, hon togs förstås inte emot av påven.¹⁰⁴ Inte heller blev hon invald i Accademia dell'Arcadia. Dessutom var inte alla hoven öppna för henne, vi hör inget om hovet i Florens eller i Turin. Inget av detta är förvånande. Inte heller köpte hon några antiker men väl en bordsskiva av marmor som hon ber Sparre, »min söta vän», ta hand om tills hon kommer åter till Stockholm: »jag har tagit mig friheten att adressera den till Er genom André! ty det kommer att bli mig ett stort nöje att ha något som påminner mig om Italien när jag är i Sverige; ävenså bönfaller jag Er att insätta den på någon vind för att förvara den tills jag kommer tillbaka» (brev I8, Rom I/I 1785; övers.).

Aristokratisk konformism, folklig särart

Beata Charlotta Ekermans italienska resa är ett unikt exempel på kvinnors försök att resa sig från beroende och underordning. Hon levde i ett samhälle och i en tid som egentligen inte gav något utrymme för kvinnor att genomföra en resa utomlands på egen hand. Jag vill här återkomma till en viktig förutsättning för detta äventyr, nämligen den språkliga och kulturella homogenitet som kännetecknade den dåtida europeiska aristokratinnen.

Det franska språkets betydelse som kommunikationsspråk under 1700-talet är välkänd. Vi vet också att det var främst inom hovet och den högre aristokratinnen som det praktiserades, för övrigt även i banala sammanhang. Det var konversationspråk och brevspråk. Det var också teaterspråk och det var det utländska språk som en expanderande krets av nöjesläsare läste. Denna språkliga enhetlighet utöver de nationella gränserna bidrog naturligtvis samtidigt till att också skapa en kulturell enhetlighet för de dominerande elitkretsarna. Beata Charlotta Ekermans brev ger oss en ingång till 1700-talets kosmopolitiska karaktär. Eftersom hon behärskade det franska språket kunde hon klara sig under sina år i Paris. Franskan blev även en nyckel till Italien. Men eftersom hon var ambitiös började hon också studera det italienska språket, »som verkligen inte är så lätt som man föreställer sig» (brev 20, Rom 15/I 1785; övers.), och hon kunde också smycka ut sina brev med några italienska fraser: »adio mio caro amico: io voi sono attaccato per tutte la mia vita» lyder en del av avskedsfrasen i brev I6 (Rom II/12

1784). Men fortsättningen får bli på franska.

När Beata Charlotta befann sig i Neapel lade hon märke till att där fanns vissa lokala egendomligheter när det gäller etikettsregler. Detta uppfattade hon som något negativt: »här finns etikettsregler som inte finns någon annanstans och som gör denna stad ganska ledsam och jag tror att det kommer att bota mig från min starka reslust» (brev 9, Neapel 25/9 1784; övers.). Hon väntade sig konformitet när det gällde umgängesregler, något som överbryggade nationella gränser och underlättade resande. Under 1700-talet hade den kodifiering av hovlivet som Ludvig XIV genomfört spritt sig till Europas hov som en del av det mer allmänna franska kulturinflytandet. En europeisk aristokrati kunde mötas utifrån den. Beata Charlotta reste inom ett Europa där överklassen visade upp en enhetlighet som snart skulle komma att slås sönder. Hon, som inte själv tillhörde denna klass, hade ändå sina erfarenheter av hovliv från Stockholm. Hon hade befast sina kunskaper i uppförandekoder under sin vistelse i Paris. Därför kunde hon ta sig fram i Florens, Rom och även i Neapel, trots att de lokala reglerna gjorde tillvaron något mer komplicerad.

Detta betyder inte att hela Europa var konformt. Och det är här som Beata Charlotta visade vara en god resenär som också såg de andra, folket. Då iakttog hon skillnader, då drog hon slutsatser. Hon såg att folket i Italien behandlades utan respekt, hon såg att det led. Överheten sög ut det, lurade det ekonomiskt, kyrkan gav folket sin välsignelse när det bad om bröd. Ehrensvärd betraktade folket utifrån rent estetiska kriterier. Armfelt såg bara den överklass som han själv var en del av.

Det sista brevet till Sparre är skrivet i augusti 1785. Sedan länge är Beata Charlotta, Mme d'Ahlgrén, tillbaka i Frankrike. Det är sommar; hon har just tillbringat fjorton dagar på landet. Hon är uppenbarligen tämligen förnöjd; »för närvarande kan jag ge Er den tillfredsställelsen att försäkra Er att för närvarande är jag ganska lycklig» (brev 21, Paris 18/8 1785; övers.). Hon har nu en egen vagn, hon har en galonerad lakej. Av brevet framgår inte vad som ligger bakom denna lyckosamma vändning. Men systemet som ger henne dessa ståndattribut innebär beroende av en man. Det finns all anledning att misstänka att hon lever som »femme entretenue». Det var en bräcklig trygghet, det hade hon redan många gånger fått erfaras. Men just då var hon en fin dam, som under sin vistelse på landet kunde unna sig en pratstund med landsbygdens folk, som hon uppfattade som fattigare än andra men ändå lyckligt. Hon hade berättat för de storögt lyssnande daglönarna hur det förhöll sig i Sverige, där vem som helst kunde framföra sina personliga klagomål till kungen.

Där lämnar vi Beata Charlotta Ekerman. Hon kom hem till Stockholm. Hon fortsatte att vara kringvärvad av rykten och blev älskarinna till den holländske ministern i Stockholm, och för en summa av 666 riksdaler om året blev hon polischefens spion. Så kunde man också utnyttja sina internationella erfarenheter. Hennes livshistoria kan mer

likna en roman än verkligt levtt liv. Ändå har hon genom sitt, låt oss säga »romaneska» liv för senare tidert manliga historiker fått inkarnera ett sjuttonhundratat präglat av ett frivolt lättinne, där unga, vackra kvinnor med ett kvillrande skratt knöt förbindelser med maktens män. Hon blev i senare historieskrivning en stereotyp. Ett effektfullt rosa skimmer kom att dölja den del av hennes liv som inte var lättinnigt nojs och erotiska lekar med maktens män.

I hennes brev möter vi reflexer av den officiella historien, vi lär känna ett gripande kvinnoöde som återspeglar de generella villkor som styrde livet för de sociala skikt i vilka hon rörde sig. Läser vi breven uppmärksamt korrigeras schablonbilden av 1700-talet som en enda lång fest, den som 1800- och det tidiga 1900-talets historiker gärna ville sprida. Visst, Beata Charlotta roade sig, hon talade förtjust om sina erövringar, men framför allt är hennes liv en berättelse om umbäranden, sjukdom, om förtal och ryk- tesspridning, en ensam kvinnas kamp för upprättelse. Breven från Italien bär alla på en undertext som handlar om hemlängtan. Beata Charlottas internationella erfarenheter tycks främst ha styrkt henne i sin övertygelse om att Sverige var oöverträffbart.

I Riksarkivet, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre, E 3052. Dessa brev har tidigare presenterats av H.L. von Dardel, »Charlotte Ekerman (M:me d'Ahlgren) – hennes vistelse i Paris och resa i Italien 1784–85. Skildring efter brev till öfverståhållaren friherre Carl Sparre» i tidningen *Saisonen*, nr 10, 15 maj 1923, s. 320–324.

2 Brian Dolan bygger i sin bok *Ladies of the Grand Tour* (London 2001) på tryckt material från 18 brittiska kvinnor som under 1700-talet reste ut från England. Av dem var merparten aristokrater och/eller hade försänkningar inom den lärda sfären.

3 Se Bengt Hildebrand, »Ekerman, Beata Charlotta», *Svenskt biografiskt lexikon* 12, Stockholm 1949, s. 707 ff; även *ibid.*, »Ekerman», s. 699.

4 Se Margareta Björkman, »Catharina Ahlgren – ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige», under utgivning på bokförlaget Atlantis.

5 Jämför Ingeborg Nordin Hennel, *Mod och försakelse. Livs- och yrkesbetingelser för Konglig Theaterns skådespelerskor 1813–1863*, Hedemora 1997, som visar flera fall då utfattiga döttrar i desperat belägenhet sökt sig till teatern för försörjning (s. 57f.).

6 Om Birger Jarl se Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter, *Svenska operans födelse. Studier i gustaviansk musikdramatik*, Stockholm 1998, s. 72–80. Om Gyllenborgs versifiering av kungens text, se Magnus von Platen, *1700-tal. Studier i svensk litteratur*, Stockholm 1963, s. 114, 118. Om uppförandet se Nils Personne, *Svenska teatern under gustavianska tidevarvet jämte en återblick på dess tidigare öden*, Stockholm 1913, s. 119ff.

7 Hildebrand 1949, s. 708. Han hänvisar till [Gustaf Johan Ehrensvärd], *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof*, utg. E.V. Montan, Stockholm 1877, d. I, s. 316. »Ett hemligt rykte börjar gå, at hertig Carl åter tänker på ny kärlekshandel och håller på at sluta contract och sina negociationer med en mamselle Ekerman, actrice vid teatern» (anteckning från den 7 september 1779).

8 Brevet, daterat den 12 december 1774, återges i *Bref rörande teatern under Gustaf III 1788–1792*, utg. Eugène Lewenhaupt, Uppsala 1894, s. 301.

9 Hon var född den 7 juni 1758 (Stockholms stadsarkiv, Ebbe Ekermanns samling, bunt I). Man kan lägga märke till att uppgifter om Beata Charlottas ålder varierar. När Gjørwell skrev sitt brev var hon 16 år. I ett brev från Paris 1785 (18/8) omtalar hon sig själv som ett 24 års fruntimmer, då hon i själva verket redan fyllt 27. Det understryker skådespelerskans och cocottens utsatthet: Att attraktionskraften förutsätts avta med kvinnans stigande ålder är inte något som kan förvåna, men att en 16-åring skulle kunna dra fördel av att utge sig för att vara yngre än hon var är ändå anmärkningsvärt.

10 Jämför Nordin Hennel 1997, s. 262ff.

11 Nordin Hennel skriver: »I kombination med teaterns kroppsliga och erotiska dimension blev aktrisen därför en 'kokott' [...] en vara potentiellt tillgänglig för varje man och därmed en metafor för kaos och en icke reproducerande sexualitet, vilket underminerade den fastslagna familjeprincipen.» Nordin Hennel, 1997, s. 263. Jämför även Nickie Roberts, *Whores in History. Prostitution in Western Society*, London 1993, s. 176ff.

12 Fredrik Axel von Fersen, *Historiska skrifter*, d. 4, Stockholm 1869, s. 190f.

13 Nils Personne, *Svenska teatern under gustavianska tidevarvet*, Stockholm 1913, s. 119–123.

- 14 Adolf Fredrik Ristell, *Anekdoter om Konung Gustaf III:s Hof och Regering*, Stockholm 1820, s. 80f.
- 15 Fredrik Axel von Fersen, *Historiska skrifter*, d. 5, Stockholm 1870, s. 41ff.
- 16 Dock inte redan 1781, som det uppges i litteraturen, ty av communicationsboken för hovförsamlingen framgår att hon gick till nattvard i Stockholm så sent som den 27 oktober 1782. (SSA, Hovförsamlingen, DII:3.)
- 17 Om hennes hemkomst se *Rutger Fredrik Hochschilds memoarer*, d. I, utg. Henrik Schück, Stockholm 1908, s. 95.
- 18 Se [Gustaf Mauritz Armfelt], *Resan till Italien. Gustaf Mauritz Armfelts resedagbok 1783–1784*, utg. Rainer Knapas, Stockholm 1997, s. 23. Den 11 juni 1784 tillbringade Armfelt »hela afton hos Madame Ahlgren» (s. 177); den 26 samma månad antecknar han: »[R]ände till fru Ahlgren för at råka svenskarne som där voro på soupé» (s. 185). Den 29 juni skrev han: »Jag för ut och l.h.fr.A (s.187), en formulering som Knapas löser upp: »låg hos fru Ahlgren» (s. 23). Den 19 juli tar han avsked av fru Ahlgren. Det kungliga sällskapet anträder sin hemresa (s. 193). Inte mindre än 13 gånger nämner Armfelt att han sammanträffat med fru Ahlgren i Paris.
- 19 Citat från Charlotte Ekermans brev sker på följande sätt: 1. Brevets nummer utifrån den ordning det är arkiverat. 2. Därefter ort och datum. (Observera att arkiveringsordning och kronologisk ordning inte följs åt!) 3. När brevets text är fransk har jag översatt den till svenska, vilket hädanefter förkortas: övers.
- 20 Gjörwell till K.H. Leijonhufvud, 4/12 1787, Gjörwells brevsamling, KB, Ep.G 8:12–13.
- 21 Se »Underdånig apostill» (odaterad) från G.M. Armfelt till Gustaf III där Armfelt förklarar att om »Mlle Eckerman» visar sig klara av rollerna som »Ebba Bjelke och Margaretha i Helfelt» ska hon få det gage hon begär, men spelar hon inte övertygande ska hon överhuvudtaget inte antagas (Lewenhaupt 1894, s. 293). Armfelt fick posten som chef för de kungliga spektaklerna år 1786 (Stig Ramel, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Dödsdömd kungagunstling i Sverige. Ärad statsgrundare i Finland*, Stockholm 1997, s. 73). Om spionage se *Bref rörande teatern* 1894, s. 302, Hochschild, d. I, 1908, s. 95.
- 22 Kjell Kumlien, »Sparre, Carl», *Svenska män och kvinnor*, d. 7, Stockholm 1954, s. 141f.
- 23 Brev från Gustaf III till Evert Vilhelm Taube, 28/8 1783 (Gunnar von Proschwitz, *Gustaf III. Mannen bakom myten. Ett självporträtt i brevform*, s. 253).
- 24 Om Tolls roll under kungens Italienresa se Carl Henrik von Platen, *Stedingk. Curt von Stedingk (1746–1837) – kosmopolit, krigare & diplomat hos Ludvig XVI, Gustav III och Katarina den stora*, Stockholm 1995, s. 134; även Ramel 1997, s. 54.
- 25 L.V.A. Stavenow, »Sparre, Karl», *Nordisk familjebok*, 2 uppl., bd 26, Stockholm 1917, sp. 579f., här: s. 580.
- 26 Hochschild, d. I, 1908, s. 32.
- 27 Bertil Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*, Stockholm 1943 (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning), s. 387.
- 28 Henning Stålhane, *Gustaf III:s resa till Italien och Frankrike* (Stockholm, 1953), s. 183. Någon källa anger Stålhane inte. Kungen skrev själv i ett brev till Munck att han och RR Sparre var ensamma om att »taga avskied af Rom med saknad» (ibid. s. 158f.).

29 Citerat efter Knapas 1997, s. 10.

30 Knapas 1997, s. 140, 144.

31 Magnus Olausson, »Gustav III:s resa till Italien (1783–1784)«, *Gustaf III:s resa till Italien 1783–84*, Uppsala 1984 (Uppsala universitetsbiblioteks utställningskataloger 14), s. 8.

32 SSA, kronotaxeringsregister, hus nr 152, kvarteret Europa, 1785:63, 1786:62, 1787:64.

33 Se Björkman 2005 (under utgivning).

34 *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers 1600–1945*, red. Rebecca Earle, Aldershot & Vermont 1999, s. 111–133.

35 *Epistolary Selves*, s. 7.

36 Steedman 1999, s. 119.

37 Se Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Göteborg 1988, s. 240. Hansson hänvisar där till Gellert. I sin *Gedanken von einem guten deutschen Briefe, an den Herrn F.H. v. W. (1742)* ger Gellert en god introduktion till sin uppfattning om hur brevet bör vara beskaffat. Där understryker han även kvinnors bättre förutsättningar för det nya tyska brevet som bör tränga ut det franska (s. 97–104). Se även densamme, *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen (1751)* (s. 136 f). Båda i Ch. F. Gellert, *Roman, Briefsteller*, hrsg. Bernd Witte, Berlin & New York 1989.

38 Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna »privat» och »offentligt» i det moderna samhället*, Lund 1984 (1962), s. 68f. Sambandet understryks i Ole Birklund Andersen, »1700-tallets brevkultur og romanen. The Familiar Letter og brevromanen med særligt henblik på Goethe og Richardson», *1700-tallets litterære kultur*, red. Frits Andersen, Ole Birklund Andersen & Per Dahl, s. 80.

39 »La lettre est un texte inscrit dans un acte de communication et qui comporte, à divers niveaux, une plus ou moins grande littéarité.» Marie-Claire Grassi, *Lire l'épistolaire*, Paris 1998, s. 151.

40 »Seul texte qui attend un autre texte en retour, tout geste épistolaire est forme de séduction. Moins le style sera simple, exempt d'ornements, plus il cherchera à séduire.» Grassi 1998, s. 151.

41 Dock får sägas till Sparres heder att i samlingen finns också brev där brevskrivaren faktiskt vågar sig på en kritisk ton och inte drar sig för att spela på hans svagheter.

42 Torsten Gunnarsson & Mikael Ahlund, »Drömmen om Italien», *Drömmen om Italien. Nordiska resenärer i Södern 1750–1870*, Nationalmusei utställningskatalog nr 637, Stockholm 2004, s. 10.

43 Solfrid Söderlind, »Förord», *Drömmen [...] 2004*, s. 7. Om de romerska städernas attraktionskraft på resenärerna se Anne-Marie Leander Touati, »Pompeji, Herculaneum, Paestum och Neapel som resans mål», *Drömmen [...] 2004*, s. 30–35.

44 Shearer West, »The Grand Tour. En historisk bakgrund», *Drömmen [...]*, s. 38–44, här s. 38.

45 För ett samtida svenskt exempel se B. Rudolf Hall, *Adelssönens fostran*, Lund 1936 (Årskrifter i svensk undervisningshistoria 49). Där återges brev från den då 15-åriga baronen Gustaf Ruuths peregrination till Italien 1786/87. Brevet är skrivna av hans informator Peter Moberg som rapporterar hem till sin arbetsgivare, den unge baronens far.

46 Moberg skrev från Rom 21/2 1787: »Man är i ständig haleine. Socityterna äro ganska brillanta och artiga, så at B.G. [baron Gustaf] har det bästa tillfälle at formera sig; äfven har jag den största satisfaction

- at se honom beskedlig, insinuant, belevvad, språksam, och af alla omtyckt» (Hall 1936, s. 123).
- 47 Jeremy Black, *The British and the Grand Tour*, London 1985, s. 166.
- 48 Hos Hall 1936 finns flera exempel på resebrev. Se också Jacob Jonas Björnståhl som rapporterade i brev om hur han togs emot i audiens av påven (Jacob Jonas Björnståhl, *Resebrev*, utg. Christian Callmer, Stockholm 1960, s. 69ff).
- 49 Jakob Christensson, »Resor på modet», *Konsten att resa. Essäer om lärda svenska resenärer*, Stockholm 2001, s. 21.
- 50 Black 1985, s. 186. Se även West 2004, s. 44.
- 51 Ett urval av Adlerbeths »Bref af en svensk och dess resa i Italien 1783 och 1784» har getts ut av Henrik Schück, *Gustav III:s resa i Italien*, Stockholm 1902 (Svenska memoarer och bref, 5).
- 52 Magnus Olausson, »Med Gustav III i Italien 1783–84», *Drömmen om Italien*, Stockholm 2004, s. 59–63, här: s. 62.
- 53 Som en form av salong betecknar Sabrina Norlander *conversazioni* och påpekar att det var där som romare och utländska besökare kunde mötas (Sabrina Norlander, »Prinsessa på vift. Om Sofia Albertinas resa till Rom 1793», *Drömmen [...]*, 2004, s. 66).
- 54 Neapel var i slutet av 1780-talet Europas tredje största stad med omkring 600 000 invånare, nästan lika många som 1700-talets Paris. I Neapel fanns omkring 8 000 munkar och nunnor av olika ordnar och kongregationer. Dessutom översvämmades staden av ca 12 000 världsliga abbéer som egentligen var förklädda läkare, advokater, filosofer, författare samt vanliga skrivare, utbudande sina tjänster på gatorna (Lars-Johan Stiernstedt, *Vår man i Rom. Överintendenten Carl Fredric Fredenbeims italienska resa 1787–1790*, Stockholm 2004, s.163 f.)
- 55 Knapas 1997, s. 127f. Olausson 1984, s. 27.
- 56 Syster till den franska drottningen Marie Antoinette.
- 57 Olausson 1984, s. 30. Beskrivs ingående av både Armfelt (Knapas 1997, s. 127) och Miss Mary Berry ([Mary Berry], *Extracts of the Journals and the Correspondance of Miss Berry from the Year 1783 to 1852*, ed. Lady Theresa Lewis, 2 uppl., d. I, London 1866, s. 90f.).
- 58 Berry, d. I, 1866, s. 98.
- 59 Knapas 1997, s. 142.
- 60 Stålhane 1953, s. 146.
- 61 Knapas 1997, passim. Olausson 1984, s. 26.
- 62 Stålhane, 1953, s. 209.
- 63 RA, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre, E 3052.
- 64 Det första brevet är odaterat. Innehållet tyder på att det skrivits i Sverige i samband med att affären med hertig Carl avslutats.
- 65 Redan i brev 4, skrivet i Paris (5/7 1784), omtalas planerna på en resa till Neapel. Nästa brev (6/8) skrivs dagen före avresan från Paris.
- 66 Black 1985, s. 167 f.
- 67 I mantalslängden antecknades hon som husjungfru, se not ovan. Se även H.L. von Dardel, »En borg-

mästarefru i Linköping vid slutet av 1700-talet», *Personhistorisk tidskrift*, 1927, s. 134–148, här: s.134. Jfr Stålhane, 1953, s. 19 f. Där talas det om den 19-åriga Julie anställd som 'husföreståndarinna' efter fruns död 1780, bosatt på malmgården Bellevue »emellan Roslags och Norr-Tullar». – En samling med Catharina Julianas brev till Carl Sparre finns likaledes bevarad i Börstorps-samlingen i RA. Se även Tilda Maria Forselius, »Jaget, frun och den fjolliga flickan: rollspel och identitetskonstruktion i Julie Björckegrens brev till Carl Sparre», *Brevkonst*, red. Paulina Helgeson & Anna Nordenstam, Eslöv 2003, s. 45–74. Uppsatsen bygger på en magisteruppsats »Min nådiga pappas Uprigtiga Vän och fiolliga flicka. Julie Ekerman/Björckegrens brev till Carl Sparre lästa utifrån frågor om makt och identitet», Litteraturvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, vt 2002.

68 Se t.ex. brev I3 (Neapel I6/II 1783), där Beata Charlotta skriver att hon inte hört något av Armfelt.
69 Dock inte alltid. Ibland Mme Ahlgrén.

70 Jämför Juhani Stenfors, *Svenska på franskt manér. Om syntaktiska gallicismer i 1700-talets och det tidiga 1800-talets svenska*, Vasa 1994 (Acta Wasaensia, nr 36, språkvetenskap 3), s. 10.

71 Jämför Elisabet Hammar, *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare*, Stockholm/Uppsala 1981, s. 28 f, där hon ger prov på liknande »illitterat» skrift. Flera forskare har kommenterat detta fenomen. Stina Hansson skriver om den »muntliga skriften» där ljudbilden dominerar över synbilden också i skriften (*Tidskrift för litteraturvetenskap*, 1986:I, s. 67–69). Christina Sjöblad tar upp diskussionen med hänsyn till kvinnor skrift i sin studie av kvinnors dagböcker, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 114 ff. Jessica Parland von Essen hävdar att rättstavning inte hade något egenvärde och att den inte hörde till adelskulturen, »Kvinnor, brev och kunskap. Om 1700-talets brevkultur», *Historisk Tidskrift för Finland*, 2003:2, s. 159.

72 Sedvänjan att förse en dam med en cavalier servant hade en speciell italiensk variant: ciccisbeo institutionen som innebar att gifta damer alltid åtföljdes av en uppvaktande man som inte var deras make (Sabrina Norlander, *Claiming Rome. Portraiture and Social Identity in the Eighteenth Century*, Uppsala 2003 (diss.), s. 114 ff.) Se även Knapas 1997, s. 206.

73 Det är intressant att göra en jämförelse med Gustaf Mauritz Armfelts behandling av det svenska språket. (Knapas 1997). När han gör sina dagboksanteckningar från den italienska resan är hans språkbruk jämförbart med Beata Charlottas. Liksom hon blandar han gemener och versaler, hans stavning och bruk av skiljetecken är i hög grad individuella. Armfelt var ingen lärd man men han var naturligtvis skrivkunnig. Men när han använder svenska språket för dagboken som endast är avsedd för privat bruk skiljer sig hans språkbehandling inte nämnvärt från den 'obildades'.

74 Om fransyska guvernanter se Hammar 1981, s. 36 ff. Jämför även Jessica Parland-von Essen om Augusta Armfelts, »Gustaf Mauritz Armfelts dotters upfostran. Att utbildas till hovdam. Augusta Armfelts upfostran och läroår», *Historisk Tidskrift för Finland*, 1997:3, årg. 82, s. 349–367.

75 Om bruket av franska under 1700-talet se Hammar 1981, s. 15 ff. Hammar betonar att trots den snabba utbredningen så var det bara de högsta samhällsskikten som kunde skriva under på att franskan var »värt andra modersmål». Jämför även Parland-von Essen 2003, s. 156.

76 Man kan erinra sig hur Olof von Dalin drev gäck med detta slags halvbildade blandspråk som han låter

Lisa Husbonde stå för i *Then swänska Argus* (I:43). Även Anna Maria Lenngren använde sig av svensk-franskt blandspråk i sin satir »Journal hållen af en KöpmansFru här i staden» i *Stockholms Posten* 1784.

77 Se t.ex. Hansson 1988.

78 Friherre Evert Vilhelm Taube hörde till Gustaf III:s resesällskap under den italienska resan.

79 Det kan jämföras med Carl August Ehrensvärd som 1780 vid samma tidpunkt på året tog fem dagar på sig för sträckan Paris–Lyon (Ulf Cederlöf, »Ehrensvärd – tecknaren», i *Carl Ehrensvärd. Tecknaren och arkitekten*, Stockholm 1997, Nationalmuseum utställningskatalog nr 603, s. 55).

80 »The majority of tourists preferred to cross the Alps. This was less hazardous and unpredictable than the maritime route» (Black 1985, s. 20). Den första staden som man då anlände till var Torino (ibid. s. 21).

81 Se Carl August Ehrensvärd, *Resa til Italien 1780, 1781, 1782*, Stockholm 1786. Finns i flera moderna utgåvor.

82 Mikael Ahlund, »Reseskildringarna, gravyrverken och bilden av Italien», *Drömmen* [...], 2004, s. 24–29, här: s. 24.

83 Beata Charlotta återkommer flera gånger till att den pension som hertig Carl lovat henne uteblir (brev 4, Paris 5/7 1784; brev 6, Lyon 12/8 1784, brev 8, Rom 15/9 1784, brev 13, Neapel 16/11 1784). Gustaf Johan Ehrensvärd antecknar den 22 mars 1780, då det blev allmänt känt att hertigen bröt sin förbindelse med Beata Charlotta, att det skulle ha upprättats ett skriftligt kontrakt där hertigen lovade 10.000 daler kopparmynt »ifrån den dag rupture dem emellan skulle förefalla» (Ehrensvärd, d. 2, 1878, s. 117).

84 Jag har inte lyckats finna några uppgifter som stärker denne hertigs identitet. I *Dizionario biografico degli Italiani* 30, Rom 1984, finns en katolsk prelat Niccolò Coscia (1681–1755) med vissa anknytningar till det bourboniska hovet.

85 I ett brev från Curt von Stedingk till Carl Sparre (Paris 22 mars 1784) har Stedingk bifogat ett brev från »den vackra Poller» som utgivaren av breven, H.L. von Dardel, misstänker kan vara Beata Charlotta. Där skriver Stedingk: »Jag förstår ej hur hon bär sig åt för att hålla sig uppe, ty jag vet ej någon, som underhåller henne, och hon tillåter sig säkerligen inga tillfälliga förbindelser.» (H.L. von Dardel, *Fältmarkalken von Stedingks tidigare levnadsöden skildrade efter brev till överståthållare Carl Sparre*, Örebro 1922, s. 108). Det är en iakttagelse som kan stämma in med Charlotte Ekermans kalkyler att anta Coscias erbjudande att komma till Neapel.

86 Se Knapas 1997 passim.

87 Jfr Nordin Hennel 1997, s. 15, s. 269 ff. Dessutom Roberts 1993, s. 176 ff.

88 Markisen av Hautfort uppfattades även av Armfelt som en osympatisk person. Han gör en anteckning i sin dagbok om hur markisen »fjäskade förskräckeligen» när kungen med följe drack te hos honom (Knapas 1997, s. 72). Ytterligare: »Marquis Hautforts ankomst til Rom var ej synnerligen gouterad.» (8/I 1784; Knapas 1997, s. 96). Se även Stålhane 1953 som ger en bakgrund till Hautforts vistande i Italien. Han skulle ha stulit diamantrydda skor, tvingats att lämna Frankrike och uppehöll sig nu i Italien. Han fanns ett tag i Gustaf III:s krets, men sedan ambassadören Staël upplyst om hans antecedentia undveks allt samröre med denna illa ansedda person (s. 162).

89 Man kan jämföra med följande citat från Miss Berrys dagbok (26/3 1784) då hon samtidigt som Gustaf III och hans följe bevittnade en påvlig procession: »All the Italians were remarking how little the crowd took notice of the Pope or demanded his benedictions: it would seem a happy omen that he is going out of fashion even with the lowest orders of people» (Berry 1866, s. 102).

90 Carl August Ehrensvärd, *Resa till Italien 1780, 1781, 1782*, Stockholm, 1925 (1786), med inledning av Gunhild Bergh, s. 21. Bergh påpekar dock i sin inledning att han inte beundrade alpnaturen (s. 8).

91 Om bakomliggande orsaker se Stålhane 1953, s. 9–17. Bengt Lewan sammanfattar resans syften som konststudier och furstligt sällskapsliv (Bengt Lewan, *Italienska bilder. Svenscars syn på Italien 1700–1800*, Stockholm 1970, s. 51).

92 Tio år efter sin bror, 1793, reste prinsessan Sofia Albertina till Rom. Förutsättningarna för hennes resa var förstås knappast jämförbara med Beata Charlottas (Norlander, 2004, s. 65–67).

93 Den välvilja mot svenska resenärer som skapades genom Gustaf III:s resa höll i sig under flera år. Peter Moberg skrev »[De många inbjudningarna till förnåma familjer] äro frukter af vår nådige konungs välgjörningar, i det Hans Maj:it genom sin Höga härvarelse gjort Svenska Nationen både hedrad och älskad» (brev 7 mars 1787, Hall 1936, s. 123).

94 Ett exempel: Nils von Rosenstein, ambassadsekreterare i Paris, fick ombesörja brev till Stockholm (brev 3). Tidigare hade Heikenskjöld tagit hand om ett. Beata Charlotta ber i sitt brev från Neapel den 9 nov. 1784 Sparre skicka sina brev till den svenska ambassaden i Paris, dit hon räknar med att återkomma i januari. Hon lämnade dock inte Rom förrän i mitten av februari, vilket betyder att det blev tyst från Stockholm under flera månader.

95 Sir Horace Mann (1701–1786), brittisk envoyé vid hovet i Florens sedan 1740, med särskilt uppdrag att rapportera om pretendentens förhåanden inom den brittiska kolonin i Florens (Knapas 1997, s. 205).

96 Knapas 1997, s. 83. Knapas skriver under porträttet av Bernis att denne »var Gustaf III:s och svenskarernas förnämste skyddsherre under vistelserna i Rom – de storslagna supéerna i hans hus omtalas dagligen» (s. 99).

97 Knapas 1997, s. 83.

98 Knapas 1997, s. 206, 208.

99 Sten-Åke Nilsson, »1700-talet efter den karolinska tiden», *Konsten i Sverige I*, red. Sven Sandström, s. 414. Se även Stiernstedt 2004, passim.

100 Vilhelm André var svensk konsul i Neapel (Stiernstedt 2004, s. 349). För honom gör Beata Charlotta en insats genom att utbe sig Sparres stöd för ordentlig lön till honom (brev 17, Rom I5/I2 1784).

101 Knapas 1997, s. 126.

102 Att döma av vad Beata Charlotta skriver om sina samtal med drottningen fick hon mer uppmärksamhet än Miss Berry, som hade tagits emot på liknande sätt i januari samma år (1784). Miss Berry fick nöja sig med en kvarts audiens (Berry 1866, s. 83).

103 Stålhane skriver: »Den sistnämnda [prinsessan Giuliana Santa Croce] plögade göra les honneurs vid större middagar och mottagningar hos kardinal de Bernis» (Stålhane 1953, s. 88). Stiernstedt är mer explicit: [...] »kardinal de Bernis lever ihop med en romersk prinsessa» [...] (Stiernstedt 2004, s. 100).

I04 Det gjorde däremot, som vi sett, Jacob Jonas Björnståhl i Rom den 18 februari 1772 (Björnståhl 1960, s. 69 ff.). Den unge baronen Gustaf Ruuth med sin informator mötte påven i Vatikanen och blev välsignade »ehuru vi voro 8 kättare» (brev d. 7 mars 1787; Hall 1936, s. 123).

AVHANDLINGSRECESSIONER

David Dunér, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*. Nya Doxa 2004 (558 s.)

Emanuel Swedenborgs långa liv kom att överbygga epoker och tidsåldrar: Han föddes i det stormaktstida Sverige, ventilerade sin magisteravhandling den första juni 1709, fyra veckor före slaget vid Poltava; han återvände efter sin första stora studieresa utomlands på hösten 1714, och kom till Svenska Pommern precis när Karl XII återvände från Turkiet, han diskuterade matematik och teknik med enväldshärskaren och konungen av Guds nåde i Lund 1716, och blev assessor i Bergskollegium. Under Frihetstiden etablerade han sig som energisk och välkänd naturvetenskapsman, och lärde sig under 1720- och 1730-talet allt vad tiden visste om metallurgi och därefter allt vad tiden visste om anatomi och fysiologi, och sammanfattade allt detta på latin. För övrigt visade han sig vara en övertygad anhängare av det nya frihetliga statsskicket. Och så blev han under det sista kvartssekle som han levde visionär, bibelexeget och uttolkare av märkliga korrespondenser mellan himmel, andevärld och vår jordiska existens. Hans litterära produktion var enorm, på alla de områden där han var verksam. I mars 1772 avled han, 84 år gammal, bara några månader innan Gustaf III genomförde sin statskupp. Hans levnad sträckte sig alltså från Olof Rudbeck den äldres tid till Kellgrens, från barockens autokratiska och ortodoxa världsteater till upplysningens och rationalismens tid.

Det är inte att förvåna sig över att en sådan gestalt och ett sådant livsverk väckt intresse hos eftervärlden. En rad forskare har under de senaste två hundra åren producerat värdefulla bidrag till belysning av Swedenborgs tankesystem och hans inspirationskällor. Det empatiska porträtt som Per Daniel Amadeus Atterbom tecknar i *Svenska siare och skaldar*, 1841, är ett tidigt försök till helhetsbild av mannen och hans författarskap. Under slutet av 1800-talet får intresset för den mångsidige vetenskapsmannen och andeskådaren en ny impetus genom nationalromantikens generalmönstring av ädla skuggor och vördade fäder: I storsvensk entusiasm tecknar man en bild av Swedenborg

som universalgeni, en vägröjare för anatomisk-fysiologiska insikter och kosmogonisk kunskap som först senare generationer skulle kunna förmå begripa och utveckla. »Hundrahövdad steg han ur gravens», skriver Strindberg om honom i Götiska rummen. Senare generationers forskare har reviderat den bilden och givit den rimliga proportioner. Men intresset för Swedenborgs livsgärning har bestått, och bakgrund och influenser har gradvis kartlagts genom Martin Lamms biografi från 1915 och Inge Jonssons djupgående studier, bland annat av skapelsesdramat *De cultu et amore Dei* (1961) och korrespondensläran (1969). Till framväxten av en helhetsbild har Lars Bergquist bidragit i en rad studier, främst i den stora biografien *Swedenborgs hemlighet* från 1999.

Till raden av svenska Swedenborgforskare sällade sig under 1990-talet den lundensiske lärdomshistorikern David Dunér. I en rad uppsatser har han under de senaste åren belyst Swedenborgs begreppsbildning på de matematiska, geometriska, mekanistiska och naturfilosofiska områdena. Det är inträngande studier. Dunér besitter omfattande kunskaper på dessa fält, och hans forskning präglas av akribi och pedagogisk elegans. »Swedenborgs spirab» i *Lychnos* 1999 kan stå som ett gott exempel. I den uppsatsen demonstreras på ett klargörande sätt såväl dynamiken som – inte minst – kontinuiteten i Swedenborgs tankevärld, där vissa grundläggande tankeelement synes vara kontinuerligt närvarande, som formativa element, genom hela det väldiga författarskapet.

I sin doktorsavhandling *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (2004) går Dunér vidare på den inslagna vägen. Tyngdpunkten ligger på Swedenborgs tidiga mekanistiska period fram till 1734. Syftet och målsättningen formuleras i den intresseväckande och elegant formulerade inledningen: Dunér vill inte bara kartlägga vad Swedenborg tänkte, utan framför allt hur han tänkte. »Det här är boken om hur naturfilosofen Swedenborg tänkte» (s. 22). Den övergripande teori han ansluter sig till är kognitionsforskningens. Författaren vill skriva en »kognitiv idéhistoria» (s. 25 f). Inspirationskällan härvidlag har uppenbarligen i första hand varit George Lakoffs och Mark Johnsons inflytelserika studier över mänskliga tankestrukturer (*Metaphors we live by*, 1980, och *Philosophy in the Flesh. The*

Embodied Mind and its Challenge to Western Thought, 1999). Grundläggande antaganden är att (1) vår begreppsvärld är strukturerad av kroppen, hjärnan och vårt vardagliga handlande; (2) det mesta i våra tankeprocesser sker omedvetet; (3) vårt tänkande är till stor del metaforiskt (s. 25). Till detta måste emellertid ett diakroniskt perspektiv föras, menar författaren: Förutsättningarna för Swedenborgs tankevärld var annorlunda än vår tids. »Man hade en annorlunda rumsuppfattning, fokuserade på andra metaforer, indelade världen i andra kategorier, gjorde andra gränsdragningar, hade andra mentala bilder, fick andra associationer och hade en annan förståelse när man betraktade tingen» (s. 23). Swedenborg blir – som alla människor – genom hela livet fångade i sina tanke-kategorier och tankemönster. Och det är dessa mönster som Dunér vill studera, nu i ett synkront, Swedenborgskt perspektiv, på jakt efter de konstanta strukturerna.

Det är alltså fråga om en lovande ansats, fångslände och ovanligt ambitiös, om man betänker att detta är en doktorsavhandling. Den framställning som följer på inledningen utgår från ett antal nyckelbegrepp, vilka tilldelas var sitt kapitel: *Rummet* (med exempelvis försöken till longitudbestämning), *Tecknen* (geometri och matematik), *Vågorna* (tremulationsteorierna m.m.), *Sfären* (globformen i teori och teknik), *Punkten* (partikelmekaniken på olika nivåer), *Spiralen* (virvelrörelser i mikrokosmos och makrokosmos), *Oändligheten* (det infinita som orsak till det finita; själsmekanismen).

Delkapitlen erbjuder nästan genomgående goda analyser baserade på författarens solida kunskaper om materialet. Det är tankeväckande och underhållande och dessutom påfallande väl formulerat. Problemet är att det är svårt att se relationen mellan författarens inledande målsättning och resultaten av detaljanalyserna. Man saknar en tydligare bild av den kognitiva metoden egentligen är och vad den inte är, och man vill på basis av författarens programförklaring i inledningen framför allt få en samlad bild av hur Swedenborgs tankevärld förhåller sig till de – mer eller mindre metaforiska – tankemönster som i olika hög grad är utmärkande för (1) alla människor; (2) 1600-talet; (3) Upplysningstiden. Man har en känsla av att Dunér hela tiden är på rätt spår. Alla komponenterna i hans analysmodell är alldeles klart relevanta och lovande: Människor i allmänhet tänker metaforiskt; vi är låsta i vår tids kategoriseringar och frågeställningar; 1600-talet, som kom att präglade Swedenborg, var i hög grad en epok som på något sätt tänkte i metaforer mer än

vanligt, och i analogier och i korrespondenser; i Upplysningstidens förhållningssätt till världen spelar inte metaforerna, analogierna och korrespondenserna samma roll som grundläggande tanke-kategorier. Men Dunér håller inte konsekvent isär dessa olika led och nivåer i resonemanget, och ofta glider de samman på ett betänkligt sätt. Bristen på distinktioner av detta slag kan på ett tydligt sätt illustreras in nuce av framställningen på s. 140 f, där dessutom ohanterligheten i ordet *tänkande* blir tydligt (det förekommer åtta gånger på tjugo rader). Man saknar också vissa centrala verk som belyser analogitänkandets roll under olika epoker, exempelvis Tillyard, *The Elizabethan World-Picture*, 1963, och Thomas Leinkauf, *Mundus combinatus*, 1993 (om Athanasius Kircher). Det är också svårt att finna de ställen i avhandlingen där centrala begrepp och termer introduceras, diskuteras och definieras, ty egendomligt nog finns det inte något sakregister.

Ett namnregister finns däremot, förtjänstfullt genomarbetat och försett med årtal och grundläggande biografiska uppgifter. Det vanpryds dock på ett par ställen av en (nationalromantisk?) missriktad strävan att namnge i lärdomshistorien välbekanta personer under deras namn på hemlandets (eller det i senare tider konstruerade hemlandets) språk. Man finner här, på rad, Jan Amos Komenský (det är Comenius), Mikolai Kopernik (det är Copernicus) och – allra värst – Nikolaj Krebs (det är Nicolaus Cusanus!).

Sammanfattningsvis: Det är i den övergripande syntesen som avhandlingen uppvisar brister. Detta får inte skymma att boken har stora och klara förtjänster. De olika delkapitlen erbjuder, som ovan påpekats, intressanta inblickar i naturforskaren Swedenborgs tankevärld och dessutom en intelligent vägledning till epokens (epokernas) naturvetenskap och teknik. Boken är genomgående skriven med akribi. Undertecknad recensent är som klassiker givetvis särskilt uppmärksam på fel i latinska boktitlar och latinitat, men det finns ytterst litet av sådana misstag. Författaren är dessutom en god stilist, läsningen är genomgående njutbar, och eleganta och oväntade formuleringar lyser hela tiden upp texten ytterligare.

Hans Helander

Stefan Ekman, »*I skuggan af Din Graf, jag på min Lyra slår*». *Carl Michael Bellmans dikter över döda i relation till dikttypens svenska tradition och funktion i nyhetspressen under senare delen av 1700-talet*. Diss. Göteborg. Stockholm: Proprius, 2004 (337 s.)

Bellmans »Märk hur vår skugga» är levande bland många svenskar idag, men ytterst få känner till hans gravdikter över Fältmarskalkinnan Fru Grefvinna Wrangel eller Herr Anders Adolph von Heijne. Inom Bellmanforskningen har intresset, i originalitetsetetikens spår, länge koncentrerats till det nydanande hos Bellman: Fredmansdiktningen och även Bacchi Orden. Det perspektivet präglar Lars Lönnroths nyutkomna bok *Ljuva karneval! Om Carl Michael Bellmans diktning* (2005). Dock var den konventionsbundna tillfällesdiktningen en viktig del av Bellmans författarskap, och det är glädjande att flera unga litteraturvetare tagit sig an denna sida av hans verk. Annie Mattsson, doktorand i Uppsala, skriver om Bellmans bröllopsdikter i *Samlaren* 2003. Året därpå disputerade Stefan Ekman i Göteborg på en avhandling om hans dikter över döda. I Stockholm arbetar doktorand Jennie Nell med hans rojalistiska diktning.

Stefan Ekmans avhandling är publicerad av Proprius förlag, som gjort Bellmanutgivning i cd- och bokform till något av en nisch. Ekman studerar alltså skaldens dikter över döda, ett drygt fyrtiotal texter – främst av typen gravdikter – som spänner över Bellmans aktiva tid som författare, från 1760- till 1790-tal. Dikterna har bevarats på olika sätt, som separatträck, vilka till exempel kunde delas ut till gästerna vid begravningen, som avskrifter av manuskript, men också som tryck i tidningspressen, en allt vanligare publiceringsform under 1700-talets senare del. Vissa texter, som den över Bellmans mor Catharina, trycktes i flera omgångar i olika versioner. Dikter över döda är ett typiskt exempel på det Horace Engdahl kallar reper-toardiktning. Gravidikterna skrevs traditionellt efter en retorisk mall: först en allmän utläggning (*in genere*), sedan en personspecifikt del (*in specie*), som delades in i de tre momenten lovrising (*laus*), sorg (*luctus*) och tröst (*consolatio*).

Ekman bygger i avhandlingen på de senaste decenniernas ymniga forskning om svensk tillfällesdiktning, bland annat Stina Hansson med pionjärarbetet om Lucidor 1975, Per S. Ridderstad, Lars Burman, Göran Stenberg, Janne Lindqvist och Ann Öhrberg. En annan utgångspunkt är forskning om muntlighet/skriftlighet

(Walter J. Ong, Stina Hansson). Följande frågor står i centrum för undersökningen (s. 12): Dels relationen mellan Bellmans dikter över döda och dikttypens tradition, här representerad av Lucidor samt ett urval författare från frihetstiden. Dels bytet av medium från separatträck till tryckning i nyhetspressen; här analyseras Bellmans tidningspublicerade texter i relation till en corpus av samtida dikter i ett antal årgångar av Göteborgs- och Stockholmstidningar. Dels den kvantitativa nedgången för tillfällesdiktningen i början av 1780-talet, som Ekman sätter i samband med Kellgrens kampanj mot »rimkråken» i *Stockholms Posten*. Dels och slutligen relationen mellan Bellmans dikter över döda och hans författarambitioner. Tyngdpunkten i undersökningen ligger på dikternas utformning. Avhandlingen består till stor del av retoriskt inriktade textanalyser, ofta organiserade efter olika formelement (t.ex. dikter med inledning *in genere* resp. korta inledningar).

Stefan Ekman arbetar energiskt och systematiskt, och han kommer på flera punkter till intressanta resultat. Det gäller frågan om byte av medium till tryckning i nyhetspressen, där han vid sidan av Bellmans dikter utforskar ett omfattande primärmaterial av tidningspublicerade dikter. Tryckning i pressen möjliggjorde redaktionella ingresser som gav en presentation av författaren och kunde fungera som en form av nyhetsförmedling. I Göteborgsbladet *Hwad Nytt?* infördes på 1770-talet en mängd Bellmandikter av tidningens Stockholmskorrespondent Johan Simmingsköld, med panegyriska ingresser som byggde upp bilden av Bellman som rikets ledande tillfällespoet. – Ett skojigt fynd är den svit av dikter som trycktes i Göteborgspressen över den avlidna Sophia Carlsson, ledamot av Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle där hennes make, handelsmannen Carl Carlsson, var vice ordförande; sviten i pressen var ett sätt för det vittra samfundet att manifesteras sig offentligt (sällskapet var öppet för både kvinnor och män). – Vad gäller diktföremålets sociala tillhörighet visar Ekman att andelen dikter över adliga personer, särskilt högadliga kvinnor, steg under 1770-talet; tidigare forskning rörande separatträckta tillfällesdikter tyder på en tendens att andelen dikter över adliga sjönk under 1700-talets gång. Ekman ger en politisk förklaring till utvecklingen i 1770-talets tidningar. Efter Gustaf III:s statsvälning 1772 fylldes pressen av hyllningar till kungahuset och höga dignitärer; de tidningspublicerade dikterna fick samma representativa funk-

tion som separattrucken i äldre tradition. Det är ett övertygande resonemang: Gustaf III lyckades under en kort tid, på 1770-talet, vrida tillbaka den sociala klockan till förmån för adeln.

Intressant är också Stefan Ekmans analys av Bellmans litterära anspråk, skaldens hävdande av »sin egen och sina diktars vittra status» (s. 311). Det kunde till exempel ske genom poetiskt elaborerade inledningar till dikterna, som i dikten över friherrinnan Falkenberg (1777) med dess landskapsskildring och pastorala markörer. Vändningarna ligger ibland nära *Fredmans epistlar*: »De stolta stammar i det lugna / Med knak och brak till jorden bugna / Och Swalan lågt åt marken flög» (s. 148, mina kursiveringar). Det kunde också ske genom »ett aktivt diktarjag som poängterar sitt poetiska handlag inför mottagarna» (s. 311). Mot denna självmedvetna diktarhållning står den självutplånande blygsamhetstoppen i den åldrade skaldens poem över målaren Pilo, direktör för Konstakademien (1793), där Bellman förklarar att dikten borde skrivas inte av honom utan av en Gyllenberg, Leopold eller Kellgren.

Just Kellgrens roll för Bellmans självuppfattning, med den nedgörande kritiken i »Mina Löjen» 1778 (och senare företalet till *Fredmans Epistlar*), har länge varit känd av forskningen. Enligt Ekman har Kellgrens kritiska verksamhet också haft genomslag på bredare front. Hans kampanj mot undermåliga tillfällespoeter i *Stockholms Posten* åren kring 1780 var »en avgörande orsak» (s. 178) till tillfällesdiktningens nedgång under 1780-talet. Det är en intresseväckande tes, som står i samklang med bilden av Kellgren som den repressive »parnassisten» i Jakob Christenssons avhandling *Lyckoriket* (1996). Vad gäller tillfällesdiktningen på 1780-talet bygger Ekman på en relativt begränsad corpus; det skulle behövas en mer heltäckande kartläggning, t.ex. av tidningar utanför Stockholm och Göteborg, för att kunna ge ett säkrare svar.

En risk med retoriskt inriktade studier är att analysen blir formalistisk och mekanisk. Den tendensen finns i Stefan Ekmans avhandling, särskilt i det långa första kapitlet. Retorik handlar om situationsbunden kommunikation. Detta gäller i hög grad *tillfällesdikter* i äldre tid. Dikterna ingick i ett dynamiskt socialt spel, som jag hade velat se mer av i avhandlingen. Jag skall ge ett par konkreta exempel på hur kontextanalys kan berika förståelsen av texterna. Först Bellmans allra första publicerade gravdikt, den över Bengt Rudenschöld 1760. En »uppvissning i hantverkskicklighet» skriver

Ekman med rätta (s. 307). Men för vilka visar Bellman upp sig? Han är tjugo år, antagen som e.o. tjänsteman i Riksbanken, en ofrälse ung man med vittra talanger i början av ämbetsmannabanan. Han skriver om en avliden ämbetsman inom den ekonomiska sektorn, kommissarien vid Statskontoret Bengt Rudenschöld, bror till hattpolitikern Carl Rudenschöld, president i Kommerskollegium. Det är ett typiskt exempel på diktning som meritering enligt Bo Bennich-Björkmans modell i *Författaren i ämbetet* (1970). Unge Carl Michael visar upp sig för sina förmän, och han kan hoppas på protektion från Carl Rudenschöld.

Nu gjorde Bellman som bekant ingen lysande ämbetsmannakarriär – han kom inte längre än sekreterare i nummerlotteriet – men beskyddare hade han behov av livet ut. Här hade man kunnat önska sig en närmare belysning av Carl Fredrik Scheffers roll i samband med dikter i Göteborgspressen på 1770-talet. Låt oss gå tillbaka till Bellmans poetiskt elaborerade dikt över friherrinnan Falkenberg 1777. Hon var syster till Carl Fredrik och Ulrik Scheffer, två män i den politiska elitens absoluta topp åren efter Gustaf III:s statsvälkning. Kungens informelle rådgivare Carl Fredrik Scheffer hade hand om den rojalistiska propagandaapparaten. Opinionsläget i rikets andra stad var en viktig angelägenhet. Scheffer blev protektor för det rojalistiska Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle. Det är känt att han beskyddade Simmingsköld, som från Stockholm försåg *Hwad Nytt?* med ärkeroyalistiskt material. Att han hörde till Bellmans beskyddare på 1770-talet hävdar Olof Byström i sin kommentar till Standardupplagan (vol. IX, 1950); Ekman avvisar påståendet med att det varken går att bekräfta eller vederlägga (s.151). Själv tror jag att Byström, djupt förtrogen med det gustavianska källmaterialet, kan ha haft fog för sin hypotes. Bellman hade visat sin användbarhet som gustaviansk propagandist med lyckokastet »Gustafs skål» vid tiden för statsvälningen. På 1770-talet lovsjunger han excellensen Scheffer i flera dikter som trycktes i pressen. När dikten över friherrinnan publiceras i *Hwad Nytt?* 1777, försiggår ett komplicerat spel av tjänster och gentjänster, där dels Bellman och Simmingsköld, dels Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle uppträder som klienter till Scheffer. Bellman hyllade det nya statsskicket och lovprisade Scheffer och hans släkt; han kunde i gengäld hoppas på ett gott ord hos kungen och kanske direkt ekonomisk ersättning.

Också relationen mellan Bellman och Simming-

sköld är värd att fundera på. Fick Simmingsköld något i utbyte för sin PR-kampanj för skalden i Göteborgspresen? Byström förmodar, i inledningen till Bellmans *Bröllopskrifter* 1959, att Simmingsköld stoppade honoraret i egen ficka, något som avvisas av Ekman (s. 172 not 78). Belägg för Byströms antagande saknas, det är riktigt, men själva principfrågan om honorar är viktig och hade behövt ställas i avhandlingen: när började författare få betalt för alster införda i pressen? Byström skriver tänkvärt i sin nyssnämnda inledning (s. 12): »Enligt den tidens sed exploaterades Bellman vanligen ogenerat av tidningspressen. Författarrätt var ett skäligen okänt begrepp, honoraren uteblevo helt eller voro i bästa fall mycket knappt tilltagna.» Betydde publicering i pressen ökade eller minskade möjligheter för författarna till kontroll över de egna texterna och ekonomisk ersättning?

Låt oss avslutningsvis återvända till den litterära analysen. Stefan Ekman nämner att han ursprungligen hade tänkt ägna sin avhandling åt sambandet mellan Bellmans tillfällesdikter över döda och episteldiktningens förändringar, under impuls från Carl Fehrmans artikel »Bellman på kyrkogården» 1964. Den undersökningen återstår att skriva, med Stefan Ekmans avhandling som en viktig grund.

Marie-Christine Skuncke

Mattias Legnér, *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2004 (287 s.)

I denna doktorsavhandling från Stockholms universitet undersöker Mattias Legnér hur man i tryckta Ortsbeskrivningar skildrade lokala och nationella identiteter och gemenskaper under 1700-talet. Syftet är att närmare undersöka vad det flitigt använda fäderneslandsbegreppet egentligen betydde och hur det användes i en tid då gamla idéer om rikets historia och ursprung mötte nyare, mer utilitistiskt präglade idéer om landets uppodling och förkovran. Istället för att som i tidigare forskning koncentrera sig på det nationella, det vill säga vad till exempel Sverige och svensk egentligen betydde, vill Legnér undersöka både det lokala och det nationella samt hur dessa förhöll sig till varandra. En viktig utgångspunkt för Legnér är att det förekom olika före-

ställningar om gemenskap och lojalitet och att människor inte enbart identifierade sig med en riksoverskridande nationell enhet. Trots att detta har sagts tidigare har det inte undersökts i nämdvärd omfattning. Vi behöver veta mer om hur det lokala och regionala fungerade för människors identitetsskapande under äldre tid.

Legnér visar att det under hela den undersökta perioden (1701-1800) utkom en relativt stadig ström av Ortsbeskrivningar i form av akademiska dissertationer, monografier och artiklar i olika periodiska skrifter. Tyvärr har inte de beskrivningar som utgavs på latin kunnat undersökas närmare på grund av författarens bristande latinkunskaper. Detta har inneburit att enbart 68 procent av den identifierade litteraturen har närstuderats.

Två huvudsakliga typer av beskrivningar förekom under perioden, dels den antikvariska beskrivningen som inriktades på en Orts historia och dess monument och byggnader, dels den ekonomiska beskrivningen som mer koncentrerade sig på en Orts näringar och hur dessa kunde upphjälpas till gagn för såväl lokalsamhället som fäderneslandet i stort. De antikvariska beskrivningarna utgavs i en ganska jämn takt under hela perioden, medan de ekonomiska beskrivningarna började ges ut först runt 1700-talets mitt.

Både de antikvariska och de ekonomiska beskrivningarna hade, som Legnér visar, tydliga politiska och ideologiska konnotationer genom att de ofta innehöll en idealiserad och normerande bild av samhället som hierarkiskt och uppdelat i olika stånd. Denna ordning fick inte rubbas, utan skulle reproduceras genom att människorna fick mer kunskap om de olika orternas historia och de förhållanden som rådde där. Många av de antikvariska beskrivningarna syftade även till att ära de orter som beskrevs. För de studenter som beskrev sin hembygd blev detta ett sätt att visa sin tillhörighet och återbetala sin tacksamhetsskuld till den lokala gemenskapen. Samtidigt visades att orten var inlemmad i en större gemenskap genom den statliga och kyrkliga närvaron.

I de mer samtidsorienterade ekonomiska beskrivningarna identifierades ofta de problem som rådde på orten som beroende av bristande upplysning hos befolkningen, det vill säga otillräcklig kunskap om hur de resurser som Gud hade ställt till människans förfogande skulle användas, samt på en dålig ordning i näringarna där framförallt bönderna inte visste sin rätta plats i samhället. Författarna identifierade sig ofta med

den lokala gemenskapen och de dominerande lokala intressena. Kopplingen till en mer nationell samhörighet gjordes genom att visa hur det lokala samhället kunde bidra till försörjningen och förbättringen av det nationella fäderneslandet.

Ytterligare slutsatser hade här kunnat dras om analysen hade breddats något. En behandling av Ortsbeskrivningarna i termer av statusmanifestering hade kunnat visa dem som både syftande till att stärka banden och ordningen inom lokalsamhället och till att manifestera orten gentemot utomstående betraktare. Dessutom hade det varit intressant om Legnér hade diskuterat Ortsbeskrivningarna som en del av en framväxande offentlighet där allmänheten kunde läsa skildringar av rikets olika orter och regioner. Enligt Anthony Smith bidrog ett sådant läsande till skapandet av uppfattningar om gemenskap och tillhörighet mellan människor från olika landsdelar.

Legnér undersöker sedan två verk som på många sätt kombinerade de båda framställningsperspektiven, nämligen Eric Tunelds geografiska beskrivning av Sverige och Abraham Abrahamsson Hülphers resedagbok från Dalarna. Dessa två kapitel är avhandlingens bästa i och med att man får goda inblickar i både hur författarna gick tillväga när de skrev verken och vad beskrivningarna innehåller. I Tunelds verk frambesvors bilden av ett enat rike sysselsatt med uppodling och med människor som hade gemensamma värderingar, dygder och mål. Det var dessa värderingar som konstituerade den nationella gemenskapen, snarare än någon etnisk definierad tillhörighet. Samerna beskrevs dock som ett främmande inslag, främst till följd av deras sätt att leva.

I det senare verket beskrev Hülphers alla orter och socknar i Dalarna, där bland annat Stora Kopparberget och landskapets alla kyrkor skildrades utförligt. Prästerna och ståndspersonerna tilldelades viktiga roller i samhället genom deras upplysta förnuft, medan bönderna var ett lydigt och flitigt kollektiv. Samtidigt gavs allmogekulturen ett positivt värde, eftersom den sågs som uråldrig och som bärare av de gamla svenska dygdena frihet och strävsamhet. Dalarna spelade därmed en viktig roll för den nationella gemenskapen, vilket förstärktes genom den politiska betydelse landskapet hade haft i rikets historia.

Ortsbeskrivningarna fungerade följaktligen främst samhällsbevarande och legitimerande av den rådande ordningen. De bidrog till upprätthållandet av olika lokala identiteter och gemenskaper samtidigt som

orterna på olika sätt även kopplades till ett större helt. Detta är synnerligen intressant, men väcker samtidigt en del frågor. Om dessa beskrivningar främst syftade till att upprätthålla det existerande samhället är frågan samtidigt i relation till vad detta var nödvändigt och varför det blev så viktigt att göra det under 1700-talet? Varifrån kom hoten och det andra som man identifierade sig gentemot? Linda Colley har till exempel visat hur en brittisk protestantisk identitet växte fram under 1700-talet i relation till det katolska Frankrike. Sverige under frihetstiden var visserligen inte invecklat i några stormaktsrivaliteter, men det måste ändå ha funnits behov av att markera tillhörighet gentemot något annat. Var det bönderna, utländska stormakter eller en allt mer kritiserad och åsidosatt hierarkisk ordning under 1700-talets andra hälft som man var tvungen att försvara sig gentemot genom att framhålla det harmoniska i det rådande samhällssystemet? Det hade varit intressant om Legnér hade diskuterat detta mer i avhandlingen.

Detta förtar dock inte intrycket av att detta är en intressant och läsvärd avhandling som ger oss ny kunskap om relationen mellan det regionala och nationella i 1700-talets Sverige.

Patrik Winton

Anne-Christine Lindvall, *Bruket av personvers i Norrköpings Tidningar 1760 till 1869*, Linköping 2004. (205 s.)

Denna avhandling vid tema Kommunikation i Linköping tar sig an ett ämne, personverserna, som de senaste decennierna tilldragit sig ett relativt stort intresse, särskilt efter Per S. Ridderstads banbrytande undersökningar. Det nya – och förtjänstfulla – är att författaren valt att se på hur denna vid många bröllop, begravning och hyllningar så efterfrågade tillfälleslitteratur utvecklades i tidningsmediet, tidigare har det varit separattycken som stått i fokus för forskarnas intresse. Till det lofvärda hör också ambitionen att följa genren under lång tid, i gott och väl ett sekels tid, liksom ansatsen att se på diktningen i termer av konsttillhörighet. En intressant iakttagelse är att personverserna i tidningarna skulle kunna ha bidragit till antikvans genomslag i pressen i stort (s. 104 f), så också att familjenotisens framväxt efter 1830 betydde att personversen flyttades från första sidan till inne i tidningen.

Emellertid har man som läsare många gånger svårigheter att veta i vilken utsträckning resultaten är generaliseringsbara. Det empiriska materialet har som avhandlingens titel gör klart hämtats ur endast en tidning, *Norrköpings Tidningar*, och beträffande den i avhandlingstiteln annonserade utvecklingen för åren 1760 till 1869 har författaren valt att dela upp den i sex undersökningsperioder om tio år vardera. Resterande årgångar faller således bort, varför kan man fråga sig. Materialet, som nu uppgår till 241 personverser, borde inte ha blivit ohanterligt även om samtliga årgångar medtogs. Tidsgränserna för studien är likaså inte klart motiverade: att början tas två år efter att *Norrköpings Tidningar* börjat tryckas ter sig väl inte så underligt, men vad som gör att undersökningen avslutas 1869 framgår aldrig. Inte var väl detta år någon brytpunkt i något avseende? Avhandlingen framstår, även om den nu skrivits i en tvärvetenskaplig miljö, som i hög grad litteraturvetenskaplig. Det ger visserligen en säkerhet i behandlingen av dikternas form. Men dit hör också en ibland onödigt abstrakt språkdräkt, liksom kanske den förbryllande sparsmakade illustreringen som går på tvärs mot en sådan kapitelrubrik som »Det visuella tilltalet».

Med dessa invändningar gjorda, ska sägas att man som läsare inhämtar en hel del. Givande är en längre diskussion om förhållandet mellan till tidningen insända dikter och redaktionens material. När författaren skriver att personverserna efter sekelskiftet 1800 allt mindre »uttryckte samhällets representativa norm» för att i stället desto mer lufta »personliga och privata känslor» (s. 178), vill man gärna tro att det gällde för genren som helhet och inte bara dikterna i *Norrköpings Tidningar*. Av mer generell karaktär framstår också iakttagelsen att bröllopsdikterna försvann långt före 1869 (s. 179), medan begravningsdikten bättre behöll sin aktualitet.

Jakob Christensson

Sofia Ling, *Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770-1870*. Elanders Gotab, Stockholm 2004 (285 s.)

Sofia Ling har skrivit en avhandling i historia, om relationen mellan behöriga och obehöriga utövare av läkekunst i Sverige cirka 1770-1870. Ling intresserar sig

för de motsättningar som legat till grund för användningen av begreppet kvacksalveri. Vad uttryckte det, varför skapades det, vilken betydelse har det haft och hur har det förändrats? Under den behandlade perioden genomgick samhället stora förändringar och medicinen befann sig i ett expansivt men samtidigt spänningsfyllt skede. Läkarna professionaliserades under denna tid varvid läkekonsten och dess utövare allt mer reglerades. Men samtidigt som läkarnas status ökade, förblev möjligheterna att bota begränsade under stor del av 1800-talet. Först kring sekelskiftet kunde läkarna erbjuda mer verkningsfulla behandlingar.

Det centrala begreppet i avhandlingen är kvacksalveri och dess förmenta utövare. På ett diskursivt plan analyserar förf. hur begreppet användes i lagstiftning och i medicinska tidskrifter samt hur såväl läkare som anklagade resonerade kring kvacksalveri. En viktig källa är kvacksalveriärenden inför läkarkollegium, som var kontrollerande instans med rättighet att tolka lagtexten. Analysen rör sig på två nivåer. Dels handlar det om att utröna vem som stämplades som kvacksalvare och dels vilken typ av verksamhet man reagerade på. Vidare intresserar sig Ling för konstllhörighet och för sociala, etniska och geografiska aspekter.

Kvacksalveribegreppet institutionaliserades på 1660-talet då kvacksalveriförordningen tillkom. Den syftade i första hand till att skydda läkarna ekonomiskt mot olaga intrång av obehöriga, mot så kallat bönhäleri. Ling menar att detta ensidiga ekonomiska resonemang ersattes av en mer kvalitativ syn på kvacksalvarna. De framställdes som helt utan eller med bristande kunskap, medan läkarna var de som besatt kunskap.

Under 1800-talet utkristalliserades en renlärig skolmedicin och en allt kompromisslösare kritik riktades mot den pluralism som tidigare kännetecknat läkekonsten. Allt som inte ansågs ingå i skolmedicinen utdömdes som kvacksalveri. Bakom låg etablerandet av läkaryrket som profession, vilket krävde avgränsning av gruppen gentemot andra. Ling utpekar även ekonomiska motiv som tydliggjordes när konkurrensen om patienter hårdnade under 1800-talet i takt med att allt fler läkare utexaminerades.

Kvacksalveribegreppet gavs aldrig en entydig och självklar definition. Istället handlade det om att skapa en motbild till skolmedicinen. Syftet var att utesluta snarare än att förklara vari det dåliga och felaktiga låg. Makten snarare än meningen uttrycktes. Kvackarna distanserades retoriskt genom en schabloniserad bild och associerades med nedsättande värdeomdömen.

Läkaren målades upp som upplyst, ansvarsfull, moralisk och oegennyttig medan kvackaren var mörk, mystisk, utbildad och okunnig. Medan rationalitet och vetenskaplighet karakteriserade läkaren, framstod kvacksalvaren som irrationell, vidskeplig och skadlig. Och trots att fler kvacksalvare var män än kvinnor, kodades kvacksalveri som kvinnligt, medan skolmedicinen var manlig.

Ling har gjort en solid empirisk studie. Hon har valt ett spännande material och är grundlig i sin hantering av det. Hennes grundlighet och tydlighet kan dock emellanåt bli alltför beskrivande, lite pratig och uppreparande.

Ling känner tydlig sympati för de kvacksalverianklagade. Hon tecknar förtjänstfullt deras ojämna strid mot läkarna som har staten och lagen på sin sida och lyckas visa på godtyckligheten i etiketteringen av kvackarna. Men eftersom avhandlingen koncentreras på läkarna och deras konstruktion av kvacksalveri, reduceras de anklagade till blott försvarare mot anklagelserna. En mycket begränsad insyn ges i deras verklighet, deras syn på sin verksamhet och de alternativ som erbjöds. Även om deras alternativa behandlingsmetoder försvaras med hänsyn till deras fattigdom, försörjningsbörda, upplevda samhällsansvar och medmänsklighet, får man som läsare dålig uppfattning om hur denna alternativa nisch såg ut.

Även en utvidgad analys av de retoriska begreppen hade kunnat bidra. Medan kvacksalveribegreppet blir väl analyserat, lämnas ett begrepp som vetenskap därhän och förblir ett läkarnas mantra för det rätta och goda. Spännande ingångar till läkekonst hade kunnat spåras i uppfattningen av sjukdom, hälsa och i synen på och bemötandet av patienten.

Ling konstaterar att det är främst i läkarnas retorik och den politiserade professionaliseringsprocessen som kvacksalvarna distanseras och förringas. Den faktiska relationen mellan läkare och andra behandlare var inte alltid så frostig utan emellanåt skedde ett fruktbart samarbete, baserat på tolerans och förståelse. Denna sociala kontext kring läkares och andra behandlares samröre hade gärna kunnat expanderas. Vad baserades samförståndet i? I de gemensamma rötterna i en förvetenskaplig läkekonst? I holismen? I inriktningen på patienten? Med en sådan analys hade vi också kommit närmare en förståelse för vår tids intresse för alternativmedicin, men Ling drar inte trådarna till dagens situation.

I helhet har Ling gjort ett mycket gott hantverk

med en förtroendeingivande och samvetsgrann hantering av materialet. Hennes avhandling öppnar upp för nya spännande perspektiv och frågeställningar.

Monica Libell

Carola Nordbäck, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004 (430 s.)

I slutet av 1600-talet fick pietismen insteg i Sverige. Det var till en början en inomkyrklig reformrörelse från Tyskland, med namn som Philipp Jacob Spener och August Hermann Francke, vars konservativa gren utgjorde en blandning av religiös individualism och social konservatism. Historikern Carola Nordbäcks avhandling *Samvetets röst* är inriktad mot just den konservativa pietismens möte med den lutherska ortodoxin i 1720-talets Sverige, och de skilda samhälls- och människosyner som avtecknar sig genom konflikten. Det som gör avhandlingen särskilt intresseväckande och angelägen är att författaren har inriktat sig på att lyfta fram konfliktens centrala argument, teman, metaforer och begrepp, särskilt det omfattande användandet av bildspråk. Nordbäck understryker att det finns »direkta samband mellan den övergripande världsbilden och bruket av specifika metaforer» (s. 15). Dessutom är användandet av bildspråk en viktig del i det religiösa språket. I detta antagande kan man inget annat göra än hålla med författaren, i synnerhet efter att ha läst igenom avhandlingens digra mängd av exempel och referat som illustrerar och lyfter fram metaforernas och bildspråkets centrala roll i det religiösa tänkandet. Inriktningen på metaforer belyser pietismens och ortodoxins konflikt på ett nytt sätt.

Samvetets röst är tvådelad, i ortodoxins respektive pietismens världsbild. I en allmän religionspolitisk översikt av perioden 1720–1741 tas ortodoxins samhällsideologi upp, liksom prästerskapets syn på pietismen. Den ortodoxa lutherska kyrkan utmärker sig av traditionalism, korporativism, patriarkalism och uniformitet, samt en pessimistisk syn på sin samtid och en eskatologisk framtidsvision. En kamp blossade upp kring dessa samhällliga värden som ortodoxin försökte försvara och bevara. Pietismen i sin tur karakteriseras snarare av individualism, med en odogmatisk inställning och emotionalism som retade den etablerade orto-

doxin. Därtill intog pietismen ett konfliktperspektiv, innehade en reformistisk strävan, en längtan efter en andlig pånyttfödelse, en betoning av känslo livet, den enskilda människan, subjektet. Varje individ skulle blicka in mot sig själv.

Kampen mellan ortodoxi och pietism handlade om ord, begrepp och bildspråk. Själva ordet »pietet» eller gudsfuktan blev en stridsfråga och termen »pietist» ett skällsord. I predikningar, memorial och andra skrifter talade man i metaforer. Det kunde vara sjukdomsmetaforer om den pietistiska smittan, sjukan eller såret. Dessa sjukdomsmetaforer ingick i sin tur i en mer övergripande metafor, kroppsmetaforen. Församlingen var en enda kropp och stånden som lemmar i denna helhet. Kroppen kunde utsättas för smitta, bli sjuk och få sår. De pietistiska idéerna kunde sprida sig som gift i kroppen. Men Gud, Kristus, kunde förbinda den sjukes sår. Jesus är läkaren, och vi patienterna. I den andliga sjukstugan fick patienterna ta del av den himmelska medicinen, det vill säga ordet och nåden, som Gud hade tagit fram ur sitt himmelska apotek. Kroppsmetaforen är som dess beteckning antyder korporativistisk, ger enhet i det splittrade, skapar gemenskap och enighet. Det är en organisk världsbild som på ett intressant sätt kontrasterar mot samtidens mekanistiska naturfilosofi.

Det fanns en uppsjö av andra metaforer. Surdegsmetaforen, den pietistiska surdegen, en metafor hämtad från Nya testamentet som uttrycker något som penetrerar eller genomsyrar helheten. Ständigt återkommer en retorik som bygger på historiska paralleller, mellan det bibliska Israel och samtiden, en evig kamp mellan Gud och satan. Prästerna var herdar och pietisterna falska profeter som ulvar i fårkläder. Men de patriarkala herdarna ska skrämja iväg ulvarna, så att fåren (församlingsmedlemmarna) lugnt ska kunna beta vidare på de gröna ängarna. I predikningarna talas om »hjärtats fatatur», »samvetets meteorer», men också urmetaforer och andra mekaniska metaforer används. Lysande är Umeåprästen och pietisten Nils Grubbs magnetmetafor, den gudomliga kraften som magnetens osynliga kraft. Trons magnet och kompassnål var Jesus Kristus. Han drog till sig människor av svag eller stark tro som magneten attraherade järn. Det är den himmelska magnetens kärlek. Vi finner vidare pietisten Olof Ekmans och Christian Scriver's i pietistiska sammanhang populära trädmetafor, med dess jämförelse mellan trädet och dess frukter och den kristne och dennes gärningar, och den pietistiske prästen Erik Tolstadius skeppsmetafor, enligt vilken kristenhetens

skepp tar sig över ondskans och syndens flod för att rädda sig undan helvetets avgrund. Med de rätta styrmännen vid rodet skulle församlingen kunna nå fram till den himmelska hamnen. Alla döpta kunde följa med på färden, men de som förlorade sin tro led andligt skeppsbrott.

I det religiösa språkbruket finner vi även himmelriksnets nycklar, men också ätandets metaforik: livets bröd, det allra sötaste himlamanna, änglakost och annat som smakar gott. Ordet går att äta. Det är den invärtes människans föda, som ibland måste förtäras idisslande. Vanliga metaforer är annars de som utgår från ljus och mörker, invärtes och utvärtes. Elden är en metafor för den gudomliga kärleken. Jesus försåg lampan i hjärtat med andlig olja för att själens kärlekseld och -ljus skulle brinna. Jesus var morgonstjärnan, sanningsljuset, nådesolen och fröjdesolen. Den kristne som handlar mot sitt naturliga förnuft sänker sig i becksvalt mörker. Hon såg varken solen eller månen och irrade bort sig, som lekmannapietisten Nils Lang uttryckte det i ett riksdagsmemorial, »uti wilda klyffter, der intet lius, hwarken litet eller stort, kan falla in» (s. 391). Bättre då vandra på jorden som Ljusets barn, omgiven av mörker, men vägled av det gudomliga ljuset, på väg mot evighetens ljus.

Nordbäck konstaterar att konflikten i mycket handlade om kampen om tolkningsföreträdet. Det var en strid kring begrepp, historiesyn och metaforer. Förändringar beträffande bruket av metaforer är av stor vikt, menar Nordbäck, eftersom det är en nyckel till förståelsen för de omgestaltningar som skedde i den tidigmoderna människans världsbild. De nya metaforerna avspeglar förändringar i människors verklighetsuppfattning. Det är en viktig iakttagelse som jag helt kan instämma i. Nordbäck's begreppshistoriska, retoriska analys av metaforernas betydelse skall få all heder för den belysning den ger av konflikten mellan konservativ pietism och luthersk ortodoxi. Denna ansats är på många sätt mycket givande och lovvärd. Men även solen har sina fläckar, till vilka hör den en aning oviga prosan som dock samtidigt gör att de mustiga 1700-talsmetaforerna stiger fram som oaser i den torra öknen. Sakligt uttrycker Nordbäck ofta i klartext vad hon ska göra, vad hon är intresserad av, vad hennes syfte är, och vad hon påstår sig ha visat eller funnit. Det sistnämnda kan ses som ett retoriskt grepp som kan förleda läsaren att tro att det verkligen är fallet. Mer problematisk är författarens avgränsning av materialet. Nordbäck använder sig i stort sett uteslutande av tryckta källor. Hon menar

att det är tillräckligt och att skälet till detta också gjorts på grund av »arbetsekonomiska aspekter» (s. 38). Det är högst förståeligt. Var och en som sysslar med historiskt material vet hur tröttsamt det kan vara att sitta i ett dammigt arkiv. Men är det ett giltigt skäl? Särskilt förtjust verkar författaren vara i allmänna teoretiska begrepp, som egentligen inte betyder så mycket mer än att signalera vetenskaplighet, abstraktion och teori, med ord såsom systematisera, analysera, rekonstruera, att fördjupa analysen, att vidareutveckla en tes, finna en struktur, ett mönster, en tolkningsram, en strukturell matris, dimensioner och så vidare. Metodiskt säger sig Nordbäck utgå från kunskaps- och religionssociologin, med inspiration från religionssociologerna Peter Berger och Thomas Luckmann, begreppshistorikern Reinhart Koselleck, men även klassikern Jürgen Habermas. Med tanke på metaforernas centrala betydelse i avhandlingen blir man aningen förvånad när man får läsa att »Jag är medveten om att metaforbegreppet stått i fokus för en omfattande litteraturvetenskaplig och språkfilosofisk debatt, men betraktar samtidigt denna diskussion som irrelevant för föreliggande analys.» (s. 375) Irrelevant? Något argument ges inte för detta. Nordbäcks användning av metaforbegreppet har hämtats från ett par läroböcker. Här hade man väntat sig lite mer kvalificerad litteratur i synnerhet med tanke på den stora betydelse Nordbäck själv ger metaforerna. Det leder till att Nordbäck kanske alltför mycket förutsätter metaforen som endast ett retoriskt grepp med ursprung i Bibeln. Men metaforer handlar inte bara om retorik, alla religiösa metaforer har inte sitt bestämda ursprung i bibeltexter. Det finns ett metaforiskt tänkande. Inom kognitionsforskningen talar man om metaforernas betydelse för vårt begreppsskapande, att vi i själva verket tänker i metaforer. Trots dessa invändningar lyckas Nordbäck få ut ovanligt mycket av värde och intresse ur den språkliga striden mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism. Med gott samvete gör avhandlingen sin röst hörd.

David Dunér

Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2005 (450 s.)

Denna vackert illustrerade volym är en lätt bearbetad version av den doktorsavhandling i historia som Charlotta Wolff lade fram vid Helsingfors universitet i november 2004. Hon behandlar tiden från början av 1740-talet till slutet av 1780-talet, en period då den svenska utrikespolitiken visade ett starkt intresse för Frankrike. Svenska diplomatiska sändebud i Paris hade en mycket viktig roll, greve Carl Gustaf Tessin åren 1739–1742, greve Clas Ekeblad d. y. 1742–1744, friherre Carl Fredrik Scheffer 1744–1752, friherre Ulrik Scheffer 1752–1766, greve Gustav Philip Creutz 1766–1783 och friherre Erik Magnus Staël von Holstein 1783–1792. Det är dessa personers insats som behandlas i *Vänskap och makt*, en empirisk, källnära studie, inspirerad av det som man i Frankrike kallar *histoire totale*. Denna forskning strävar efter att ge en helhetsbild av äldre samhällen och kulturer. Enligt Charlotta Wolff har den traditionella diplomatiska och politiska historieskrivningen inte ägnat sig åt ett social- och mentalitetshistoriskt perspektiv, varför hon i sin avhandling lyfter fram de kulturhistoriska aspekterna, representationens kostnader och vardag, de personliga förbindelsernas betydelse vid utnämningar och förhållanden mellan diplomaterna och deras landsmän utomlands. Hon har använt en mycket omfattande korpus handskrivet svenskt och franskt arkivmaterial. En källa som utnyttjats förhållandevis sällan i äldre historieskrivning är rapporter som den franska polisen varje fredag överlämnade till den franske utrikesministern. Dessa innehöll uppgifter om utländska diplomaters och förnåma utlänningars dagliga förehavanden. Charlotta Wolff har tack vare dessa kunnat studera de svenska diplomaternas umgänge och bekanta under två perioder, 1740-talet och åren 1770–1780. Dessa rapporter kombineras med memoarer, brev och andra vittnesbörd från sällskapslivet i Paris. De flesta handlingar som Charlotta Wolff analyserar är avfattade på franska. Detta förutsätter mycket goda kunskaper i språket, något som tyvärr börjar bli sällsynt bland dagens doktorander.

Analysen bygger på fyra olika frågeställningar: 1. Vilken var den franskvänliga politiska elitens personliga kontakt med Frankrike och den intellektuella kulturen där? 2. Hur fungerade kosmopolitismen i praktiken, det vill säga vilka sociala resurser, institutioner och

personliga kontakter utnyttjades och skapades under vistelserna utomlands? 3. Vilket var förhållandet mellan umgängeskultur och filosofi, eller med andra ord, i vilken mån var den praktiska kosmopolitismen också medvetet filosofisk? 4. Vilket var förhållandet mellan praktisk kosmopolitism och patriotiska ideal eller vilken betydelse hade utlandsvistelserna och de franska kontakterna för den svenska politiska elitens uppfattningar om fäderneslandet, mångdubbla lojaliteter och subjektiva tillhörighetskanslor?

Sjuttonhundratalet brukar som bekant kallas kosmopolitismens århundrade. I Charlotta Wolffs avhandling står svenska adelsmäns kontakter med Frankrike i fokus. Det var framför allt hattarna som hade personliga eller politiska förbindelser med detta land. Många av dem hade goda kunskaper i franska. Den franska litteraturen var mycket välrenommerad, det franska hovet i Versailles glänste och svensk adel ville hålla sig à jour med vad som hände. För att få information prenumererade man på olika tidskrifter, till exempel *L'Année littéraire* och *Le Journal des Savants*. Dessa fanns på flera herrgårdar, vilket bland annat katalogen från de Geers bibliotek på Leufsta bruk visar. Men eftersom tidskrifterna var utsatta för censur, räckte inte detta alltid. För att få veta vad som verkligen hände i Versailles, vilka böcker man läste, vilka teaterpjäser som man talade om, med mera, skaffade sig somliga en personlig informator i Paris. Charlotta Wolff skriver om hur Clas Ekeblad innan han kom till Paris, hade en litterär korrespondens med Carl Fredrik Scheffer. Viktiga men svåråtkomliga informationskällor var Grimms *Correspondance littéraire* (1753–1813) och Mettras *Correspondance littéraire secrète* (1775–1792). Framför allt den förstnämnda intresserade sig för kosmopolitiska frågor, den senare innehåller många smådeskrifter och pamfletter. Båda lästes i Sverige. Charlotta Wolff tar inte alls upp sådana tidskrifter eller dessa verk och deras betydelse, något som jag saknar i avhandlingen. Det finns numera index till båda korrespondenserna, vilket underlättar sökandet efter uppgifter.

Av de svenskar som vistades i Frankrike dominerade officerarna. De militära karriärerna utomlands var en väsentlig del av adelns praktiska kosmopolitism. Detta har tidigare undersökts ur militärhistoriskt, men knappast ur kultur- eller mentalitetshistoriskt perspektiv. Charlotta Wolff lyfter fram vilka intressen, strategier, tänkesätt och värderingar som låg bakom svenska officerares tjänstgöring utomlands. De flesta tjänstgjorde inom infanteriet, till exempel vid den franske

kungens så kallade tyska eller utländska regementen. Det omtalade *Royal Suédois* samlade flest svenskar. De regementen som hade svenska officerare låg för det mesta längs den norra eller nordöstra gränsen. En del städer var trista och avskräckande, men societetslivet i Nancy och Strasbourg påminde om det i Paris. Clas Julius Ekeblad tillbringade vintersäsongen 1767–1768 i Strasbourg. Han berättar i sina brev om teaterbesök, konserter, baler med mera. Men livet i garnisonen var inrutat och krävde stor anpassningsförmåga.

Vetenskapsmän, författare, konstnärer gjorde långa resor. Det talades om »de lärdas republik». För adeln fanns en internationell gemenskap grundad på ståndsolidaritet och gemensamma värderingar. Introduktionsbrev öppnade portar för dem, men trots detta mötte de framför allt religiösa och juridiska svårigheter – det hände att svenska resenärer hamnade i gäldenärshäkte för obetalda skulder. En del vände sig då till den svenska beskickningen i Paris för att få hjälp. Detta fick de ofta, men diplomaterna, som ansträngde sig för att förbättra sitt lands rykte genom att ofta visa sig vid hovet, ha stora fester, dyra ekipage och vackert inredda bostäder, kom inte sällan i ekonomiska svårigheter även de. Hedern och äran skulle till varje pris upprätthållas. Samtliga svenska sändebud i Paris, från Tessin till Creutz fördärvade sin privatekonomi på grund av höga representationskostnader. En tröst var kanske att de var mycket uppskattade, vilket bidrog till att höja Sveriges anseende vid det franska hovet.

Tidigare forskning har lyft fram de diplomatiska sändebudens betydelse för Sveriges kulturella förbindelser med Frankrike, men deras umgängeskretsar och sociala vanor har inte tidigare analyserats systematiskt med hjälp av administrativa arkivserier. De franska polisrapporterna som använts i denna avhandling visar hur den franske kungen försökte kontrollera utövandet av offentlighetens och opinionens makt. Charlotta Wolff analyserar de svenska sändebudens umgängeskretsar, deras sociala vanor och kulturella aktiviteter i Paris mot bakgrunden av deras politiska uppdrag och sociala ställning. Diplomaterna hade tillträde till såväl det kungliga hovet som parisiska salonger. Vissa svenska diplomater, som Carl Fredrik Scheffer och Gustav Philip Creutz deltog aktivt i litterära cenakler. Scheffer besökte Madame de Tencin vars salong frekventerades av flera kända författare. Scheffer hade också kontakt med abbé Alary, grundaren av den samhällskritiska *Club de l'Entresol*, vars medlemmar tillhörde den franska adelsoppositionen. Efter sin hemkomst brevväxlade

Scheffer flitigt med några av dessa, liksom med encyklopedisterna Marmontel och Morellet. Den förres bok *Bélisaire* översattes redan året efter sin publicering till svenska, 1768. Den brändes och förbjöds i Frankrike, något som Charlotta Wolff bara nämner en passant (s. 315). Morellet stod i förbindelse med fysiokraterna, vilka mycket tack vare Scheffer fick ett visst inflytande i Sverige.

Med hjälp av de bevarade rapporterna kan Creutz verksamhet studeras mer ingående än tidigare svenska diplomaters. Det framgår att Creutz var en flitig gäst i Madame Geoffrins salong. Här träffade han bland annat encyklopedisterna d'Alembert, Marmontel, Helvétius och Grimm samt ibland Diderot. Många utläningar vurmade för Madame Geoffrin. De ansåg inte att de hade sett något i Paris om de inte hade besökt hennes salong. Gibbon, Walpole och Hume tillhörde hennes vänner liksom Stanislas Poniatowski. Creutz besökte även baron d'Holbachs salong, där Diderot var en flitig gäst. Han frekventerade Madame Neckers salong, samlingsplats för Turgots motståndare. Creutz tillhörde dessutom det mondäna sällskapet kring Madame de La Ferté-Imbault. Hon attraherade den diplomatiska eliten och flera av Choiseuls anhängare. Det var nämligen möjligt att samtidigt vara filosof och antifilosof, skeptiker och salongslejon. Båda lägren hade en kritisk inställning till maktavarna och deras politik. Creutz efterträdare Staël von Holstein besökte regelbundet Madame de Boufflers, säger Charlotta Wolff, men nämner inte orsaken. Det var tack vare henne som denne kunnat gifta sig med Neckers dotter (A. Vivie, *Lettres de Gustave III à la comtesse de Boufflers*, p. 360).

Creutz som hade lärt känna flera författare och själv hade litterära talanger, hade när han dog ett litet bibliotek som huvudsakligen innehöll nyare arbeten. Charlotta Wolff nämner några av verken samtidigt som hon deklarerar att hon framför allt intresserar sig för de idéströmningar som är företrädna i biblioteket. Här saknar jag en djupare analys. I Creutz bibliotek fanns t. ex. Raynals verk *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Hon säger att den kom ut år 1770, men inte att det var i Amsterdam, utan författarnamn. Boken, som var ett inlägg i den kolonialpolitiska debatt som pågick i Frankrike, blev en stor succé. Det nämns inte att andra upplagan, som kom år 1774, förbjöds och att Raynal uppmanades lämna landet. Boken var för att citera Mettra »lika farlig som berömd». Det var rignoröst för-

bjudet att införa detta verk i Sverige, vilket gjorde den extra ätråvärd. Den blev en av de mest populära böckerna som beställdes från Neuchâtel, enligt Darntons *Pornografi och revolution*. Liksom denna bok var flera av de verk som Creutz hade och som omtalas i avhandlingen, tryckta utan kungligt tillstånd. De såldes alltså »sous le manteau», det vill säga illegalt. Detta sägs inte heller liksom inte orsaken till att de förbjöds. Bland antiklerikala, antikatomiska eller kristendomsfientliga verk i Creutz bibliotek omnämns *Le traité des trois imposteurs*. Denna bok om de tre bedragarna Mose, Jesus och Mohammed utkom anonymt i fransk översättning av d'Holbach år 1768. Det var inte helt ofarligt att ha en sådan bok i sin ägo. I Ekeblads bibliotek fanns, enligt Charlotta Wolff, »Voltaires berömda pornografiska satir över Jeanne d'Arc och den franska monarkin från 1755», *La Pucelle d'Orleans*. Att kalla poemet för pornografiskt är väl att ta i! Det är en satir, den är frispråkig, åtminstone den av Voltaire godkända upplagan från år 1762. Den version som Ekeblad hade var en piratupplaga, som Voltaire inte ville kännas vid.

Målet för adelsmännens vistelse i Frankrike var att inhämta färdigheter och förtjänster. Hit hörde även militära meriter. När officerarna återvände med nya kunskaper och med den ära som de eventuellt förskaffade nationen genom att utmärka sig i krig, tjänade och hedrade detta fäderneslandet. Men inställningen till adelns resor var inte enbart positiv, framför allt inte under senare delen av sjuttonhundratalet. Många undrade om den franska artigheten och den raffinerade livsstilen verkligen förbättrade sederna och moralen samt om de dyrbara resorna kunde betraktas som nationalekonomiskt förnuftiga. Det var en vanlig uppfattning att man i Paris övade sig i fåfänga, ägnade sig åt vidlyftigt leverne, slösade pengar på struntsaker och i nöjesruset glömde bort resans egentliga syfte, att studera och lära sig nyttigheter. Man kritiserade särskilt överflöd i klädedräkten. De som kom tillbaka från utlandet förde ofta med sig eller smugglade in förbjudna varor: spetsar, band, dyrbara tyger och alla möjliga nipper.

Efter den gustavianska statsvälvningen 1772 minskade aristokratins möjlighet att motta »pensioner» från främmande suveräner. Den gustavianska patriotismen betonade lojalitet mot kung och fosterland. Kosmopolit började beteckna en ansvarslös individualist som inte erkände något fädernesland. Begreppet fick en alltmer negativ laddning. Den postrevolutionära och tidigromantiska adelskulturen gick mot ökad slutenhet och exklusivitet.

Boken är mycket välskriven och lättläst, men jag har ett par språkliga funderingar. Charlotta Wolff använder mycket flitigt ordet »sociabilité» i betydelsen belevad umgängeskultur. Ordet, som varken finns i SAO eller NE:s *Ordbok*, är en översättning av *sociabilité*, ett ord som började användas under senare delen av 1700-talet. Enligt alla källor användes ordet först av markis de Mirabeau år 1756 i *L'Ami des Hommes*. Abbé Féraud skriver i sitt *Dictionnaire critique de la langue française* (1788), att ordet var nytt, men att det verkade som om det accepterats. Men hur frekvent är sociabilitet på svenska? Charlotta Wolff använder ordet »pensionär» för att beteckna dem som av staten uppbar en pension, det vill säga en personlig gratifikation. Detta gällde framför allt militärer. Här skulle en omskrivning eller det gamla ordet »gratialis» passat bättre. Med »akademiker» menar Charlotta Wolff »akademiledamot», vilket inte är den gängse betydelsen på rikssvenska.

Bokens många citat från de franska källorna är för det mesta översatta på ett utmärkt sätt; den franska texten finns i noterna, så man kan jämföra. Ibland översätts dock ett franskt ord med det motsvarande svenska, vilket inte alltid passar. Creutz skriver till exempel: »Jag [...] måste leva anständigt med den karaktär jag har» (s. 142). Ordet *caractère* hade förr ofta betydelsen »värdighet, befattning», vilket skulle passa bra här. Verbet *témoigner* har översatts med »säga» (s. 175). Ordet betyder »försäkra, bebyra», vilket skulle vara bättre i sammanhanget.

Noterna är många och ofta mycket utförliga. I några fall saknas emellertid källangivelser. Charlotta Wolff skriver således att Gustaf III under sitt besök i Paris umgicks med Madame de Boufflers, Madame de La Marck och Madame d'Épinay. Att Gustaf III träffat de förstnämnda grevinnorna vet den som läst *Gustave III par ses lettres* av Gunnar von Proschwitz. Men träffade han verkligen Madame d'Épinay, Grimms väninna? Skall det inte vara grevinnan d'Egmont, som Gustaf III också brevväxlade med (*op. cit.*, s. 77, n. 2)? Det så kallade mjölkkriget, ägde rum år 1775, som det står på sid. 200, inte några år senare, som det står på sid. 234.

Charlotta Wolffs ambition har varit att utreda på vilket sätt eliten i Sverige utnyttjade sina personliga relationer parallellt med de intensiva diplomatiska förbindelserna med Frankrike, vad detta land och den franska kulturen representerade för den svenska eliten. Sammanfattningsvis har hon lyckats mycket bra med detta. Avhandlingen är en mycket väl genomförd käll-

studie som ger en fyllig bild av ambassadörernas liv i Paris och kommer med många nya uppgifter. Bibliografin är imponerande. Boken rekommenderas å det varmaste.

Birgitta Berglund-Nilsson

ÖVRIGA RECENSIONER

Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the Period 1620-1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Latina Upsaliensia 29, Uppsala 2004 (628 s.)

I denna mäktiga volym redovisar Hans Helander sina studier av latinsk litteratur i Sverige under stormaktstiden. Den perioden sträcker sig in i 1700-talet och förf. har dessutom tagit upp Linné, varför boken har omedelbar relevans för årsbokens läsare.

Helander studerar litteraturen ur tre aspekter: stil, ordförråd och idéer. Stilen ägnas rätt litet utrymme; alla latinets stilmedel är representerade i texterna, men stilistiken är välutforskad och förf. nöjer sig med att lyfta fram några figurer som han funnit iögonfallande och överrepresenterade. Ordförrådet däremot får nästan 250 sidor. Nylatinet var ett levande och anpassbart språk, menar Helander. Det fanns en konservatism som förföljde barbariska ord och strävade efter att bara använda de ord som romarna brukat, men detta var begränsat till de litterära genrerna och dominerade inte ens där. Nylatinet var användbart inte bara i retorik, poesi, filosofi och humaniora utan också för att beskriva nya administrativa, diplomatiska, geografiska, militära och tekniska företeelser i tiden. Sällan tillgreps metoden att bara sätta latinska ändelser på ord ur de moderna språken. Man plockade upp ovanliga antika ord eller gav nya betydelse åt de redan kända; betydelsefullt var inte minst att man sedan renässansen hade tillgång till grekiskans ordförråd som gav nya möjlighet att konstruera nya vetenskapliga termer. Till bilden av det levande språket hör också att det fanns modeord och jargonger.

Halva boken ägnar Helander åt att identifiera idéer och standardteman i texterna. En del av dessa teman är knutna till den svenska stormaktsrollen: propagandan mot katolikerna och även icke kristna bekännare, det götiska temat om svenskarnas gloriösa historia, paral-

lellen mellan judarna i Bibeln och svenskarna som Guds utvalda folk, de olika europeiska folkens egenskaper med mera. En stor del av latinlitteraturen stod i den nationella självhävdelens tjänst, vilket förstärkte de drag av hyperbol och panegyrik som flera av genrererna bar på i sig själva. Andra teman tillhörde det europeiska allmängodset: lärdomens vandring, världsteatern, idéer om guldålder och förfall, om den eviga filosofin (*philosophia perennis*) och om historien som *magistra vitae*. Intressant är att viktiga idéhistoriska teman förekommer också i dikter och orationer. Att samtiden överträffar det förgångna visar sig vara ett mycket vanligt tema; jag tror att Helander något överdriver dess betydelse för historiesynens förändring, men det är onekligen en variant av framstegstänkande som är värd att uppmärksammas. Detsamma gäller det utbredda förlöjligandet av den aristoteliska filosofin; det verkar som om aristotelismens fall berodde lika mycket på denna utmobbing som på dess teoretiska tillkortakommande.

Till dessa nationella och lärda teman kommer de existentiella kring livet och döden, rikligt representerade i gravdikter och parentationer: livet som resa, döden som befrielse, den döde slipper se det nuvarande eländet med flera. Slutligen finns här litterära *topoi* som svanesång, fågel Fenix och flodbeskrivningar.

Helander kan inte ägna alla dessa teman djupare analys. Men den rena deskriptionen är värdefull. Litteraturvetare och idéhistoriker men också historiker och kyrkohistoriker som ägnar sig åt 1600-talet har anledning att konsultera Helanders bok för att se om de teman och termer de träffar på finns i latinsk version. Om så är fallet, har de i regel en förhistoria. Den här litteraturen lever på intertextualitet. Och som Helander visar är det inte bara de antika författarna som citeras eller alluderas på; också tidig-moderna latinska författare – Erasmus, Vives, Lipsius eller Bacon – tillhörde repertoaren; den nylatinska litteraturen skapade sina egna klassiker.

Men Helander har också teser. En sådan gäller latinets tillbakagång på 1700-talet. Den berodde inte på att det var oförmöget att uttrycka det nya i tiden utan på att en del av de ämnen där det användes förlorade i betydelse. En rad ämnen var man van att behandla på latin; när dessa miste relevans, blev produktionen av latinska texter mindre. De fyra världsmonarkierna, mikro- och makrokosmen och dolda meningar i namn och ord intresserade inte längre på 1700-talet; då tappade latinets mark, medan det däremot höll positionerna på områden som var attraktiva, som (den linneans-

ka) naturvetenskapen. Detta förklarar väl inte allt, men tanken att ett språks utbredning beror på det innehåll det uttrycker snarare än dess användbarhet är intressant.

Helander visar övertygande latinets användbarhet och vitalitet, och han är med rätta angelägen om att göra det; existensen av den nylatinska litteraturen i det tidigmoderna Sverige är bortglömd eller förträngd hos många. Jag skulle dock vilja nyansera bilden av latinets användbarhet något. För det första fanns det ämnesområden som nästan inte alls behandlades på latin. Den uppspirande ekonomiska vetenskapen var vad jag vet alltigenom modernspråkig. Ser man närmare på olika kunskapsområden kan man nog finna att vissa delar behandlas på latin, andra inte. Mina erfarenheter från studiet av politiska begrepp säger mig att det skrevs väldigt mycket på latin om politisk teori och vissa etablerade ämnen, medan det var ganska tyst om praktisk politik och potentiellt brännande materier. Jag tror att man kan skilja mellan nyskapande och adaptiv användning av latinets. I filosofin och vetenskapen användes latinets ofta för att benämna nya begrepp; där var det indraget i en nyskapande verksamhet. Men när det gällde att i mer eller mindre epideiktiska sammanhang skildra samtida militära bedrifter eller tekniska uppfinningar var det fråga om att hitta på latinska benämningar på företeelser som det redan fanns namn för på de moderna språken; där var det fråga om att anpassa språket till det redan givna. Jag föreställer mig att denna distinktion mellan innovation och anpassning kan vara fruktbar i studiet av latinets brukshistoria.

Men hur som helst har Helander med detta arbete givit en genomlysning av 1600-talets numera allt mer svårtillgängliga latinlitteratur som måste sägas vara en vetenskaplig bragd.

Bo Lindberg

Norden och Europa 1700–1830. Synvinklar på ömsesidigt kulturellt inflytande. Rapport från en konferens i Reykjavik 14–15 juni 2002. Redaktör Svavar Sigmundsson. Reykjavik, 2004 (199 s.)

Denna konferensrapport tar ett brett grepp över den kulturella utvecklingen i Norden under 1700-talet. Bakom de elva bidragen (på skiftande språk) står forskare från hela Norden och med hemhörighet i litteraturvetenskap, historia och olika språkvetenskaper. Från

svenskt håll bidrar Birgitta Berglund-Nilsson, Marie-Christine Skuncke och Monica Hjortberg.

Birgitta Berglund-Nilsson skriver klagörande om Marie Leprince de Beaumonts även i Norden inflytelserika författarskap. Hennes böcker, som länge var oundgängliga i flickors franskundervisning, skall även ha fått den sjuttonåriga Fredrika Bremer att aldrig gifta sig (s. 12). Monica Hjortbergs bidrag behandlar Sverige-bilden i Friedrich Melchior Grimms *Correspondance littéraire* – särskilt ingående behandlas hans bevakning av Tessins berömda brev till den blivande kungen Gustav III. Marie-Christine Skuncke ger i bidraget »Was there a Swedish Enlightenment?» en god översikt av de senaste årens forskningsdebatt. Som förf. noterar beror svaret på frågan på hur pass snävt eller vitt man definierar upplysningen. En slutlig iakttagelse, som säkert flertalet forskare kan skriva under på, är: »The Swedish Enlightenment, if there existed such a thing, was moderate, reformist and Christian, closer the German *Aufklärung* than to the French *Lumières*» (s. 36).

Även bland de övriga bidragen i denna volym kretsar flera kring upplysningsproblematiken, ofta i form av biografiska porträtt, så till exempel Ingi Sigurdssons bidrag om den reformsinnade juristen och ämbetsmannen Magnús Stephensen (1762–1833), ibland kallad »upplysningens son», och Jógvan í Lon Jacobsens om den färöiske språkforskaren Jens Chr. Svabo (1742–1824). Ytterligare ett bidrag som har relevans för vår syn på upplysningen i Norden är Jyrki Siukonens studie av den äventyrlige och vittbereste professorn i filosofi vid Åbo universitet Johan Welin. Enligt Siukonen var denne wolffian öppen för »allt som var nytt» (s. 55); kanske bör vi sluta upp med att mer eller mindre reflexmässigt se wolffianismen i sin nordiska tappning som en intellektuell tvångströja, något som gjorts gällande i äldre forskning. Bidragen är i flera fall försedda med värdefulla bibliografier och publikationen kan anbefallas för alla som vill få inblickar i de nordiska grannländernas utveckling.

Jakob Christensson

Media and Political Culture in the Eighteenth Century. Redaktör Marie-Christine Skuncke, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 2005 (132 s.)

Vitterhetsakademiens 250-årsjubileum firades år 2003 bland annat med en konferens som hade som tema 1700-talets politiska kultur och mediavärld. Närmast ansvariga för denna väl genomförda begivenhet, som både gav plats till yngre inhemska och finska forskare och etablerade akademiker från USA, Frankrike och England, var Eva Österberg och Marie-Christine Skuncke. Den senare har redigerat föreliggande vackra volym, som, efter en redaktionell inledning där man även får summerat föredragen av de inhemska deltagarna, bjuder på de bidrag som presterades av de fyra namnkunniga långväga konferensdeltagarna.

Princetonhistorikern Robert Darnton behandlar i essän »Mademoiselle Bonafon and the Private Life of Louis XV» den fortfarande (delvis muntliga och synnerligen skvallriga) mediavärld under de dryga tre årtiondena före den franska revolutionen som han efter mångåriga forskning kanske känner bättre än någon annan. Den franske pressforskaren Jean Sgard ger med 1753 års upplaga av *Stockholm. Gazette* som huvudsakligt exempel en livfull presentation av hur 1700-talets press fungerade, vad som stod i tidningarna, vilka som var läsarna och hur nyheterna ofta var gamla när de nådde publiken. Som han konstaterar (s. 66) var det huvudsakliga målet i det stockholmska bladet att vidmakthålla den bestående ordningen och sluta upp bakom monarkin. Den brittiske kulturhistorikern John Brewer, kanske mest känd för sin forskning kring äldre tiders konsumtion, har i bidraget »Personal Scandal and Politics in Eighteenth-Century England» som ämne libertinismen och hur denna särskilt med John Wilkes penna kom att bli politiskt brännbar i 1760- och 70-talens England. Författaren gör gällande att detta hade att göra med att det under 1700-talets andra hälft skedde en åtskillnad mellan privat och offentligt. Detta i och för sig spänstiga bidrag är tyvärr delvis språkligt ogenomträngligt: Vad betyder egentligen påståenden som dessa? »But sentimentalism, like radical libertinism, made no distinction between private virtue and public morality. On the contrary, it saw the sources of human virtue in the intimacies of private life, and it aspired to a transparency in social relations which would transcend the public/private distinction» (s. 105). För undertecknad är detta reifikationer och retoriska dimridåer, och man saknar en diskussion om

representativiteten i det använda och onekligen sköra källmaterialet.

Det kanske intressantaste bidraget står i stället den vid Berkeley verksamma historikern Carla Hesse för, som i »Revolutionary Rousseaus» har gått igenom utgåvorna av Rousseau i revolutionens Frankrike. Övertygande kan hon, efter att på vägen ha korrigerat föreställningen att Rousseaus *Du Contrat Social* före revolutionen var föga spridd, visa hur stort och allsidigt intresset för hans skrifter var bland revolutionsärens fransmän. Man läste inte bara hans *Du contrat social* utan lika väl *Émile* och *Julie ou Nouvelle Héloïse*, och likaledes gick de samlade utgåvorna av hans verk mycket bra. Sammanlagt utgavs mellan 1789 och 1800 mer än två hundra Rousseautryck, vilket lågt räknat skulle motsvara 200 000 exemplar. Hesse visar också hur upplagorna fördelade sig på tryckorter och format, där de mindre formaten till sitt lägre pris företrädesvis riktade sig till en bredare publik. Det är sådan här grundlig bokhistorisk forskning som idé- och kulturhistorisk forskning behöver för att inte spinna ut i obevisbara hypoteser.

Jakob Christensson

Lars-Johan Stiernstedt, *Vår man i Rom. Överintendenten Carl Fredric Fredenheims italienska resa 1787–1790*, Stockholm, 2004 (383 s).

Som kulturpersonlighet, skriver Stiernstedt, kunde Fredenheim inte »mäta sig med storheter som Sergel, Masreliez, Desprez och Carl August Ehrensvärd, men han var den kunnige och energiske Fredenheim och det är vackert så» (s 9). Och visst har Fredenheim länge stått i skuggan av tidens kulturspetsar. Till skaran av gustavianska italienfarare kan Gjørwell fogas; hans verksamhet (däribland hans bildningsresa) har behandlats av Ursula Sjöberg, som förtjänar att nämnas i sammanhanget. I Fredenheims digra register är det också på hans Italienresa åren 1787 till 1790 som Stiernstedt fokuserar. De efterlämnade resedagböckerna bildar utgångspunkt.

Resultatet är en spännande läsning med inblickar i 1700-talets kulturhistoria, å ena sidan i det Norden som Fredenheim kom ifrån, å andra sidan det Italien som han kom till med dess klassiska miljöer, än inhysta i gallerier och bibliotek, än begravda under aska och

jord. Boken är vackert paketerad och särskilt bildhanteringen kan framhållas. Men det är också en svårångad bok. Framställningen är inte konventionellt vetenskaplig (boken är en utveckling av en licentiatavhandling från 1969) och fastän författaren med den åran öser ur en veritabel guldgruva, presenteras stoffet tämligen obehandlat; ehuru rikhaltig guldmalm får läsaren själv, utan närmare handledning, extrahera klimparna (för de finns där sannerligen).

Boken kan karakteriseras som en kommenterad källpublikation i urval; utdrag ur dagboken varvas med förklarande kommentarer om personer, platser och händelser. Med undantag för en inledande biografisk översikt och tre avslutande kapitel om Fredenheims arbeten i Pompeji och Rom samt resans resultat, är upplägget kronologiskt och styrt av dagboken. Resan och dess etapper skildras i fem kapitel: från resan genom Sverige, Tyskland och Österrike till Italien, via vistelsen i Rom, avstickaren till Neapel, åter till Rom och – slutligen – hemresan.

Dagboken är den stora behållningen. Utöver dråpligheter kring knäckta hjulaxlar, protestantens avsmak för katolska mirakler och hetlevrade tjänare som under morgontoiletten drar kniv mot sin herre, har Fredenheims anteckningar något att ge för de flesta. Undertecknad får sitt numismatiska lystmäte av samlaren Fredenheim som aldrig tycks underlåta att registrera medaljer och mynt (att planscher ur Gustav III:s ofullbordade medaljhistoria spreds i Europa var en nyhet, s 67) och skildringarna av det napoletanska hovet decenniet innan Napoleon vräkte allt över ända är fantastiska. Lägg därtill de personer och platser som passerar i revy – i persongalleriet finns välkända gestalter som Piranesi och kardinal de Bernis, och resans etapper inkluderar hov och salonger från Köpenhamn i norr till Vatikanen i söder liksom de begynnande utgrävningarna i Pompeji och Forum Romanum.

Men där finns också anledningar till invändningar. Direkt störande skönhetsfläckar är författarens oklädsamt många åberopanden av sina egna arbeten och andras omnämnanden av dem, de långa okommenterade citaten ur sentida verk samt de bitvis slarviga hänvisningarna till tidigare forskning (en artikel av Christian Laine refereras exempelvis med hänvisning till en anmälan i dagspress, s 199).

Vid sidan av dessa formmässiga problem kan två mer innehållsliga invändningar anföras. Den första avser materialet. Dagboken är som sagt givande, men diskussionen kring den lyser med sin frånvaro. Fastän

det finns långa sviter av till synes obruten källpublikation är det uppenbart att ett urval gjorts; somligt har tagits med, annat har valts bort. Påtagligt blir urvalet i kapitlet om hemresan. Författaren talar om anteckningar i »tusentals ark i oktav- och kvartoförmåt», men begränsar sig till »ett subjektivt urval» av dem (s 257). Det hade varit önskvärt med en samlad diskussion kring källan som helhet och ett tydliggörande av de motiv som styrts urvalet. Författaren fokuserar uppenbarligen på vistelsen i Rom, men varför resan till Rom ges utrymme (58 sidor med källpublicering dag för dag) och inte resan därifrån (blott 21 sidor med sporadisk källpublicering) förblir obesvarat.

En andra invändning avser kommentarerna. De är lärda och välskrivna, men förmår inte tillhandahålla det större sammanhanget kring Fredenheim och hans resa. Snarare än att ta läsaren i handen genom en problematiserande och styrande kommentering, blir det ett lapp-täcke av utläggningar där de övergripande sammanhangen stundom förloras i disparata utläggningar. Det blir då upp till läsaren att plocka fram guldklimparna. Ett exempel på hur dagboken ger kittlande men lösräckta ledtrådar är frågan om resans syfte. Titeln *Vår man i Rom* är välvald, och den antyder att Fredenheim utöver personliga bildningsmotiv reser på kungligt uppdrag. Uppdragets beståndsdelar framträder ett efter ett i läsningen – att skapa marknader för svensk koppar och järn, att knyta kontakter samt att införskaffa konst – men de hade kunnat fördjupas i fastare form. En sammanställning och bearbetning av den in- och utgående korrespondens som Fredenheim redovisar hade kunnat ge mycket.

Jag får ett bestämt intryck av att Fredenheim reste som en officiell förlängning av majestätet – han är bokstavligen Gustav III:s man i Europa – och att han fungerade som ett slags tentakel som sänts ut för att odla de kontakter som kungen skapat under sin resa åren tidigare. Fredenheim stod brevlades i kontakt med kungen, delade ut kungliga gåvor till prominenta personer (medaljer, snusdosor, porträtt med mera), och förmedlade på plats brev från och till majestätet. Flertalet av de högt uppsatta personer som tog emot honom (furstar, furstinnor, påvar, kardinaler och ministrar) ekar likaledes av Gustav III:s egen resa. Visst kan man med författaren imponeras av Fredenheims »förmåga att knyta kontakter» och det »rätt märkliga kontaktnät» han skapade (s 223), och likaledes förvånas över att en lågadlig tjänsteman tas emot så storslaget. Men var det hans kontaktnät? Eller var det kungens?

Fredenheim reser med dörröppnande rekommendationsbrev från sin uppdragsgivare (de omnämns ofta), och gång efter annan framträder han som just kunglig budbärare i kungens spår med hälsningar och gåvor i bagaget. Kanske har jag fel – kanske läser jag in för mycket – men denna facett i rollen som Vår man i Rom hade varit värd att fördjupas.

Det skall understrykas att boken förtjänar sin plats i hyllan. Värdet i källpublikationen skall återigen framhållas. Som läsare vill man alltid ha mer, inte minst när intressanta förhållanden passerar okommenterade och dröjer sig kvar som retfulla frågetecken i marginalen. Mellan pärmarna ryms förvisso inte en djuplodande analys med svar på alla frågor, men väl ett tankeväckande kondensat av 1700-talet: konsten och konstnärerna, hoven och maktmänniskorna, platserna och resenärerna, det dolda (somligt begravt under aska) och det uppenbarade samt viljan att upptäcka, kategorisera och nedteckna. Och visst är det vackert så.

Mikael Alm

Saint-Simon, *Minnen från Ludvig XIV:s hov 1691-1723*. Urval, översättning och inledning av Stig Strömholm. Atlantis, Stockholm 2005 (584 s.).

När »gubben Stille», huvudpersonen Arvid Stjärnbloms tilltänkte svärfar i Hjalmar Söderbergs klassiska roman *Den allvarsamma leken*, hastigt avlidit genom en olyckshändelse tröstas Arvid av vännen Markel: »Han var gammal, och vi måste alla dö. 'Nästan alla', som Ludvig XIV:s hovpredikant försiktigtvis tillade, då han såg att kungens ansikte mulnade...»

Oavsett om det rör sig om en händelse hämtad från *la petite histoire* som med åren förvandlats till anekdot, eller vice versa, så påminner episoden om att den enväldige franske kungens död, när den omsider inträffade, efter inte mindre än 64 års först formellt, senare i högsta grad reellt regeringsinnehav, inte bara kom oväntat utan också innebar något oerhört, som levde kvar även i det (bildade) svenska folkminnet ännu 200 år senare.

I dag, när minnet av Solkonungen och hans hov är på väg att helt blekna bort, är det extra välkommet att Stig Strömholm gripit sig an den väldiga uppgiften att aktualisera honom och hans epok genom att översätta och presentera valda delar av det ojämförliga tidsdoku-

ment som hertigen av Saint-Simons memoarer utgör.

Solkonungen inkarnerade sitt århundrade, 1600-talet, och dagen för hans fränfalle, den 1 september 1715, har fram till vår tid setts som detta sekels reella slutdatum, på samma sätt som stormningen av Bastiljen, den 14 juli 1789, fått symbolisera 1800-talets födelse. Det egentliga 1700-talet reduceras med ett sådant synsätt till mindre än tre kvartssekel. De författare som verkligen hör hemma i *le siècle des lumières* har i gengäld behållit en speciell lyskraft in i vår tid. I viss mening kan faktiskt de berömda memoarer som nedteknades av Louis de Rouvroy, andre hertig av Saint-Simon och pär av Frankrike, trots sin innehållsliga fokusering på kung Ludvigs tid – med tillbakablickar till den gamle kungens, Ludvig XIII:s, kortare men i författarens ögon ljusare och mera förebildliga regeringsperiod – sägas bära upplysningens prägel. Det förhåller sig dessutom så att det väldiga verket på cirka 40.000 handskrivna sidor, förvarade i 280 folioband, tillkom först på 1740-talet och inte publicerades förrän 1829. Den enda fullständiga utgåvan hittills kom 1879–1930 och omfattade 43 volymer.

Stig Strömholms förlaga har varit den nyaste franska utgåvan, framlidne Sorbonne-professorn Yves Coiraults edition i åtta band för klassikerserien *La Pléiade* (Paris 1982-88). Man inser lätt vilka svårigheter översättaren stått inför redan när det gällt själva valet av texter i ett så omfattande material. Det är ett väl genomtänkt och mycket representativt urval texter av Saint-Simon som här presenteras. Översättningarna har utförts med noggrannhet och elegans; notapparaten är föredömligt utförlig och väl genomarbetad. Efter en gedigen inledning på inemot 200 sidor följer drygt 300 sidor översatt text och 80 sidor noter. Tillsammans taget har det blivit en stadig volym på 584 sidor.

Vem var hertigen av Saint-Simon? Bokens omslagsporträtt visar en belåten leende man i allongeperuk med ett drag av arrogans i blicken. Saint-Simon sägs ha varit liten och oansenlig till det yttre men ägde bevisligen en intellektuell skärpa och en auktoritet som gjorde det möjligt för honom att hävda sina intressen och genomdriva sin vilja.

Louis de Rouvroy föddes år 1675 och tilldelades den ålderdomligt klingande titeln vidame de Chartres. Ätten Saint-Simon var av färskt datum; Louis far var den förste innehavaren av hertigtiteln. Han var från början page och falkenerare hos Ludvig XIII, som fann honom så flink att sköta hästar och hantera det kungliga jakthornet att han inom loppet av tio år förlånade

honom denna extraordinära upphöjelse. Trots favoritskapet förblev pappa Claude något av en uppkomling, och en effekt av den sociala osäkerhet detta innebar kan kanske spåras i sonens maniska hävdande av även de mest futila företräden som kunde anses förknippade med hans ställning. Särskilt känt är hans envetna hävdande av hertigarnas rätt att behålla sin huvudbonad på även i kungens närvaro (*l'affaire des bonnets*), samtidigt som han drev kravet att även en så hög dignitär som hovrättens president skulle blotta sitt huvud när han tilltalade hertigarna. Saint-Simon var en gammal mans son och verkar själv aldrig ha varit riktigt ung i sinnet. Hans far var vid hans födelse inne på sitt sextiononde år, och sonen hade vid faderns död bara hunnit uppnå 18 års ålder. Ungefär samtidigt blev han, efter bara två års militärtjänst, överste med eget regemente. Vid fyllda 27 ansåg han sig stå i tur att befordras till general (*brigadier*). Detta var i hans egna ögon snarast en formalitet och något som tillkom en man av hans höga börd. Att så inte skedde visar kanske att inte alla beslutsfattare delade hans uppfattning. Vissa tecken tyder på att kungen helt enkelt inte ansåg honom värdig någon befordran, att alltså även en förtjänstaspekt kan ha spelat in i beslutet. Besvikelsen fick honom att begära avsked från militärlivet.

Det var en lycka för Saint-Simon att han ägde en hustru, Marie Gabrielle de Durfort, dotter till marskalcken de Lorges, som var honom överlägsen i klokhet, självbehärskning och diplomatisk talang. Kanske var det tack vare henne han fick det viktiga uppdraget att som extraordinär ambassadör genomföra en kunglig äktenskapsförhandling i Spanien. När Gabrielle dog, år 1743, tolv år före Louis, var han otröstlig. I det manuskript han just var i färd med att redigera ritade han, mitt i den löpande texten, en hel rad tårar med ett kors i mitten.

Den andre hertigen av Saint-Simon tillbringade många år på Versailles, med intermittenta utflykter till kungens »weekendställe», slottet Marly i Saint-Germain väster om Paris och det egna godset la Ferté-Vidame. Han har skänkt eftervärlden en unik redogörelse för livet på slottet. Hans originalitet bestod i att skildra det historiska skeendet i de små, intima porträtternas och anekdoternas form. Han ägde en djup känedom om den mänskliga naturen och en örnblick för mänskliga svagheter, vilket framgår av det sätt varpå han skildrar många av de inemot 10 000 individer som återfinns i hans persongalleri. Versailles instängda atmosfär av rivaliteter och intriger gav näring åt herti-

gens satiriska talang. Tack vare sin gynnade ställning vid hovet kunde han ägna sig åt att med ibland ganska vidlyftiga metoder insamla ett digert faktamaterial, allt under det att han aktivt verkade för att främja egna intressen. Saint-Simon hade trogna vänner bland betjänterna, som skvallrade om hemliga kärleksmöten; kirurgerna kunde rapportera om dödsfall och apotekarna om handel med gifter. Centralfiguren i verket är givetvis kungen, även om författarlaget självt upptar dubbelt så mycket plats. Beskrivningarna är så avslöjande att det skulle ha varit fullständigt otänkbart att ge dem offentlighet på Saint-Simons egen tid. En moralist som La Bruyère ter sig vid hans sida som mild och återhållsam.

Memoarerna är i första hand ett lysande spirituellt litterärt verk. De ger unika inblickar i livet vid Ludvig XIV:s hov men kan inte betraktas som en säker historisk källa. De äger stort underhållningsvärde – det är inte minst därför de blivit så lästa. Saint-Simon hade blick för det anekdotiskt verkningfulla. Hovmännen förde i många fall en parasiterande tillvaro, och deras insats för statsnyttan kan i eftervärldens ögon verka ringa eller obefintlig. Saint-Simon trivdes inte med sysslolösheten. Han utvecklade tidigt ett specialintresse för hovlivets hierarkier och de föreskrifter om rättigheter och företräden dessa gett upphov till, som gjorde honom till hovets främste expert på frågor om etikett, uppträdande, klädsel och rangordning. Han var till sin läggning mera *pédant* än *bonnête homme*, för att begagna en distinktion från tiden.

Saint-Simon var en mycket bildad man. I sin religiösa hållning inkarnerar han sin tids spänningar mellan jesuitisk och jansenistisk teologi, mellan fransk-nationell gallikanism och Rom-trogen ultramontanism. Han dras till den stränga, mystiskt färgade trappistorden men också till det uttalat intellektuella Port-Royal, »det franska 1600-talets katalysator» (s. 23). Medan jesuiterna i hans ögon ingått ett nesligt förbund med den världsliga makten, kunde han inte finna annat än att »allt det sundaste, renaste, mest lärda och konstruktiva, mest praktiska och likväl mest upphöjda, ja allt det ljusaste och klaraste som de senaste århundradena frambragt härstammar från Port-Royal» (brev till trappistabboten Isidore, citerat i F.-R. Bastide, *Saint-Simon par lui-même*, Seuil, Paris 1964, s. 93). Moralisk indignation förenas med ren oppositionslusta i hans kritik av jesuitiskt sinnade personer i kungens omgivning såsom dennes biktfather, Michel Le Tellier, eller kungens morgonatiska hustru, »Maintenonskan», som

Saint-Simon ansåg fungerade som »stjärttorkerska» åt »bastarderna», dvs. kungens båda söner med Madame de Montespan, hertigen av Maine och greven av Toulouse (s. 472). Le Tellier och Maintenon får jämte krigsministern Louvois bära huvudskulden för de religiösa förföljelser som präglade Ludvig XIV:s sena regeringstid.

När det gäller hertigens politiska uppfattning så går det inte att kalla den renodlat konservativ. Stig Strömholm sammanfattar välfunnet de mångordiga utläggningar med vilka Saint-Simon brukade undfånga hertig Philippe som »reaktionära reformplaner» (s. 108). Han var starkt kritisk mot ministerstyret, men framför allt mot enväldet, och stod på aristokratins sida i sitt förordande av ett oligarkiskt styrelseskick. Hertigen kritiserade i förbigående sagt även det svenska enväldet, och Karl XI:s för tidiga död ville han gärna se som ett Guds straff. Han hyste i viss mån samma konstitutionella idéer som Montesquieu. Men med all sin framsynthet var han, som Strömholm skriver, oförmögen att se »att Ludvig XIV och hans ministrar inlett 'det moderna projektet' genom att åtminstone påbörja byggandet av ett meritokratiskt samhällsmaskineri» (s. 557). Han levde kvar i övertygelsen att den gamla svärdsadeln, med anor från Ludvig den helige och hans baroner, var lämpligast och mest kompetent när det gällde styrelsen av riket. Han kunde knappast ana att just adelns och kyrkans envisa fasthållande vid sina privilegier skulle bli den kanske viktigaste utlösande faktorn bakom revolutionsutbrottet 1789.

Saint-Simon omfattade Ludvig XIV med en starkt utvecklad hatkärlek. Han beundrade kungens ståtliga person och det behagfulla sätt varpå han utövade sitt ledarskap. Men hans ovilja mot människan bakom masken var både personlig och principiell. Som företrädare för en efter de misslyckade frondupproren tillbakaträngd och frustrerad högadel tog han avstånd från enväldshärsverkens maktfullkomlighet, samtidigt som han i kungens person såg en tämligen obegåvad, känslökall och slösaktig egoist, som lät sig styras av sin ärelystnad och sina mätresser.

Vänskapen med kungens brorson, hertig Philippe d'Orléans, har sitt särskilda intresse eftersom Saint-Simon var starkt kritisk mot flera av dennes mest utmärkande personlighetsdrag, i synnerhet hans moraliska frigjordhet och cynism. En dragning till asketism parad med moraliskt pryderi var grundkomponenter i hans egen karaktär. Sin bannstråle riktade Saint-Simon även mot de kungliga »bastarderna», mot hovet i all-

mänhet och mot staden Paris, »den samlade europeiska vällustens kloak» (citerat i Bastide, s. 30). Men han var inte ensam om sin vrede. Den unge Voltaire lät Théâtre-Français framföra tragedin *Édipe*, där han implicit gisslade regentens incestuösa samlevnad med dottern. Gradvis gled makten över i händerna på Saint-Simons dödsfiende, sedermera kardinalen Dubois. 1723 dog först denne, sedan hertigen, och den nye makthavaren, kardinal Fleury, gav Saint-Simon en diskret vink om att han borde dra sig tillbaka, vilket också skedde. När han lämnade hovlivet för gott var han 48 år gammal. Han flyttade in till staden och blev som han själv sade »en borgare i Paris». Han hade då 32 år kvar att leva. Innan han påbörjade sitt egentliga livsverk, memoarerna, sysslade han i många år med historiskt, juridiskt och genealogiskt skriftställarskap.

Vad ville då Saint-Simon själv med sina memoarer? Eftersom han föraktade författare och inte eftersträvalde att få se sitt arbete tryckt kan han inte misstänkas för litterär fåfänga. Han hade knappast några skönlitterära ambitioner, och den hybridform mellan biografi och fiktion (*biographie romancée*) som i dag är en så uppskattad genre var inte uppfunnen. Frågan blir i viss mån obesvarad, men det handlade säkert i hög grad om en enkel pliktuppfyllelse, en önskan att vittna om allt det märkliga han fått se och uppleva. Själva uppslaget att skriva tycks han ha fått från sin ungdomsläsning av marskalk François de Bassompierres memoarer.

En annan viktig impuls blev läsningen av en dagbok från samma tid, *Journal de Dangeau*, skriven av hovmannen Philippe de Courcillon, marquis de Dangeau. Här blev indignationen en viktig sporre. Dessa anteckningar var »så fadda att man ville kråkas» (s. 159), och Saint-Simon började genast skriva ned sina kommentarer, som till sist kom att utgöra en femtedel av hela memoarverket, de s.k. *Additions au Journal de Dangeau*.

Saint-Simons memoarer representerar en övergångsform mellan den klassiska krönikan över »berömda män» och historiska händelser och den moderna dagboken. Hos honom blandas stort och smått och man konfronteras med en oreflekterad och ibland nästan komiskt stegrad egocentrictet. Han lockas av det skandalösa och extravaganta. Men vi är ännu långt från exempelvis en Rousseaus intima utforskande av barn domen eller en Stendhals subtila »egotism».

För att gynna helheten och kontinuiteten har översättaren/presentatören Stig Strömholm avstått från många effektfulla men mera anekdotiskt anlagda avsnitt. De valda texterna, som är fördelade på åtta kapi-

tel, förmedlar bl.a. ett kärleksfullt porträtt av fadern, redogörelser för omständigheterna kring hans ingående av äktenskap och för livet vid hovet och i fält, minnesbilder av kung Ludvig XIV:s person och en skildring av parlamentssessionen den 26 augusti 1718. Det var vid detta sistnämnda tillfälle som »bastarderna» definitivt fräntogs arvsrätten till kronan och hertig Philippe d'Orléans insattes som regent. Saint-Simon spelade personligen en viktig roll i denna märkliga statskupp. Om bröllopsdagen, den 8 april 1695, varit »den lyckligaste dagen i [hans] liv» (s. 123), så var detta den händelse som gjorde hans »glädje fullkomlig» (s. 493).

Stig Strömholm börjar sin intresseväckande inledning med att återberätta en signifikativ händelse i den unge hertigens liv. Den 21-åriga kavalleriöversten Saint-Simon uppsöker sin högt beundrade andlige rådgivare, den berömda abbé de Rancé, föreståndare för Paris trappistkloster. Han känner honom från flera tidigare besök i sällskap med sin fader, men nu har han som vuxen man tagit med sig en påstådd officerskamrat, som är ingen annan än kungens hovmålare Hyacinthe Rigaud. Denne är instruerad att förhålla sig tyst och anonym och har som hemlig uppgift att efter sammanträffandet skapa ett porträtt av abboten ur minnet. Denna lite kuppertade episod – vilken Saint-Simon senare ber sin själasörjare förlåta – föregriper hertigens okonventionella arbetsmetoder som faktsamlare.

Efter detta välfunna *exordium* ger Stig Strömholm prov på sin eminenta förmåga att syntetisera epoker och ideologier genom att teckna en medryckande bild av samtiden, 1600-talet, musketörernas tid men också Descartes, Pascals och Racines. Det var i detta Frankrike som det moderna Europa föddes; desto mera gåtfull ter sig för Strömholm det efterföljande seklets våldsamma final. Som nyckelord för att förklara Frankrikes gynnsamma utveckling under 1600-talet föreslår han ordning och framsteg. Strävan efter ordning i praktiskt och administrativt hänseende fanns förvisso och var väl på många sätt av godo, men den politiska och religiösa likriktningen hade ett högt pris. Varje ansats till oliktankande kvävdes i sin linda, till stort förfång för Frankrikes både andliga och materiel la utveckling. Vad gäller framstegstanken så föddes den ju, som Strömholm själv påpekar, inte förrän mot seklets slut, och den karakteriserar väl egentligen i betydligt högre grad det följande århundradet.

Den strömholmska ironin firar förstas en del triumfer, men den riktas sällan mot hertigen själv. Snarare

är det vår egen tid som hamnar i skottgluggen: »Vår hertig uppfyller inte ett enda av nutidens anspråk på en äkta kulturskapare. Det är inte nog med att han är en uppriktigt troende och otövande katolik, en trogen äkta man, en lärd historiker och rättshistoriker, exemplariskt integer i ämbetsgöromål, skrupulöst hederlig i affärer, lojal om ock kritisk undersåte till kungen av Frankrike. Han är strängt korrekt i tankar, ord, klädedräkt och gärningar. Han är rationell, kunnig och pålitlig i vänskap och affärer, djupt ärlig och med en mycket stark känsla för anständighet, mätta och rättvisa. Med sin tids mått är han human» (s. 41).

Strömholm gör en liten gardering beträffande graden av »humanitet» hos Saint-Simon, och säkert är det så att vi i dag hunnit höja de kraven på denna egenskap åtskilligt (utan att fördens skull bli mer »humana»). Det är sant att man finner mycket få uttryck för medkänsla med folkets nöd och lidanden i tidens litterära dokument. Även en Madame de Sévigné, med all sin varma känsla för familjen och den egna samhällsklassen, kunde på ett i våra öron chockerande brutalt sätt mana till bestraffning av uppstudsiga bönder. Saint-Simon framstår, som redan Henrik Schück påpekat, som ett av de stora undantagen. I ett anonymt brev till Ludvig XIV våren 1712 tycks hertigen rentav ha varit beredd att riskera sin egen trygghet för att i enträgna ordalag mana kungen att upphöra med de ruinerande krigen och byggnadsföretagen och i stället skänka folket fred och bröd. Detta brev är, som Strömholm skriver, »det ståtligaste vittnesbördet om vad man med en modern term skulle kalla Saint-Simons sociala medvetande och ansvarskänsla» och »innehåller en förkrossande beskrivning av Frankrikes tillstånd mot slutet av den långa krigsperiod som ett år senare avslutades genom freden i Utrecht» (s. 47).

Saint-Simons översättare ägnar mycket möda åt att för läsaren motivera sitt företag. Kanske har han velat minimera den lite ytliga »jubileumsaspekt» som annars lätt kommer i åtanke ett år som detta, då hertigen varit död i jämnt 250 år. »Varför Saint-Simon här och nu?» frågar han sig. Ett viktigt argument är givetvis verkets klassikerstatus. En sedan århundraden traderad positiv värdering, grundad på reservationslösa hyllningar från flera av den franska litteraturens allra största namn, är ett fullgott skäl; det förläna en auktoritet som knappast kan ifrågasättas.

Verkets monumentalitet i förening med dess djupa inre koherens reser frågan om det alls är försvarbart att

ge ut det i urval, ens när det »bara» handlar om översättning till ett främmande språk. Av respekt för »de knappa nyttigheterna tid och kraft» hos sina presumtiva läsare finner Strömholm att så ändå måste vara fallet, så mycket mera som det ju faktiskt går att peka på förekomsten av åtskilliga »transportsträckor» med i synnerhet genealogiskt eller anekdotiskt innehåll.

Även personliga motiv anges. Som ofta sker har översättaren, efter mångårigt umgänge med den gamle hertigen, fattat sympati för författaren och upplever honom som en god vän: »Jag vill inledningsvis erkänna att jag under de år som mitt arbete med Saint-Simon har pågått har kommit att tycka mycket om den hetlevrade lille herrn» (s. 59). De har också gemensamma bekanta. På gamla dagar kom Saint-Simon att »umgås på vänskaplig fot med Montesquieu, som han tydligen satte värde på» (s. 158). Det är alltså föga förvånande, när det nu dessutom är en jurist som fört pennan, att hela den långa inledningen formar sig till ett slags *plaidoyer* för denne kompromisslöse skildrare av vad E. N. Tigerstedt kallat »skuggsidorna bakom den praktfulla fasaden».

Verkets långa hemlighållande var föreskrivet av författaren men blev inte hundraprocentigt; Voltaire uppges ha utnyttjat material därifrån för *Le Siècle de Louis XIV*, som utkom 1751, och Madame du Deffand berättar i brev till Horace Walpole 1770 om högläsning av valda delar i hennes salong. Den romantiska periodens författare var dock de första som mera allmänt fick möjlighet att konfronteras med detta märkliga litterära och historiska dokument. Under julirevolutionens år lästes det lika ivrigt som Walter Scotts romaner, och man upprördes över den absoluta monarkins excesser.

Både det sena offentlighöret och verkets karaktär av »inre monolog» har bidragit till att förläna det en nimbus av modernitet. Härtill kommer dess både innehållsliga och språkliga egenart. De otaliga personporträtten tecknas snabbt och övertygande och olika händelser vid hovet återges med en passionerad kraft och livlighet som ibland t.o.m. får syntaxen att snubbla – Strömholm talar om Saint-Simons tempo furioso. Till synes oändliga utredningar rörande genealogi och etikett bildar motvikt. Konkretionen, mångordigheten och detaljkärleken står i bjärt kontrast till de klassiska moralisternas distans och koncentration. Till dem som tagit starka intryck av Saint-Simons psykologiska skär-

pa och språkliga originalitet hör Stendhal, Balzac och Marcel Proust.

Den romantiska epoken kopplade gärna Saint-Simons namn till Shakespeares. För Stendhal, som ställde Shakespeare framför landsmannen Racine, var läsningen av Shakespeare och Saint-Simon de enda bestående nöjen livet hade att bjuda. Sainte-Beuve kallade honom »un Tacite à la Shakespeare», vilket väl får tolkas som en mästerskapstitel inom såväl historiker- som dramatikerfacket. Yves Coirault har i sin tur väckt frågan om inte Saint-Simon, med sin brist på respekt för *les belles-lettres*, egentligen var en »un Tacite inculte», »en okultiverad Tacitus».

Litteraturen om Saint-Simon är ytterst omfattande, och Stig Strömholm inskränker sig till att nämna några klassiska studier. Ett arbete som han säger sig inte ha haft tillgång till men som en gång tjänade som introduktion till detta författarskap för undertecknad är den lilla, ovan citerade studien *Saint-Simon par lui-même* av den franske författaren och diplomaten François-Régis Bastide. Dennes egen talang för satir kom väl till sin rätt i boken om Saint-Simon, och hans bild av hertigen blev delvis en annan än Strömholms, även om också han satte hertigen mycket högt. Den för många än i dag okände Saint-Simon var för Bastide rentav Frankrikes störste författare. Men den lite skandalbetonade aura som länge kringsvåvat hertigens gestalt inspirerade hans vassa penna, som gärna hemföll åt provokativa, för att inte säga infama formuleringar. »I Saint-Simons liv, så fullständigt fritt från kärlek», skriver han, »intar hatet den ömma känslans plats, det är där hans hjärta når sin fulla blomning» (s. 52).

Minnet av *le grand siècle* inbjuder också till andra, mer sentimentala tolkningar. Genom våra 1800-talsromantiskt färgade läsglasögon förnimmar vi lätt ett slags magiskt skimmer kring kung Ludvigs nedgående sol. Den åtminstone periodvis fromme symbolisten Paul Verlaine har ägnat epoken en sonett, där poeten tycker sig förnimma denna längesedan svunna tids långsamma rytm, lyssna till värtaliga predikanter och möta legendariska gestalter som den kungliga mätressen Madame de Maintenon, hon som »beskyddade änkor och faderlösa» och »vars linnedok kastade en mild och fridfull skugga över det hänförda Frankrike» (*Sagesse d'un Louis Racine, je t'envie!*, *Œuvres poétiques complètes*, Gallimard, Pléiade, Paris 1962, s. 249). Även samtida vittnesbörd som Talleyrands berömda ord om den ojämförliga lyckan att ha fått uppleva *l'Ancien régime* kan ge stöd åt en sådan form av nostalgi. Verkligheten tedde

sig dock för det stora flertalet helt annorlunda, och för förföriska stämninglägen och falska historieuppfattningar i allmänhet är Saint-Simons memoarer ett utmärkt korrektiv.

Sven Björkman

Christopher Tärnströms journal. En resa mellan Europa och Sydostasien år 1746. Kommenterad och bearbetad av Kristina Söderpalm, IK Foundation & Company, London-Whitby 2005, (263 s. Ill.)

Vi närmar oss raskt 300-årsjubileet för Linnés födelse, något som börjar märkas även i bokutgivningen. Ett av de senaste och mest ambitiösa tillskotten är utan tvivel den av IK Foundation & Company påbörjade skriftserien *Mundus Linnaei*, i vilken Christopher Tärnströms resedagbok utgör första byggstenen.

Tärnström var den förste av Linnés lärjungar som år 1746 fick följa med det år 1731 grundade Ostindiska kompaniets fartyg till Kina som naturforskande skeppspräst. Linné hade höga tankar om honom och hoppades mycket av resan, inte minst hägrade utsikten att från Kina få hem något exemplar av tebusken, en förhoppning som varken Tärnström eller hans närmaste efterföljare skulle komma att infria. Till slut, efter decennielånga försök, lyckades det dock sjökaptenen Carl Gustav Ekeberg att hemföra några levande plantor till Linnés oförställda glädje. Tärnström, som seglade med skeppet Calmar, kom över huvud taget aldrig så långt som till Kina utan avled trettiofem år gammal på ögruppen Pulo Condor i nuvarande Vietnam. Om denna gudsförgätta plats skaldade senare den på fartyget Finland medföljande Jacob Wallenberg: »Hunger, törst och sjukdom vike/ Ur dit lilla Finska Rike!/ Men för alting, kära mor,/ För oss ej til Pul-candor.»

Den otursförföljde Tärnströms vetenskapliga resultat blev naturligt nog ringa i jämförelse med vad senare linneaner som Osbeck och Thorén fick gjort; en naturaliesändning från Cadiz var allt lärofadern Linné någonsin fick från honom. Tärnström framstår för övrigt i dagboken som ofta hjälplös. Han är sjösjuk, missnöjd med lönen och sina sysslor som skeppspredikant och allmänt rädd för de faror färden för med sig. Hans försök att stoppa det myckna bruket av svordomar bland sjömännen slog inte bättre ut än att han

hotades till livet. Om hans journal således inte duger för att skapa legender om en vetenskaplig martyr så ger den så mycket mer inblickar i en enskild människas psyke. Likaså får vi utförligt dokumenterat vilka svåra villkor som flera av linneanerna kom att verka under. Närmast rörande är att läsa hur Tärnström en dag till sina samlingar fått en mask, som man »funnit i vårt Skepsbröd eller Svenska skorpor». Vid en landstigning på Java framgår hur han är livrädd för tigrar och ormar. Linné påtalade vid ett tillfälle att mången drog sig för att resa till Ostindien efter att i handskrift ha »läsit Ternströms journal».

Allt i dagboken är nu inte skrämmande utan tvärtom lockande, inte minst partiet om Cadiz är intressant och detaljrikt, och det är därför glädjande att den således äntligen givits ut – och det på alla vis föredömligt. Till själva dagboken, som omfattar 99 trycksidor, har fogats en inledning av Kristina Söderpalm som sätter in Tärnström i ett större sammanhang. Härtill kommer en utförlig kommentardel med förklaringar av ord och fakta, fyra appendix som bland annat innehåller de instruktioner som Tärnström fick med sig hemifrån, liksom generösa sak- och personregister. Illustreringen är rikhaltig och sorgfällig.

Jakob Christensson

Verksamhetsberättelse 2004

Sällskapet för 1700-talsstudier har under verksamhetsåret haft ett årsmöte och 3 styrelsemöten.

Årsmötet ägde rum den 5 april på Börshuset, Stockholm. Följande personer valdes att ingå i styrelsen: Margareta Björkman, ordförande (nyval, tidigare vice ordförande), Hans Helander (nyval), Birgitta Berglund-Nilsson, skattmästare (omval), Ann Öhrberg, sekreterare (omval), Mikael Alm webbansvarig (omval), Jakob Christensson, redaktör (nyval), Mikael Ahlund (omval), Maria Cavallin (nyval) och Karin Sennefelt (omval). Två nya hedersledamöter utnämndes: Marie-Christine Skuncke, professor i litteraturvetenskap, ansvarig för Tvärvetenskapligt seminarium i Uppsala, och Horace Engdahl, Svenska Akademiens ständige sekreterare.

Efter årsmötesförhandlingarna föreläste prof. Marie-Christine Skuncke under rubriken »Att skriva 1700-talets svenska teaterhistoria – från Carl Gyllenborg till Gustaf III», vilket ansluter till projektet »Teater i Sverige». Vid årsmötet deltog 27 medlemmar.

Den 3 april arrangerades en visning av Ridarhuset. Ansvarig var Karin Sennefelt.

Den 28 oktober visade Mikael Ahlund Nationalmuseums utställning om grand tour-resenärer.

För sjunde året i rad genomförde Sällskapet det program då nydisputerade doktorer presenterar sina avhandlingar. I år hölls den s.k. »Forskningsfronten» den 27 november på Börshuset (Stockholm). Fyra nyblivna doktorer i ämnena historia och litteraturvetenskap berättade om sina avhandlingar.

Lokalavdelningarna i Göteborg och Uppsala har bedrivit en regelbunden verksamhet, inte minst i seminarieform. I Uppsala har Marie-Christine Skunckes tvärvetenskapliga 1700-talsseminarium samlat många medlemmar.

Sällskapets hemsida med adressen www.1700-tal.se kunde börja tas i bruk under de första månaderna av år 2004. Genom den får medlemmarna uppdaterad information rörande Sällskapet och dess aktiviteter.

Arbetet med årsboken Sjuttonhundratall gick planenligt och det första numret, med tema känslouttryck under svenskt 1700-tal, utkom i december 2004. Jakob Christensson har varit huvudredaktör. Anna Cullhed och Ann Öhrberg har varit temareaktörer för det första numret, i redaktionen har dessutom ingått Mikael Alm, Margareta Björkman (redaktör för recensionsavdelningen) och Karin Sennefelt.

I samband med publiceringen arrangerade Ann Öhrberg och Anna Cullhed (temareaktörer) en release-fest med Svenska Akademiens ständige sekreterare tillika hedersmedlem i Sällskapet, Horace Engdahl, som talare.

För närvarande uppgår antalet medlemmar till 218, till detta kommer två organisationer och åtta hedersmedlemmar (inklusive två nyutnämnda). Det innebär glädjande nog att de senaste årens medlemsminskning vänt.

Ann Öhrberg, sekreterare

Styrelse 2005/2006

Margareta Björkman, ordförande. Källgatan 8, 193 32 SIGTUNA, 08-592 512 77, Mälardalens högskola, Institutionen för humaniora, Box 883, 721 23 VÄSTERÅS, 021-10 70 27, margareta.bjorkman@mdh.se

Hans Helander, vice ordförande och publikationsansvarig. Glutens gränd 4b, 753 13 Uppsala, 018/550097, Uppsala universitet, Institutionen för lingvistik och filologi, Box 635, 751 26 Uppsala, 018/4711422, hans.helander@lingfil.uu.se

Krister Östlund, sekreterare. Apelgatan 7a, 754 35 Uppsala, Uppsala Universitet, Universitetsbiblioteket/Handskrifts- och musikavdelningen, Box 510, 751 20 Uppsala, 018/4173956, krister.ostlund@ub.uu.se

Birgitta Berglund-Nilsson, skattmästare. Staregatan 8, 426 69 Västra Frölunda, 031/296422, birgbnil@telia.com

Jakob Christensson, redaktör t. o. m. 2005. Bankgatan 11 A, 223 52 Lund,

046/136864, Bokförlaget Signum i Lund,
046/144813, jakob.christensson@kult.lu.se

Jonas Nordin, tillträdande redaktör. Öst-
götatagan 50, 2 tr., 116 64 Stockholm,
08/6444543, Stockholms universitet, Historiska
institutionen, 106 91 Stockholm, 08/161749,
jonas.nordin@historia.su.se

Urban Örneholm, webbredaktör. St
Johannesgatan 88, 752 64 Uppsala, 018/55 75
78, Uppsala universitet, Institutionen för ling-
vistik och filologi, Box 635, 751 26 Uppsala,
018/4717678, urban.orneholm@lingfil.uu.se

Maria Cavallin, Övre Besvärsgatan 7, 411
29 Göteborg, 031/7734965, Göteborgs univer-
sitet, Historiska institutionen, Box 200, 405 30
Göteborg, maria.cavallin@history.gu.se

Mikael Ahlund, Murarvägen II, 168 33
Bromma, 08/261917, Nationalmuseum, Box
161 76, 103 24 Stockholm, mad@nationalmu-
seum.se, ahlund.mikael@telia.com

Valberedning

Bo Lindberg (sammanställande)
Carin Bergström

Revisorer

Monica Hjortberg (ordinarie)
Mattias Legné (ordinarie)
Eva Nyström (suppleant)

Svensk representation i ISECS

Marie-Christine Skuncke
Jonas Nordin

Medlemmar

AHLUND, Mikael.
AHLAND, Åsa.
ALDMAN, Lili-Anne
ALM, Mikael
ALMER, Tore
AMELIN, Olov.
ANDERBERG, Göran
ANDERSSON, Gudrun
ANDERSSON, Inger

ANDERSSON, Maj-Britt
ANKARCRONA, Anita
ARTÉUS, Gunnar
BARUP, Kerstin Edström
BECKMAN, Margaretha
BENGTSSON, Eva-Lena
BENNICH-BJÖRKMAN, Bo
BERGGREN, Maria
BERGLUND-NILSSON, Birgitta
BERGSTRÖM, Carin
BERGSTRÖM, Cecilia
BJÖRKMAN, Margareta
BJÖRKMAN, Sven. Källgatan 8
BLOMKVIST, Magnus
BLOMMÉ-SCOTT, Sonja
BOHLIN, Peter
BORGENTFALK, Björn
BROBERG, Gunnar
BROWN AHLUND, Carolina
BUCHT, Bergljot Krohn
BURMAN, Carina
BÅTH, Katarina
CAMERON, Cathleen
CARENFELT, Birgitta
CAVALLIN, Maria
CEDERLUND, Johan
CHRISTENSSON, Jakob
CLAÉSSON, Dick
CULLHED, Anna
DAFGÅRD, Sigun
DAHL, Eva-Lena
DAHL, Per T H
DAHLBERG, Gunilla
DAHLGREN, Stellan
DALHEDE, Christina
DANIELSSON, Ing-Mari
DANIELSSON, Mona
DIXELIUS, Olof
DUNÉR, David
EDSTRÖM, Mats
EHRENSVÅRD, Ulla
EKBLAD, Magnus
EKLUND, Lena
EKMAN, Stefan
EKSTRAND, Gudrun
ELMQUIST, Claire
ENGDAHL, Horace
ERICSSON, Birgitta
FORS, Hjalmar

FORSELIUS, Tilda Maria
 FORSELL, Bo
 FRANKS, Jeremy
 FROHNERT, Pär
 FRÅNGSMYR, Carl
 FRÅNGSMYR, Tore
 GADD, Carl Johan
 GOLDSTEIN, Elisabeth
 GRAM HOLMSTRÖM, Kirsten
 GRANBERG, Gunnar
 GRATE, Pontus
 GUSTAFSSON, Lars
 GYLLENHAAL, Olle
 GÖRANSSON, Anita
 GÖTSELIUS, Thomas
 HAETTNER-AURELIUS, Eva
 HAGELIN, Ove
 HAMMAR, Elisabet
 HAMMARLUND, Bo
 HAMMARSKIÖLD, Britt-Marie
 HANNESDÓTTIR, Anna
 HANSÉN, Iah
 HANSSON, Stefan
 HANSSON, Stina
 HARNESK, Helena
 HEDIN, Svante
 HEDWALL, Lennart
 HEIDNER, Jan
 HELANDER, Hans
 HELENIUS-ÖBERG, Eva.
 HELGASON, Jan
 HELLSTRÖM, Pär
 HELMIUS, Agneta
 HJERN, Olle
 HJORTBERG, Monica
 HYTTSTEN, Hans
 IHALAINEN, Pasi
 ISAKSSON, Anders
 IVARSDOTTER, Anna
 JESPERSON, Maths.
 JOELSSON, Eva
 JOHANNESON, Lena
 JOHANNISSON, Karin
 JONSELL, Bengt
 JONSSON, Inge
 JULICH, Solveig
 JÖNSSON, Anne-Mari
 KARLSSON, Eva-Lena
 KARLSSON, Rickard
 KARLSSON, Åsa
 LAINE, Merit
 LAMPE, Thérèse von
 LANDEN, Leif
 LANGE, Sven
 LARSSON, Bengt
 LARSSON, Jan
 LEGNÉR, Mattias
 LEWAN, Bengt
 LEWENHAUPT, Tonie
 LIND, Peter
 LINDBERG, Anna Lena
 LINDBERG, Bo
 LINDELL, Gert
 LINDGÄRDE, Valborg
 LINDVALL, Anne-Christine
 LING, Sofia
 LIRBERG, Mikaela
 LOSMAN, Arne
 LUNDGREN, Anders
 LUNDQVIST, Lars, J.
 LUNDQUIST, Neita
 LÖNNROTH, Lars
 LÖWENDAHL, Marie
 MAGNUSSON, Marianne
 MALM, Mats
 MANSÉN, Elisabeth
 MATTSSON, Annie
 MEIJER, Agneta
 MELÉN, Margareta
 MOLANDER, Maud
 MOLANDER BEYER, Marianne
 MÜLLER, Leos
 NELL, Jennie
 NELSON, Philip K.
 NIBELIUS, Folke
 NILSSON, Ann-Marie
 NILSSON, Bengt
 NILSSON LETTEVALL, Rebecka
 NISSER-DALMAN, Margareta
 NOLIN, Catharina
 NORDIN, Jonas
 NORDIN HENNEL, Ingeborg
 NORDIUS, Janina
 NORMAN, Hans
 NYBERG, Kenneth
 NYSTRÖM, Eva
 OHLIN, Barbro
 OLAUSSON, Magnus

OLIN, Martin
OLSSON, Bernt
OLSSON, Per-Ulf
OSCARSSON, Ingemar
PERSSON, Fabian
PERSSON, Mathias
PETERSON, Kjell
PETRI, Sten
POLSA, Virve
RAMEL, Stig
RAMSAY- HERTHELIUS, Antoinette
RANGSTRÖM, Lena.
RANGSTRÖM
REDELIUS, Gunnar
REHNSTRÖM, Mats
REICHMANN, Claes
RIDDERSTAD, Per S.
RIMM, Anna-Maria
ROBELIN, Roger de.
ROEMPKE, Gunilla
ROGSTRÖM, Lena
ROSELL, Johan
RUBEN, Clas Otto
RYBERG, Anders
RYDÉN, Bo
RYDÉN, Göran
RYMAN, Björn
RYMAN, Maria
RÅDBERG, Ingemar
SAHLIN, Gunnar
SÁRKÁNY, Tamás F.
SAVIN, Christina
SCHÉELE, Adam von
SCHYLBERG, Sven
SENNEFELT, Karin
SEVERIN, Göran
SIGURDSSON, Ingi
SIDÉN, Karin
SJÖBERG, Natacha Borzee
SJÖBLAD, Christina
SJÖGREN, Irene
SJÖSTRÖM, Ingrid
SKANDINAVISKA SWEDENBORGSSÄLLSKAPET
SKUNCKE, Marie-Christine
SPÅNG, Clas Örjan
STENBERG, Göran
STIFT. DROTTNINGHOLM TEATERMUSEUM
SWAHN, Sigbrit
SVENSKA AKADEMIENS NOBELBIBLIOTEK

SÖDERLIND, Solfrid
SÖDERSTRÖM OLOW, Elisabeth
SÖRLIN, Sverker
TANDEFELT, Henrika
TEGEN, Martin
TESSINSÄLLSKAPET
TIDERMAN, Lars-Olof
TOBÉ, Erik
TOTTIE, Thomas
TYDÉN-JORDAN, Astrid
ULVÄNG, Göran
VAHLNE, Bo
VELICU, Adrian
VESSBERG, Viveka Lahne
WESTIN BERG, Elisabeth
WIDMARK, Gun
WIJNBLADH, Cecilia
WINTON, Patrik
ZANDER, Ulf
ZILLÉN, Erik
ÅHMAN, Anna-Maria
ÅKERMAN, Susanna
ÖHRBERG, Ann
ÖRNEHOLM, Urban
ÖSTLUND, Krister

Anvisningar för artikelförfattare

Sjuttonbundrat är en årligen utkommande tidskrift som ges ut av Sällskapet för 1700-talsstudier. En förutsättning för publicering är att artikeln inte redan är publicerad av annan tidskrift eller annat förlag. Om en artikel är under bedömning någon annanstans bör detta anges. För ej beställt material ansvaras ej.

Tekniska instruktioner. Manuskript sänds som papperskopior samt i digital form på diskett/cd-skiva eller som bifogat dokument via e-post till redaktören. Filformatet bör vara MS Word. Den som inte har tillgång till Word sparar texten i rtf-format.

Texten ska vara så ren som möjligt:

* Inga onödiga formateringar

* Inga indrag

* Rubriker och mellanrubriker utan onödiga versaler, kursiveringar eller fet stil

Artiklar bör ej överstiga 50 000 nedslag, inklusive mellanslag och slutnoter. Om inte annat avtalats ska artikeln vara skriven på svenska.

Noter numreras i löpande följd som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer skrivs all information ut, som i exemplen nedan. I fortsättningen anges tryckår och sida. Notsiffran placeras alltid efter en fullständig mening i brödtexten.

Litteraturhänvisningar utformas enligt följande:

Hänvisning till bok

Stina Hansson, *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*, Göteborg 2000, s. 47.

Följande hänvisningar till samma bok

Hansson 2000, s. 55 f.

Hänvisning till artikel

Karin Jansson, »Bakom normen. Kvinnofrid och genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige», i Gudrun Andersson (red.), *Bedrägliga begrepp. Kön och genus i humanistisk forskning*, Uppsala 1988, s. 99.

Källhänvisningar utformas enligt följande

Samuel Älf till Hedvig Löfwenskiöld, 24/3 1768, G 350b, UUB.

I den löpande texten kursiveras titlar på böcker, tidskrifter, tidningar eller filmer. Rubriker på artiklar eller kapitel sätts inom citationstecken. Blankrader undviks. Nytt stycke markeras med indrag. Förkortningar skrivs helst ut.

Utpräglad fackterminologi bör undvikas eller åtminstone förklaras genom ett upplysande tillägg eller en mer allmänspråklig synonym. Citat på annat språk än svensk bör översättas.

Anvisningar för recensenter. Längre recensioner bör ej vara längre än ca 23 000 nedslag inklusive mellanslag. Kortare recensioner ska ej överstiga 5 500 nedslag. Recensionen inleds med uppgifter om namn på författare eller redaktörer, fullständig titel, förlag, utgivningsort, tryckår, antal sidor. Den avslutas med recensentens namn kursiverat.

Eftersom tidskriften är tvärvetenskaplig måste texten kunna förstås av läsare utanför det egna forskningsområdet. Undvik därför utpräglad fackterminologi. Noter ska undvikas i recensioner.

För ytterligare instruktioner hänvisas till redaktören.

Årsskriften Sjuttonhundratat erhålles genom medlemskap i Sällskapet för 1700-talsstudier. Avgiften är från år 2006 200 kr/år för enskild medlem (med tillägg av 100 kr per medlem med samma adress) och 300 kr för institutioner eller stödjande medlem. Medlemsavgiften betalas till postgiro 32 93 90-90. Glöm ej att uppgi namn och adress.

Kunskapens vägar

Nordiskt 1700-talssymposium i Göteborg 2006

CALL FOR PAPERS

Utbildning, vetenskap, litteratur – kunskapens vägar och vägarna till kunskap var många under 1700-talet liksom idag. Hur skapades och spreds kunskap i Norden under 1700-talet och vilken betydelse hade den i samhället? Vad uppfattades som kunskap och vilka former av kunskap kom till uttryck? Vilket handlingsutrymme hade grupper och enskilda aktörer på de olika arenor för kunskapsbildning som fanns, på ett nationellt och ett nordiskt plan?

Frågor som dessa är temat för 2006 års nordiska 1700-talssymposium, som äger rum den 11-13 augusti i Göteborg och är en uppföljning av det symposium som hölls på Island 2002. Sällskapet för 1700-talsstudier inbjuder intresserade forskare att lämna in abstracts om max 300 ord via e-post senast den 1 februari 2006. Vid symposiet kommer varje deltagare att ha ca 20 minuter för presentation av sitt bidrag, och antalet bidrag är begränsat till ca 20.

Abstracts, liksom eventuella frågor om symposiet och dess tema, skickas till Maria Cavallin på adressen Maria.Cavallin@history.gu.se.

Sällskapet för 1700-talsstudier genom

Birgitta Berglund-Nilsson

Maria Cavallin

Stefan Ekman

Kenneth Nyberg